

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**Знаки питання в історії України:
особа і суспільство в історико-культурному
просторі**

***Збірник матеріалів
IV Міжнародної конференції***

Ніжин – 2009

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)0
3 71

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №7 від 02.04.09 р.

Редакційна колегія:

Бойко Олександр Дмитрович (Ніжин, Україна) – д. політ. н., професор, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Гладилін Владиславе Миколайович (Ніжин, Україна) – д. і. н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Коваленко Олександр Борисович (Чернігів, Україна) – к. і. н., професор, декан історичного факультету Чернігівського державного університету ім. Т.Г.Шевченка;

Ричка Володимир Михайлович (Київ, Україна) – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник відділу давньої та середньовічної історії України Інституту історії України НАН України;

Самойленко Григорій Васильович (Ніжин, Україна) – д. філол. н., професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Самойленко Олександр Григорович (Ніжин, Україна) – к. і. н., доцент, проректор з науково-педагогічної та методичної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Таран Лідія Валентинівна (Ніжин, Україна) – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Чернега Петро Макарович (Київ, Україна) – д.і.н., професор, завідувач кафедри етнології Київського національного педагогічного університету імені М.Драгоманова;

Яровий Валерій Іванович (Київ, Україна) – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Київського національного університету імені Т.Шевченка

3 71 Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції / Упорядник О.Г.Самойленко – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 217 с.

Науковий збірник містить виклад доповідей і повідомлень, поданих на IV Міжнародну наукову конференцію "Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі".

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

З М І С Т

Бартош І.М.

Київська та Чернігово-Сіверська землі в часи прийняття і реалізації Кревської унії

5

Гаврик В.Г.

Політична та державницька діяльність Ісака Мазепи в період Української революції (1917–1920 рр.)

10

Галич Н.В.

Один із родини великих меценатів української культури (про В.Ф.Симиренка)

15

Галушко О.Є.

Адміністративно-територіальний устрій Чернігівського полку (друга половина XVII – XVIII ст.)

21

Дудченко Г.М., Коваленко Є.

Стан розвитку та значення лісової галузі Ніжинщини в окупаційний період 1941–1943 рр.

33

Ілин Л.М.

Польсько-українські сеймові дискусії – політична боротьба чи протистояння різних свідомісних стереотипів (кінець 60-х – початок 80-х рр. XIX ст.)

38

Кедун І.С.

Економічний розвиток і побут населення Новгород-Сіверського в X–XIII ст.

45

Клименко Н.П.

Іван Крип'якевич в молодіжному русі Галичини початку XX ст.

49

Коваленко Л.І.

Архіви Сумщини в умовах німецько-фашистської окупації (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.)

67

Ковальов Є.А.

Із	біографії	професора	М.С.Власєва	(1832–1872)
76				
Косіненко О.В.				
І.Г.Авраменко	–	представник	творчої інтелігенції	Криворіжжя
81				
Крапив'янський С.М.				
Герої Радянського Союзу 1941–1945 рр. уродженці	Чернігівської області. Скільки			їх
			було	насправді?
86				
Лесик Л.В.				
Україна	і	централізаторська	політика	Петра І
102				
Лясковська С.П.				
Основні напрями діяльності ВУНК ДПУ УСРР в економічній сфері в період НЕПу	(1921–1927 рр.)			
109				
Мазур І.В.				
Губернія чи округ? Деякі аспекти впливу адміністративно-територіальних	трансформацій 1920-х рр. на розвиток українських губернських міст			
114				
Мицик Л.М.				
Чи готова українська вища школа забезпечити європейську якість освіти?				
124				
Нюх В.А.				
До питання про педагогічну діяльність В.В.Дубровського в Чернігівському	кооперативному технікумі (1919–1924 рр.)			
132				
Отрох Н.В.				
Благодійна і соціальна діяльність М.С.Кузнєцова на Будянській фаянсовій	фабриці			
136				
Прудько В.О.				
Створення та початок роботи Ніжинського громадського комітету (березень-	квітень 1917 р.)			
141				
Рига Д.В.				

Викладачі Новгород-Сіверської духовної семінарії

.....
146

Самойленко О.В., Самойленко О.Г.

Перший з'їзд працівників вищих навчальних закладів України і спроба українізації навчальних закладів Лівобережної України в роки Української революції

.....
150

Семенова М.В.

Нормативно-правова база в сфері культури сучасної України: чи дієві механізми практичної реалізації?

.....
160

Слободянюк П.Я.

Культурно-освітня робота в Україні в умовах пануючої ідеологізації в 1950-1980-х роках: регіональні аспекти

.....
166

Страшко Є.М., Горбонос Т.

Чи була Русь дружинною державою: історіографічний аспект

.....
173

Тарасов А.В.

"Спогади" Євгена Чикаленка як джерело з історії українського національного руху серед учнівства Півдня України (к. 70-х – 80-ті рр. XIX ст.)..... 185

Тимченко Т.М.

Унікальна пам'ятка англійської історії та культури

.....
191

Токарев С.А., Волерт Я.Л.

До історії проведення Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729–1731 рр.

.....
194

Тригуб О.О.

Нові відомості до біографії В.Г.Туманського

.....
203

Христюк С.Б.

Стратегія зовнішньоекономічної та політичної орієнтації Канади 1931–1947 рр.

.....
206

Ярошенко М.О.

Корупція в органах державної влади Правобережної України в ХІХ – на початку
ХХ століття (до 1914 року)

210

КИЇВСЬКА ТА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКА ЗЕМЛІ В ЧАСИ ПРИЙНЯТТЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ КРЕВСЬКОЇ УНІЇ

Кінець XIV ст. став знаковим в історії українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського. Прийняття Кревської унії і за формою і за змістом змінило акценти в політиці великого князя щодо удільних земель, разом з цим можна виявити глибокі передумови змін, закладені ще до унії в середовищі Ольгердовичів. Саме колу питань, пов'язаних з реалізацією великокнязівських інтересів щодо ліквідації удільних князівств на землях Київщини та Чернігівщини присвячене дане дослідження. На основі аналізу джерельних матеріалів та співставлення їх з історіографічними оцінками ми маємо з'ясувати, що активізацію наступу на удільні князівства, яка мала місце по прийняттю Кревської унії не можна вважати прямим причиново-наслідковим зв'язком. Швидше за все, унія була одним із факторів до ескалації агресії в регіоні. Разом з цим до кола завдань дослідження входять проблеми взаємовідносин між нащадками династії Гедиміновичів загалом, та Ягайлом і Вітовтом зокрема, а також питання зміни статусу удільних князівств на намісництва.

Питання про становище українських земель у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) не раз ставало об'єктом спеціальних досліджень і конкретних проблем. Значну увагу дослідників привернув "удільний" устрій ВКЛ в останні роки правління Ольгерда та перші – Ягайла. А.Пресняков твердив, що в цей час під питання було поставлено єдність самого ВКЛ [1]. Продовжуючи цю думку, М.Грушевський вважав, що від розпаду ВКЛ врятувала лише унія [2]. Тим самим він поставив в історіографії питання – чи була боротьба з удільними князями результатом унії, чи її можна вважати закономірним історичним процесом.

Проблему впливу Кревської унії на взаємини великокнязівської влади з обласними правителями одним з перших порушив М.Коялович [3], зауваживши, що ця подія була вигідна останнім, оскільки князь, ставши польським королем більшу частину часу перебував поза межами ВКЛ. Майже незалежними вважав обласних князів у добу перед правлінням Вітовта і М.Смирнов [4]. Як самостійний виступ, що зрушив подільшу лавину, охарактеризував виступ князя Корибута Ярослав Никодим, не беручи до уваги подій 80-х років XIV ст. Неоднозначну

характеристику давали і політиці Вітовта першої половини 1390-х р., спрямованій проти найзначніших місцевих правителів. Н.Карамзін та низка його послідовників пояснювали боротьбу як родинну антипатію між Кейстуовичем та Ольгердовичами [6]. М.Любавський вбачав причину невдоволення князів в угоді 1392 року, якою Ягайло визнавав Вітовта пожиттєвим правителем ВКЛ [7].

У своїх гіпотезах дослідники спираються на джерела історії ВКЛ, проте, саме їх тенденційність і зумовила появу розбіжностей в реконструкції подій. Серед низки джерел, які проливають світло на вищезазначену проблему, раціонально використати можливо лише частину. До таких джерел відносяться Давній русько-литовський літопис, Хроніка Литовська та Жмойтська, Хроніка Биховця [8], Волинський короткий та Густинський літописи. Аналіз цих джерел свідчить про неоднозначну оцінку дій Ягайла, Вітовта та Ольгердовичів наприкінці XIV ст. Так наприклад, за словами русько-литовського літописця "іменованіє польских намісників до Вільна" було першим фактом того, що стривожило правлячі кола ВКЛ, а отже і реакція на захист територій йшла відповідно від великого князя, а незадоволення удільних князів сприймається як вияв непокори, чому свідчення "о непослухании" Андрія полоцького, Федора Любартовича в Хроніці Биховця, та Корибути, Федора Корятовича і Володимира в Русько-литовському літописі. Ці джерела стереотипно повторюючи причину "...не восхоть покори учинити..." виправдовують політику Вітовта, не згадуючи про певну стратегію дій і, тим більше, його співпрацю з Ягайлом.

Таким чином ми підходимо до головної частини - розв'язання питання, з чого власне почалася політика рішучого наступу на удільні князівства, яку роль відігравала в цьому Кревська унія та особисті стосунки між нащадками династії Гедиміновичів.

Як справедливо зазначає М.Грушевський "Коли Ольгерд, умираючи, передав великокнязівський стіл у Вільні Ягайлови, сину від другої своєї жінки, се сильно захитало рівновагу в державі" [9]. Цю думку підтверджує небувалий до цього факт – перехід Ольгердовичів на сторону Москви, спочатку Андрія полоцького в 1379-му р., а потім Дмитра Брянського з одночасним переходом в опозицію до Ягайла та активізацією боротьби за уділи [10]. Ще одним моментом у вузлі протиріч можна вважати перемогу Ягайла над Кейстутом з одночасним привласненням його волостей, що одномоментно розірвала родинні зв'язки та перетворила

Вітовта в конкурента на великокнязівський стіл. Тож можна говорити, що підвалини подіям 90-х років XIV ст. були закладені ще в 1377 р.

Укладення Кревської унії було необхідним рішенням скоріше для Ягайла, аніж для самої Литви. Отримавши, хоч і фактично, польську корону, він піднявся на щабель вище за решту князів династії Гедиміновичів, що давало йому ширші повноваження. Разом з цим він не міг керувати князівством, адже переважно знаходився за межами Литви, тому потребував намісника на ВКЛ. Небезпека, що походила від Вітовта по смерті батька, зумовила зближення Ягайла та Вітовта. Проте зверхнє ставлення Ягайла до Кейстутовича спостерігалось і в 90-х роках XIV ст., і на початку XV ст., коли Вітовт повноправно титулувався великим князем литовським.

Саме відносини цих двох персон становлять найбільш складну проблему дослідження. На сьогодні немає однозначної думки щодо того, хто ж провадив боротьбу з удільними князями. Але доказовість тверджень М.Грушевського переконує в тому, що Вітовт став зняряддям централізації ВКЛ, що входило як до планів самого Вітовта, так, безперечно, було й ініціативою Ягайла, враховуючи наявність, як твердить літопис, "воїв польських" у загонах Вітовта.

Разом з цим не варто забувати про виразні мотиви Вітовта до опозиції Ольгердовичу. Це і вже згадувана втрата батька від рук Ягайла, і постійні обмеження його прав на уділи, спочатку у 1384 р., коли не віддав Троків, що до цього займав Кейстут, а потім 1387-го р. – обмеживши його права щодо Волині, давши їй "до волі своєї", прагнучи, на думку Грушевського, зв'язати Вітовта з уділом.

Не залишаючи тез про те, що боротьбу з удільними князями розпочав саме Ягайло, ми більше схильні до того, щоб надавати першість саме Вітовтові, оскільки боротьба з Андрієм та Дмитром Ольгердовичами була скоріше захистом приєднаних територій від переходу на бік Москви, ніж свідомою ліквідацією удільних земель. Тим паче, що бунтівних братів Ягайло помилував, розподіливши однак їх уділи на свій розсуд. Дещо інший акцент носило примусове позбавлення Федора Любартовича Луцької волості, яка відійшла Вітовту.

Політична лінія самого ж Вітовта була значно жорсткішою. Це виразно відчули на собі князі Корибут і Володимир Ольгердовичі та Федір Коріятович. Основні акценти у відносно самостійних діях Вітовта було закладено 6 грудня 1392 року в Белзі. На відміну від попередніх надбань Ягайла та земель, які послужили компенсацією Вітовтові,

проект зміщення з київського столу Володимира Ольгердовича не був викликаний потребою замінити Скригайлу втрачені на користь Вітовта привілеї та володіння, хоча Вітовт і пообіцяв в угоді здобути Київщину для Скригайла.

Таким чином, в плани Вітовта цілком вкладалась концепція Ягайла по ліквідації удільних князів, адже їх місце мали займати великокняжі намісники, яких мав призначати Вітовт, отримавши відповідні повноваження того ж таки 1392 року.

Щодо подій, пов'язаних з боротьбою проти удільних князів, джерела небагатослівні. Про війну з Корибутом нам дає певне уявлення Хроніка Биховця: "Tohdy kniaz Korbut Olgirdowicz neszto naczaw pomyslyaty u w neposluszenstwe jeho bytu, u poczaj zbiraty woysko, u sobrawszy poszoł protyw iemu B, u sostupilisia woyska na meste na Dokudowi, u stalosia pobitye woysku Korybutowu ot woyska Witoltowa, sam že kniaz Korbut wbeh w Nowhorodok z kniahineiu y z detmi. Kniaz weliki že Witolt, sobrawszy woysko swoie, sam poyde ko Nowohorodku, u wzemszy horod kniazia Korbuta u kniahiniu jeho y deti ieho w niadstwo osady!" [11]. Ось так коротко літописець повідомляє нам про зміщення удільного князя. Вітовт, здобувши Новгород, ув'язнив князя, але за нього вступився тесть, князь Олег рязанський, що підтверджує відповідна грамота. Невдовзі, як повідомляє Грушевський, Корибут з'являється поруч з Вітовтом, як учасник війни з рицарями. З чого робимо висновок, що метою Вітовта було не фізичне знищення потенційних конкурентів, про що заявляли М.Смірнов та М.Карамзін [12].

Усунувши з стола Корибута та забезпечивши нейтралітет ображеного Ягайлом 1387 року Федора Любартовича, шляхом надання йому Сіверщини на умовах намісника, Вітовт спрямував сили на Поділля. По дорозі захопивши волості Володимира Житомир і Овруч, Вітовт, як і зобов'язувався, посадив там Скригайла. Не відчувши значного опору, наприкінці 1393 року Поділля було відібране у Федора Коріятовича, і відповідно, розпочата облога Києва. Літописна версія не викликає у дослідників особливих сумнівів, а ось із часом, коли відібрали Київ у Володимира, в історіографії існують суттєві протиріччя. За М.Стрийковським, це сталося 1394 р. В "хроніці Биховця" ця подія не датована, але в Густинському літописі її вміщено під 1392 р. Таку дату прийняв В.Антонович, а за ним і ще низка дослідників, що торкались проблеми побіжно [13]. Проте цю теорію зводить нанівець грамота від 18 лютого 1394 року, де Володимир називає себе "Володимир Київський". Тому найбільш

імовірною датою передачі Скригайлу київського столу має вважатись перша половина 1394 року [14].

Про перебування Скригайла на київському столі даних небагато, але значно більше дискусій точиться навколо часу та обставин його смерті. В історичній науці висувалася маса коментарів короткої згадки литовсько-руського літописця "Фома. Чернець Изуфов: неции мовяць, иж би тот Фома даль князю Скригайлу зелие отравное пити". Дата смерті Скригайла в історіографії варіюється між 1392-1396 роками, таке широке і коло потенційних винуватців смерті. Однак сучасні дослідження архівних матеріалів дозволили точно встановити, що Скригайло помер 23 грудня 1394 року своєю смертю [15]. Наступником на київський стіл Вітовт призначив Івана Ольгінантовича Гольшанського, що також спричинило дискусії щодо його статусу на київському столі. Проте аргументи М.Любавського виявились слабкими і встановилась традиційна точка зору, репрезентована М.Грушевським та його послідовниками, згідно якої, ані Гольшанський, ані будь-який інший намісник не мали прав удільного князювання [16].

Таким чином, ми можемо говорити, що помилково вважати причинами боротьби з удільними князями лише факт прийняття Кревської унії. Передумови цього історичного явища були закладені глибоко в середовищі Ольгердовичів. Боротьба з удільними князями розпочалася ще до унії, хоча і не була заздалегідь запланованою акцією. Значну роль у цих процесах відіграли внутрішньородові стосунки між Ольгердовичами, коли по ліквідації прав удільного князя, він залишався в родинних зв'язках, отримуючи в користування невелику волость. Також, у процесі централізації ВКЛ, не можна не відмітити роль особистості Вітовта. Провадячи лояльну Ягайлові політику, він зумів досягти повного визнання за собою великокнязівського столу, фактично звівши нанівець прагнення Польщі закріпити на практиці положення Кревської унії. В результаті активної політики Вітовта першої половини 90-х років XIV ст. було ліквідовано систему удільних князівств, Київська та Чернігово-Сіверська землі закріпилися в складі ВКЛ, на деякий час звелися до мінімуму потенційні процеси децентралізації.

Література

1. Пресняков А.В. Лекции по русской истории. Том 1. Западная Русь и Литовко-Русское государство. – Москва, 1939. – С. 74.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 101.

3. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – М., 1864. – С. 145.
4. Смирнов М. Спор меду Литвой и Польшей о правах на Волынь и Подолию // Вопросы Истории. – 1952. – №11. – С. 139–144.
5. Никодим Ярослав. Бунт Корибута.
6. Карамзин Н. История государства Российского: В 12 т. – Т. V. – С. 87.
7. Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. – М., 1990. – С. 19–20.
8. ПСРЛ. – Т. XXXII. Хроніки: Литовская и Жмойтская, и Биховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцирного. – М., 1975.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 124.
10. Там само. – С.161.
11. ПСРЛ. – Т. XXXII. – С. 163.
12. Карамзин Н. История государства Российского ... – Т. V. – С. 38.
13. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. // Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. – К., 1932. – Т. 1. – С. 221.
14. Василенко В.О. Політична історія Великого князівства литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. - Дніпропетровськ, 2006. – С. 140.
15. Tegowski J. Pierwe pokolenie Gedyminowiczow. – Poznen, 1999. – S. 140.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 176.

██████████ **Віктор Гаврик**

ПОЛІТИЧНА ТА ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСАКА МАЗЕПИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.)

Дев'ять десятиліть віддаляють нас від епохальних для розбудови української державності та формування української нації революційних подій і ми не можемо оминати увагою людей, які були активними учасниками української національної революції.

Лютнева революція в Російській імперії була поштовхом до державотворчої діяльності національної інтелігенції, одним з представників якої був І.Мазепа. Отримавши можливість легальної політичної діяльності, він багато зробив для розгортання роботи УСДРП та українських організацій у Катеринославі, де мешкав на той час.

І.Мазепа став одним з організаторів Українського губернського національного з'їзду Катеринослащини, який працював 21–22 травня 1917 р. та виступив з доповіддю перед делегатами про автономний лад в Україні. Делегати з'їзду підтримали вимоги Центральної Ради про

національно-територіальну автономію України і обрали Катеринославську губернську раду, але вона не набула значного політичного впливу в регіоні [1, 35–36].

У червні 1917 р. Всеросійський Селянський Союз скликав у Катеринославі губернський селянський з'їзд, на який, як гостя, було запрошено й І.Мазепу. На з'їзді він зробив доповідь у справі національно-територіальної автономії України. Під час зустрічей з делегатами, беручи участь у дискусіях, І. Мазепа прагнув роз'яснити їм суть домагань автономії України. Зрештою, ця вимога увійшла до резолюції з'їзду [2, 14].

На серпневих 1917 р. муніципальних виборах до Катеринославської міської ради було обрано 113 депутатів. Із них лише 9 представляли українські партії, в тому числі 6 - українських соціал-демократів, серед яких був й І.Мазепа. Останній увійшов також до губернської земської управи, серед восьми членів якої лише троє були українці. Коментуючи такий розподіл політичних сил в українському місті І.Мазепа не втрачав сподівань на краще майбутнє: "Україна дуже спізнилася в своєму розвитку, як рівняти з нашими сусідами, але процесу національного відродження вже ніхто не спинить" [2, 15].

Робітники металургійного заводу Брянського товариства делегували І.Мазепу до Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів, яка стала головним політичним центром міста. Під час дебатів на засіданнях цієї установи І.Мазепа відстоював національні інтереси, незважаючи на чисельну перевагу в Раді неукраїнських представників. Він брав активну участь в дискусіях, що проходили в Катеринославській раді і намагався забезпечити прихильність, або нейтральність, російських соціалістичних груп, що мали в ній більшість. Для цього, з ініціативи Мазепи, в грудні 1917 р. була створена і очолена ним Катеринославська губерніальна революційна рада, "як тимчасовий орган адміністративно-громадянської влади", до якої належали представники соціалістичних партій, незгодних з більшовиками – українських, єврейських і російських [3].

17–19 березня 1918 р. на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі І.Мазепа очолив українську соціалістичну фракцію. Він протестував проти російсько-більшовицької окупації міста і заявив, що саме наступ російських військ примусив УЦР підписати мирний договір у Брест-Литовському. Після залишення Катеринослава радянськими військами у квітні 1918 р. очолив губернську революційну раду, яка почала діяти як місцева політична влада.

І.Мазепа гостро критикував гетьманський уряд і звинувачував його у зміні політичних орієнтацій та нездатності визначити шлях, по якому повинна йти Україна в своєму державно-політичному житті. Він вважав добу гетьманщини штучним припиненням революційного руху в Україні і пояснював, що гетьманський режим встановлено в Україні не як результат внутрішнього співвідношення сил, а як результат зовнішніх впливів, а історичною ситуацією він поставлений у необхідність виконувати завдання, до яких органічно не був здатний. І. Мазепа вважав, що за час гетьманату держава не зміцніла, а швидше ослабла, але й реакція не утворила міцного ґрунту для свого існування і таке становище топтання на місці, заглядання в минуле і дезорганізація сучасного довго тривати не може: "або реакція мусить з'їсти державу, або потонути в ній" [4].

І.Мазепа, розуміючи значення друкованого слова для пропаганди української справи, постійно ставив на засіданнях організації УСДРП питання про видання свого часопису в Катеринославі. Але ця справа затягувалась через нестачу грошей. Тільки в грудні 1917 р. за редакцією І.Мазепа та П.Феденка вийшла газета "Наше слово" – друкований орган УСДРП. У квітні 1918 р. комітет катеринославської організації, за участі І.Мазепа, почав видавати свій щоденник – "Голос робітника". Незабаром вона була закрита гетьманською адміністрацією. Але катеринославським соціал-демократам вдалося добитися створення видавництва "Каменярь" та випуску іншої україномовної газети – "Наша Справа", за сновником і співредактором якої, від імені комітету УСДРП, виступав І.Мазепа [5].

На початку січня 1919 р. І.Мазепа взяв участь у VI з'їзді УСДРП, на якому катеринославська делегація під його керівництвом, на відміну від київської, що висловлювалася на користь встановлення влади рад, категорично заперечила принцип диктатури пролетаріату міста над селом. І.Мазепа у промові на з'їзді 11 січня наголосив, що для диктатури пролетаріату на Україні нема об'єктивних умов, а "нинішня стадія революції є періодом підготовки, що має завдання притягти до панування трудову демократію. Потрібні негайні економічні реформи. Повна соціалізація може бути проведена при об'єктивних економічних умовах" [6].

На Трудовому конгресі у Києві 23-28 січня 1919 р. І.Мазепа знову виступив проти прихильників радянської платформи і взяв участь у редагуванні Декларації фракції УСДРП, проголошеної 26 січня 1919 р. Трудовий же принцип організації влади в Україні розглядався І. Мазепою як тактичне гасло, як компроміс, що на деякий час знову об'єднував українську демократію в єдиний національний фронт.

9 квітня 1919 р. І.Мазепу було призначено міністром внутрішніх справ у новоствореному уряді Б.Мартоса. Курс уряду був націлений на організацію внутрішнього фронту проти зовнішніх ворогів, а І.Мазепа, як відповідальний за внутрішню політику України, повинен був забезпечити впровадження намічених планів у життя.

Під час роботи на посадах міністра внутрішніх справ, а потім – прем'єр-міністра УНР, у складних внутрішніх і зовнішніх умовах, І.Мазепі вдалося створити дієвий адміністративний та міліцейський апарат в державі. Він зосередив всю владу на місцях в руках своїх підлеглих і цим позитивно вплинув на внутрішню ситуацію в країні: було покінчено з анархією, приборкано отаманщину та припинено єврейські погроми.

І.Мазепа приступив до виконання обов'язків голови уряду 29 серпня 1919 р. Спробував утворити коаліційний уряд. Проте коаліція І.Мазепі не вдалася, бо відступ республіканського війська від Києва і перспектива дальших втрат території не стимулювали у галичан бажання працювати в уряді. Намагаючись порозумітись з галицьким урядом 27 вересня кабінет міністрів УНР ліквідував міністерство у справах Галичини. Головне завдання українського уряду, на думку І.Мазепи, на той момент полягало в тім, "щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на політичні різниці, які в дійсності були в термінах назвах" [7, 31].

На державній нараді 25 жовтня 1919 р. І.Мазепа констатував повний крах "орієнтації на чужі сили" і закликав у боротьбі за незалежність використовувати внутрішні резерви, в тому числі – повстанський рух за лінією фронту. Був ініціатором об'єднання військового командування Наддніпрянської і Галицької армій.

4 грудня 1919 р. уряд І.Мазепи визнав неможливим далі утримувати регулярний фронт і ухвалив рішення перейти до партизанських форм боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 р. частини армії УНР вирушили у так званий "Зимовий похід". Прем'єр І.Мазепа та частина членів уряду також опинились на захопленій ворогом території. Значною мірою, завдяки безкомпромісній ідеологічній позиції прем'єра, наприкінці 1919 – початку 1920 рр. вдалось застерегти військове керівництво та уряд УНР від переходу на радянську політичну платформу, що дало змогу продовжити боротьбу за державну незалежність України.

Затвердивши ухвалений 14 лютого 1920 р. на засіданні кабінету міністрів УНР "Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства" прем'єр УНР І.Мазепа намагався обмежити владу Ди-

ректорії, передавши частину повноважень уряду і утворивши тим самим баланс влади в країні.

Перебуваючи протягом лютого-березня 1920 р. в Ямполі, Могилеві та Кам'янці-Подільському І.Мазепа провів необхідні консультації з військовими, зробив розпорядження та підписав відповідні накази для формування регулярних військ і, тим самим, заклав основу для відновлення регулярного фронту УНР [8].

Голова Директорії С.Петлюра, фактично керуючи відновленими на початку березня 1920 р. переговорами з поляками, не погоджував умов цих перемовин з прем'єром. І.Мазепа різко засудив ступінь поступок, на які погодився А.Лівицький у переговорах з поляками та заявив, що делегація перевищила свої повноваження, порушивши директиви, надані їй урядом УНР. Стоячи перед фактом відповідальності перед українським народом за наслідки підписаного без згоди легітимного уряду УНР Варшавського договору, з метою уникнути поглиблення протистояння між прихильниками і противниками цієї угоди серед українського політичного проводу та завбачивши неминучість зміни урядового курсу під впливом, як союзників – поляків, так і правих українських партій, прем'єр-міністр І.Мазепа на засіданні Ради міністрів УНР 20 травня 1920 р. заявив про відставку свою та усього кабінету [9].

Як голова уряду, І.Мазепа проводив політику компромісів, яка мала на меті залучити сили національно свідомого українського громадянства і об'єднати зусилля Наддніпрянського та Галицького урядів у боротьбі за незалежність УНР. На деякий час йому вдалось це зробити. Але, перебуваючи на посаді голови уряду, І.Мазепа захопився проведенням внутрішніх реформ в країні та, на нашу думку, приділяв недостатньо уваги зовнішньополітичним справам. Він недооцінив сили головних супротивників УНР – більшовиків та помилився, вважаючи, що для боротьби за державну незалежність України достатньо власних сил. Обстоюючи орієнтацію на власні сили і відкидаючи міжнародні угоди, які ставили під загрозу суверенітет України, уряд І.Мазепа водночас намагався привернути увагу міжнародної громадськості до визвольних змагань українського народу.

Щоб стати на заваді полякам диктувати свої умови в земельній політиці, не залишати український уряд виключно в руках правих партій, продемонструвати спадкоємність між новим урядом та попереднім і, тим самим, уникнути невдоволення серед цивільного громадянства, розкладу і невдоволення в армії УНР, І.Мазепа очолив міністерство земельних справ у новому кабінеті міністрів, але 23 червня 1920 р. подав у від-

ставку, не погодившись з рішенням уряду про продаж міських та державних земель [10].

Література

1. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
2. Феденко П. Ісаак Мазепа в житті і політиці // Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять. – Мюнхен – Лондон, 1973. – С. 5–63.
3. Голос робітника. – Катеринослав. – 1918. – 14 квітня.
4. Наша справа. – Катеринослав. – 1918. – 1 жовтня.
5. Наша справа. – Катеринослав. – 1918. – 20 вересня.
6. Робітнича газета. – Київ - Кам'янець-Подільський. – 1919. – 19 січня.
7. Мазепа І. Творена держава (боротьба 1919 р.) // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879 – 1926). – Варшава, 1930. – С. 16–76.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 3933, оп. 1, од. зб. 17, арк. 126.
9. ЦДАВОВ України, ф. 1065, оп. 2, од. зб. 7. арк. 56.
10. Вперед. – 1920. – 9 липня.

Наталія Галич

ОДИН ІЗ РОДИНИ ВЕЛИКИХ МЕЦЕНАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ПРО В.Ф.СИМИРЕНКА)

Світова історія знає багато імен, які є епохальними як для окремої країни, так і для людства в цілому. Ні в кого не викличе сумніву, що для нашої історії такими є імена Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Михайла Грушевського. Серед цих знакових постатей достойне місце займає не просто окрема особистість, а ціла родина українських добротворців Симиренків. Це – могутній родовід, який своєю титанічною працею вписав яскраву сторінку в промисловість: машинобудування, суднобудування, цукроваріння, садівництво, культуру українського народу. Ці велети духу стали найбільшими меценатами української культури. Цей родовід гідний подиву: за своє вільнодумство, високу порядність, чесність і людяність був повністю понищений царизмом і більшовицьким режимом.

Ім'я родини Симиренків відоме не лише на Черкащині. Це Симиренки перші в краї започаткували промислове цукроварство, побудувавши пісково-рафінадний завод на парових двигунах, це вони перші побудували великий машинобудівний завод і налагодили на ньому виробництво парових двигунів, механічного обладнання для цукрових заводів, побуду-

вали перший металевий пароплав “Українець” і започаткували пароплавання на Дніпрі, це вони перші заснували промислове садівництво.

У 1887 році на Платоновому хуторі поблизу Млієва було закладено перший в країні помологічний розсадник і маточний сад, які незабаром перетворились у величезну лабораторію плодівництва, а згодом – у науково-дослідну установу. Широко відомі імена вчених – помологів і селекціонерів, представників славетного роду – Платона Левовича, Левка Платоновича, Володимира Левовича, промисловців-цукроварників – Федора Степановича, Платона Федоровича, Василя Федоровича.

Вивченню непростого життєвого шляху представників цієї родини та їх діяльності присвячені праці відомого симиренкознавця П. Вольвача. Серед численних мемуарів на особливу увагу заслуговують ті, в яких автори концентрують свою увагу на описі життя і діяльності окремих представників роду Симиренків – Левка Симиренка, Володимира Симиренка, Василя Симиренка та інших. Це, зокрема, праці А.В.Павлова, Д.Ф.Чухна, які досліджують життєвий шлях, наукову та благодійницьку діяльність Левка Симиренка.

Цікаві факти про родину Симиренків можна знайти у статтях С.Кононенка, Л.Іваненко, О.Сакури. Будучи працями різного рівня інформативності, вони висвітлюють різні періоди і аспекти діяльності окремих представників цієї сім'ї.

На окрему увагу заслуговують праці, присвячені одному з найбільших меценатів української культури другої половини ХІХ століття – Василеві Федоровичу Симиренку. Розкриттю його діяльності як мецената, діяча українського національного руху присвячена праця І.Гирича “Український Никодим”. Як справжнього патріота української культури характеризує його П.Вольвач у статті “Коріння дерева яблуневого”, водночас підкреслюючи, що цей патріотизм недостатньо оцінений сучасними істориками та історичною наукою в цілому.

Аналіз літератури показує, що, незважаючи на численні дослідження, багато аспектів діяльності родини Симиренків і, зокрема, Василя Симиренка, залишаються поза увагою або є недостатньо вивченими. Виходячи з цього, нами поставлено мету: об'єктивно і найбільш повно висвітлити основні аспекти діяльності Василя Симиренка як діяча і мецената українського національного руху другої половини ХІХ століття.

Естафета підтримки національної культури у найскладніший і трагічний період в історії України час – з середини 60-х рр. ХІХ і в перші

десятиліття XX століття – була підхоплена молодшим братом Платона Симиренка – Василем Федоровичем.

Василь Симиренко дотримувався відверто опозиційних щодо політичного ладу Російської імперії поглядів, передусім в аспекті становища у ній України та культурно-політичних утисків. Серед українських капіталістів Василь Федорович був чи не єдиним мільйонером, що фрондував з урядом. Зрозуміло, він не був Савою Морозовим, який давав гроші на революцію. Василь Симиренко перш за все спонсорував культурні акції. Але врахуймо часи. Це був період Валуєвського циркуляру 1863 року про заборону українства, нечисленні й так діячі українофільського руху жорстоко переслідувалися, але це не лякало Василя Федоровича. Він виказав подиву гідну витримку, силу волі, відданість справі національної просвіти. Майже 50 років перебував він невсипущим оком жандармерії, про що ходили легенди, що ледь чи не всі представники українського національно-визвольного руху знаходили притулок на його цукроварнях. Згадувалися постаті Т.Шевченка, М.Костомарова та М.Драгоманова, вважалося, що Симиренко давав притулок соціалістам різних відтінків.

Василь Федорович дбав про селянську освіту. Таким освітнім народним центром став Городищенський цукровий завод. На ньому в 1856–1858 роках була відкрита школа, в 1861–1862 роках тут діяло технічне училище. Згодом народна школа була перетворена на училище, а в 1874–1878 роках – училище стало двокласним. У 1870–1874 роках при Городищенському заводі засновується технічне товариство цукрово-бурякової промисловості.

При школі вчителями працювали українофільські настроєні педагоги, літератори, культурні діячі. За приналежність до “українофілів” цього року були звільнені з посад відомі літератори М.Лободовськнй, О.Шпаченко. У другій половині XIX століття школа Василя Симиренка залишилася чи не єдиною українською школою на підросійських теренах.

На іншому його заводі, у Сидорівці, на Канівщині, Василь Симиренко заснував аматорський театр, один з найкращих тоді в Україні. Керував ним відомий громадivecь Й.Руденко. До трупи входили М.П.Старицький, М.К.Заньковецька, Г.П.Затиркевич, Г.П.Борисоглібська та інші корифеї української сцени. Сидорівський театр містився в бараках для робітників, зачинений був у літній час (робота на цукроварнях була сезонною, Василь Симиренко надав помешкання робітникам). Завжди виділяв кошти на необхідні театральні видатки. Так, завісу і декорації малював художник Силенко, котрий вчився за кошт мецената у Строганівському

училищі в Москві. Згодом Дмитро Антонович у своїй "Історії українського театру" високо оцінить досягнення Сидорівського театру. "Якби трупа мала спеціальний вишкіл, то, на думку Дмитра Володимировича, театр цей посів би чільне місце серед корифеїв" [2, 14].

У виставах брав участь добрий хор з селянських хлопців і дівчат, зібраних і навчених місцевим учителем, диригентом-аматором П.Шмиговським. Спектаклі відвідували не тільки селяни навколишніх сіл, а навіть звідусіль з'їжджалися поміщики.

Ще в молоді роки підприємець стає активним учасником переслідуваного царизмом українського національного руху.

Він поклявся щорічно виділяти на розвиток національної культури десяту частину (десятину) прибутків свого підприємства. Фактично упродовж віку українська культура, позбавлена державної підтримки, змогла не лише зберегтися, але й успішно розвиватися завдяки щедрій матеріальній підтримці Великого Хорса (цим йменням в колі близьких друзів і однодумців називали Василя Симиренка). Василь Симиренко все своє життя був своїм у колі національної еліти, і жоден з цих людей погано не відгукнувся про нього. Поряд з В.Б.Антоновичем, котрий майже 40 років був головним розпорядником симиренківських грошей, ще одним ідеологом українства був О.Кониський – частий гість і радник мільйонера. У справах "Киевской старины" Василь Федорович спілкувався з видатними істориками О.Лазаревським та О.Левицьким, перебував у тісних стосунках з О.Лотоцьким, С.Єфремовим, В.Доманицьким. Високо цінував нашого великого вченого М.Грушевського, котрий в кінці 1907-й на початку 1908 року планував інститут українознавства у Києві за рахунок 100 тис. карбованців, виділених меценатом на відкриття української гімназії. На жаль, цей план також не здійснено.

Українським культурно-громадським життям Василь Симиренко цікавився предметно. Він відвідував засідання Товариства українських поступовців, входив у деталі комерційного підприємства "Киевської старины" – книгарні журналу. Мільйонер підтримував коштами й особисто приходив на збори семінарського студентського гуртка у Києві. Завдяки йому гурток придбав конспіративну квартиру, бібліотеку, творив народну українську книжку.

Виходячи з поліцейських реалій суспільно-політичного життя Росії, щедра меценатська діяльність українського капіталіста-патріота не рекламувалась, а згодом навмисне замовчувалась. Ще й сьогодні чимало сторінок національного подвизництва залишаються для нас малові-

домими і невивченими. Одначе навіть те, що нам відомо сьогодні, вражає масштабами щедрості, безкорисливості і жертвовності. Найбагатша людина Російської імперії з жінкою проводила майже аскетичний спосіб життя, задовольняючись скромними матеріальними потребами. В той же час Василь Симиренко не шкодував особистих коштів на підтримку практично всіх українських видань, проведення великомасштабних національних актів і щедрю благодійність для української студентської молоді.

Маючи чисто практичну вдачу, він так само реалістично підходив і до національних питань, а саме, поставив перед собою завдання власними заходами здобути матеріальні кошти і обертати їх на добро України. Ідеалізм у меті сполучався у мецената з практицизмом у справах. Важко згадати хоч одну національну акцію, котра б не отримала матеріальної підтримки Василя Симиренка. Він діяв переважно через лідера київської громади Володимира Антоновича, на компетенцію якого покладався цілком. Володимир Боніфатійович визначав цілі, на які треба терміново викладати гроші. Через Антоновича Василь Симиренко фінансував галицькі інституції: журнал “Правда”, наукове товариство ім. Шевченка у Львові та інші. Він був не лише одним із ініціаторів створення Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка, але й придбав для нього добротний будинок у Львові [1,13].

Завдяки Василю Симиренку друкувались “Киевская старина”, галицький журнал “Правда”, “Україна”, “Рада”, “Громадська думка”, “Літературно-науковий вісник”.

У 80-х рр. XIX ст. найголовнішим завданням українського громадянства була матеріальна підтримка єдиного фахового українознавчого друкованого органу – журналу “Киевская старина”. Пізніше відомий літературознавець П.Житецький згадував, що на видання журналу Василь Федорович щорічно витрачав від однієї до півтори-двох тисяч карбованців і тривало це протягом майже всього існування “Киевской старины”, з 1882-го до 1906-го [2, 14]. Сьогодні важко повірити, що солідний історичний журнал, котрий і зараз можна читати не відриваючись, мав усього десь біля 300–350 сталих передплатників і... великі борги. Повні річні підшивки роками лежали на складі, чекаючи зацікавленого покупця. Справжнє визнання прийшло аж на початку XX ст., коли українське сумління почало нарешті прокидатися у багатьох серцях. І в цьому не остання заслуга належить Василеві Симиренкові. Коли б не він, Україна могла і не мати одного з найкращих своїх часописів.

Для знайомства європейської громадськості з Україною Василь Федорович надавав величезну матеріальну допомогу для видання

“Україніше Рундшай” та “Рутеніше реву”. Меценат підтримував ідею видання антології української літератури “Вік” і на власні кошти організував видавництво “Вік” [1, 13]. Василь Симиренко постійно надавав матеріальну допомогу лідеру українського національного руху Михайлу Драгоманову, який знаходився у вигнанні. Жодне дореволюційне видання творів Т.Г.Шевченка в Україні і за кордоном не здійснювалося без матеріальної підтримки Василя Федоровича Симиренка.

Гучної популярності меценат-цукрозоводчик старанно уникав, бо був людиною надзвичайної скромності задовольнявся почуттям виконаного обов'язку. Як відзначив О.Лотоцький, цей борець на полі громадському і політичному виявив і назовні потрібну мужність [2, 15].

Свою культурно-громадську діяльність провадив позаочі, сам завжди залишався в тіні безпосередніх виконавців тієї чи іншої справи.

Наприкінці життя Василь Симиренко жив надзвичайно усамітнено, хворів, мало з ким зустрічався і мало кого приймав. Його довіреною людиною був родич – управляючий одного з цукрових заводів і водночас відомий український літератор Володимир Леонтович.

Відчуваючи наближення смерті і не маючи прямих нащадків, Василь Симиренко заповів усі свої статки та прибутки з них на українську справу. А це становило 2,5 млн. карбованців – просто нечувана, навіть як на ті часи, цифра [2, 15]. Фонд надавав матеріальну допомогу багатьом українським письменникам. Для розпорядження фондом був створений спеціальний комітет з найавторитетніших громадських діячів, до якого ввійшли Володимир Леонтович, Євген Чикаленко, Ілля Шраг, Федір Комаров, Михайло Грушевський, Микола Лисенко, Павло Стебницький та Олександр Лотоцький. На жаль, революція не дала скористатися цими великими коштами, приватну власність було націоналізовано, націю поневолено.

Після смерті мільйонера його будинок №23 на Трьохсвятительській за заповітом перейшов до УНТ і з 1916-го до початку 1930-х років вірно служив українській справі. У 20-х роках в ньому містилися установи ВУАН: кабінет мистецтв, музей діячів України, що мав більше тисячі експонатів і близько 2000 томів бібліотеки.

Можна ще дуже багато розповісти про колосальну працю В.Симиренка на ниві відродження української культури. “Патріотизм цієї визнаної людини сягав не лише глибини душі, але й глибини кишені”, – відзначав сучасник великого мецената Євген Чикаленко [1, 13]. У некролозі від 1916 року А.Ніковський писав: “...майже нікому не відомий, але видатний і глибоко культурний український меценат і патріот” [3, 1]. Але, мабуть, найкра-

ще сказав сам Василь Смиренко: “Кожен мусить робити те, на що здатний. Я тямлю заробляти гроші, то мушу їх заробляти для України” [8, 1].

Отже, завдяки патріотизму і небайдужості таких особистостей, як Василь Смиренко, до стану національної культури, навіть в умовах тогочасного жорстокого її придушення і переслідування вона не тільки не втратила своєї самобутності, а й змогла розвиватися. У 1998 році Ліга українських меценатів заснувала грошову премію імені Василя Смиренка, яку присуджують діячам літератури і мистецтва за внесок до духовного розвитку України.

Василь Смиренко – це один із родини справжніх меценатів української культури другої половини XIX – початку XX століття, завдяки яким світ побачив “Кобзар” Т.Шевченка, фінансувалась діяльність громад, видавались газети і журнали, діставали матеріальну підтримку такі діячі української культури як М.Лисенко, М.Коцюбинський, М.Драгоманов та інші. Родина Смиренків є унікальною щодо значимості її внеску в розвиток економіки, науки та культури України. Чи багато ще знайдеться у вітчизняній історії таких людей і таких родин?

Література

1. Вольвач П. Коріння древа яблуневого // Садівництво, виноградарство, виноробство України. – 1997. – №1. – С. 6–13
2. Гирич І.Український Никодим // Старожитності. – 1993. – №11–12. – С. 14–15
3. Іваненко Л. Нескінченність родоводу // Українське слово. – 1995. – 5 жовтня. – С. 1.
4. Кононенко С. Славні сини України // Черкаський край. – 1997. – 25 червня (№49). – С. 5
5. Павлов А.В., Чухно Д.Ф. Л.П.Смиренко – К.: Наукова думка, 1980. – 178 с.
6. Сакура О. Шана Смиренківського роду // Садівництво, виноградарство, виноробство України. – 1997. – №1. – С. 14–15.
7. Сугак О. Відродження українського садівництва // Садівництво, виноградарство, виноробство України. – 1997. – №1. – С. 16–18.
8. Сургай О. Василь Смиренко – найвидатніший український добротворець // День. – 2000. – № 161 (8 вересня). – С. 1.

Олександр Галушко

**АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ПОЛКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)**

У ході Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на території України, звільненій від польсько-шляхетського панування, було започатковано утворення національної держави. Важливою складовою частиною цього процесу стало запровадження нового адміністративно-територіального устрою. За основу, для поділу території, було взято колишні повіти. Так виникли, порівняно невеликі й зручні для організації управління, полки. У липні 1648 р. на території Чернігівського повіту Чернігівського воєводства та Любецького староства Смоленського воєводства Речі Посполитої було утворено Чернігівський полк, що займав територію по річках Десні, Сноу та Сейму [16, 87]. До складу Чернігівського полку увійшли Чернігівська полкова, Седнівська, Слабинська та Любецька сотні. Є також відомості про існування у перший період Визвольної війни Стольненської, Ройської та Менської сотень [26, 92]. Коли, після Зборівського договору, відбулась реорганізація полків, Чернігівський полк згідно реєстру 1649 р. складався з 7 сотень: Батуринської, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської, Конотопської, Сосницької та Чернігівської полкової й межував з Київським, Переяславським, Ніжинським і Прилуцьким полками [22, 147]. Щоправда, М.Грушевський нараховував у складі Чернігівського полку 10 сотень, розподіливши на три Чернігівську полкову сотню і виділяючи так звану сотню “загорівців” у складі Борзнянської. Слід зауважити, що, на думку В.Сергійчука, на початку Визвольної війни існував Борзенський полк, до складу якого входили Батуринська, Бахмацька, Сосницька, Борзенська, Глухівська, Конотопська, Івангородська, Новгород-Сіверська сотні та Стародубщина [26, 87]. У 1654 р. Батуринська, Бахмацька, Борзнянська, Івангородська, Конотопська та Сосницька сотні увійшли до складу Ніжинського полку, але натомість, як зазначає Я.Дашкевич, були утворені Любецька, Седнівська, Слабинська, а у 1656 р. – Вибельська сотні [20, 3]. Д.Гаєцький відносить появу Любецької сотні також до 1656 р., Седнівської – до 1658 р., а Ройської – до 1659 р. [17, 95,103,105]. У 1663 р. у складі полку згадуються Киселівська та Понорницька сотні, виділені з Ніжинського полку. З того ж таки полку у 1669 р. до складу Чернігівського перейшли Волинська, Синявська, Сосницька сотні, а зі складу Чернігівської полкової сотні виокремилась Стольненська [18, 35]. Протягом короткого часу, вірогідно з 1669 до 1672 рр., існувала Сибірська сотня [11, 93; 21, 44]. У 60-х рр. XVII ст. вперше у складі полку згадується Білоуська сотня. З 1672 р. на терені Чернігівського

полку існували Березинська, Менська та Городнянська сотні [20, 3]. Щоправда, Л.Окіншевич відносить появу Березинської сотні до 1671 р. [25, 295]. Дані про існування Березинської сотні з 1654 р. не мають підтверджень у джерелах. Територія Городнянської сотні у 1703–1721 рр. входила до складу Седнівської сотні. Згідно з умовами Бахчисарайського мирного договору між Росією і Туреччиною від 13 січня 1681 р. до Росії перейшли поселення по берегах р.Сож. Дані поселення були приєднані до Стародубського і Чернігівського полків, проте вже у квітні 1686 р. вони знову відійшли до Речі Посполитої [19, 50]. За даними Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр. Чернігівський полк натовді складався з 16 сотень: Березинської, Білоуської, Вибельської, Волинської, Городнянської, Киселівської, Любецької, Менської, Понорницької, Ройської, Седнівської, Синявської, Слабинської, Сосницької, Столинської та Чернігівської полкової [9, 1–149]. Ці ж сотні фігурують на терені Чернігівському полку й у податкових реєстрах 1752–1753 рр. [1, арк. 508 – 534 зв., 623–663]. Існують відомості, що у 1752–1768 рр. існувала 2-га Сосницька сотня, хоча податкові реєстри 1752–1753 рр. та Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. не містять інформації про неї [21, 45; 1, арк. 508–534 зв., 623–663; 10, 124–136]. Також існують відомості про існування у 1762 р. Смоленської сотні [4, арк.18]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765–1769 рр. на до складу полку входили 18 сотень: Березинська, Білоуська, Вибельська, Волинська, Городнянська, Киселівська, Конотопська, Любецька, Менська, Понорницька, Ройська, Седнівська, Синявська, Слабинська, Сосницька, Столинська, Чернігівську полкова та Невідома [10, 124–136]. Таким чином, на терені полку зафіксовані 2 нові сотні – Конотопська та Невідома, але термін їх існування остаточно не встановлений. У 1781 р. після запровадження нового адміністративно-територіального устрою на Лівобережній Україні територія Чернігівського полку була включена до складу Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва.

Згідно реєстру 1649 р. **Чернігівська полкова** сотня була найбільшою у полку. Поступово вона була поділена на 4 окремі сотні: Чернігівську полкову, Білоуську, Вибельську та Волинську [17, 84]. Правління Чернігівської полкової сотні знаходилось у Чернігові, але сотенні хоругви зберігались у с. Масани. Зокрема, про це свідчить рапорт чернігівського полкового сотника Петра Посудевського до Чернігівської полкової канцелярії від 4 жовтня 1762 р. [4, арк. 2]. Згідно ревізії 1713 р. до складу Чернігівської полкової сотні входили місто Чернігів і 8 сіл [3, арк. 1–9 зв.].

Ревізії 1723 і 1729 рр. зафіксували у цій сотні 13 населених пунктів: місто Чернігів, 10 сіл і 2 слободи [2, арк. 4]. У Генеральному слідстві про маєтності 1729–1730 рр. на терені Чернігівської полкової сотні згадано 9 сіл [9, 1–5]. У 1732–1734 р. у сотні знаходився 31 населений пункт: місто Чернігів, 8 сіл та 22 хутори [6, арк. 15-38 зв.]. У 1752–1753 рр. до складу сотні входили вже тільки 20 населених пунктів: місто Чернігів, 13 сіл, 1 слобода та 5 хуторів [1, арк. 508-509, 623-625]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Чернігівська полкова сотня складалася з 16 населених пунктів – міста Чернігів та 15 сіл [10, 136], а за даними 1780 р. – 18 населених пунктів: міста Чернігів, 13 сіл, 2 слобід і 2 хуторів [5, арк. 27–32 зв.]. У 1781 р. на терені сотні також знаходилося 18 населених пунктів: власне місто Чернігів, 10 сіл, 3 слободи та 4 хутори [7, арк. 65–65 зв.].

Сотенним містечком **Березинської** сотні було Березне [4, арк. 11]. У ревізії 1713 р. у складі Березинської сотні згадуються місто Березне і 4 села [3, арк. 81–92 зв.]. Такий же склад сотні зафіксовано у ревізіях 1723 і 1729 рр. [2, арк. 7 зв.]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Березинської сотні згадується – істечко Березне і 5 сіл [9, арк. 99-102]. У 1732–1734 рр. у Березинській сотні були містечко Березне і 3 села [6, арк. 23-24 зв.]. У 1752–1753 рр., скоріш за все, у Березинській сотні знаходилися 7 населених пунктів – містечко Березне та 6 сіл [1, арк. 526-527, 650–651 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. на терені Березинської сотні знаходилися 18 населених пунктів: містечко Березне, 10 сіл, 3 урочища, 3 хутори та Домницький монастир Різдва Богородиці [10, арк. 124], збудований наприкінці XVII ст. неподалік від Березни на березі р. Домниці [27, 238]. У 1781 р. сотня налічувала вже 30 населених пунктів: містечко (місто) Березне, 5 сіл та 24 хутори [7, арк. 77–77 зв.; 8, арк. 41].

Спершу канцелярія **Білоуської** сотні знаходилась у с. Старий Білоус, а у XVIII ст. вона була перенесена до с. Євтухів Білоус, оскільки, на думку Д.Гаєцького, Старий Білоус знаходився всього за 10 км на захід від Чернігова [17, 89]. Так, у рапорті білоуського сотника Георгія Дзвонкевича до Чернігівської полкової канцелярії від 11 жовтня 1762 р. чітко вказано, що "...сотенное белоусское правление в селе Евтухов Белоус" [4, арк. 3]. Євтухів Білоус був заселений у першій половині XVII ст. Станіславом Кохановським, який під час Визвольної війни приєднався до Війська Запорозького і утримав село за собою. У XVII ст. Євтухів Білоус мав назву Ляховий Білоус (зокрема, під такою назвою дане село

згадується в актах 1690 р.), а у XIX ст. його було вже перейменовано у Новий Білоус [23, 11]. У с. Євтухів Білоус знаходилась церква св.Трійці, збудована у першій половині XVIII ст. [12, 17; 27, 55]. Згідно з ревізією 1713 р. до складу Білоуської сотні входили 25 сіл і слобода [3, арк. 9 зв. – 20]. Згідно ревізії 1723 і 1729 рр. у Білоуській сотні знаходились 33 села [2, арк. 7-7 зв.]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Білоуської сотні згадується 32 села [9, 34-48]. У 1752–1753 рр. на терені Білоуської сотні було 39 населених пунктів: 35 сіл, 1 слобода, 2 хутори та млин [1, арк. 509-511 зв., 625-628 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної Малоросії 1765–1769 рр. у Білоуській сотні згадуються 48 населених пунктів: 46 сіл, слобода та хутір [10, 124–126]. За даними 1780 р. на терені Білоуської сотні знаходилось 49 населених пунктів: 40 сіл, 3 хутори і 6 млинів [5, арк. 35 зв. – 42 зв.]. У 1781 р. за іншими даними Білоуська сотня складалася з 56 населених пунктів: 34 сіл, 1 слободи і 21 хутора [7, арк. 68–69 зв., 74 зв.].

Правління **Вибельської** сотні знаходилось у с. Виблі [4, арк. 4; 15, 218]. У ревізії 1713 р. у складі Вибельської сотні згадано 9 сіл [3, арк. 20 зв. – 25 зв.]. Згідно ревізії 1723 і 1729 рр. у ній налічувалось 10 сіл [2, арк. 8 зв.]. Згідно Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. до складу Вибельської сотні входили ті ж 10 сіл [9, 7–11]. У 1732 – 1734 рр. у Вибельській сотні знаходились 7 сіл і 2 хутори [6, арк. 48-49]. У 1752–1753 р. Вибельська сотня налічувала 12 населених пунктів – 10 сіл та 2 хутори [1, арк. 511 зв., 512, 629–630 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. у Вибельській сотні знаходились 13 населених пунктів – 10 сіл та 3 хутори [10, 125], 1780 р. – 9 сіл та хутір [5, арк. 42 зв. – 48 зв.], 1781 р. – 12 населених пунктів – 10 сіл та 2 хутори [7, арк. 68, 79 зв.]. У Виблях знаходилась церква св. Трійці [12, 33; 15, 218].

Центром **Волинської** сотні було село Волинка, де і знаходилось сотенне правління [13, 354]. Згідно ревізії 1723 і 1729 рр. у Волинській сотні знаходились 12 населених пунктів: 6 сіл, 4 слободи та 2 гути [2, арк. 8]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр. на терені Волинської сотні згадано 7 сіл та 3 слободи [9, 134-139]. У 1732–1734 рр. у Волинській сотні було 6 сіл [6, арк. 32–32 зв.]. За даними податкових реєстрів 1752–1753 рр. Волинська сотня складалася з 14 населених пунктів – 10 сіл та 4 хуторів [1, арк. 531 зв. - 532 зв., 659 зв. – 661]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Волинській сотні згадуються лише 10 населених пунктів: 7 сіл і 3 хутори

[10, 126]. У 1781 р. на терені Волинської сотні знаходилося 15 населених пунктів: 8 сіл, 2 слободи та 5 хуторів [8, арк. 3, 43]. У 60-х рр. XVIII ст. у с. Волинка діяли 2 церкви [12, 136].

Центром **Городнянської** сотні було м. Городня [4, арк. 10; 15, 338; 14, 34]. Згідно ревізії 1713 р. до складу Городнянської сотні входили 18 населених пунктів: містечко Городня, 16 сіл і рудня [3, арк. 71–80]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Городнянській сотні знаходилися вже 42 населені пункти: містечко Городня, 32 села, 8 слобід і рудня [2, арк. 6-6 зв.]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Городнянської сотні згадано 46 населених пунктів, серед яких містечко Городня, 38 сіл та 6 слобід [9, 78–99]. У 1732–1734 рр. у Городнянській сотні було 30 населених пунктів: містечко Городня, 27 сіл, слобода та хутір [6, арк. 20 зв. – 22 зв.]. У 1752–1753 рр. у складі Городнянської сотні згадуються 54 населені пункти: містечко Городня, 35 сіл, 6 слобід, 2 хутори, 2 млини, 3 гути, 4 рудні та папірня [1, арк. 523 зв.-526, 647–649 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Городнянська сотня складалася з 56 населених пунктів: містечко Городні, 38 сіл, 8 слобід, 6 хуторів та 3 гут [10, 126–128]. У 1780 р. на терені Городнянській сотні згадуються лише 24 населені пункти: містечко Городня, 14 сіл, 3 слободи, хутір, рудня і 4 млини [5, арк. 84 зв. – 92 зв.]. У 1781 р. до складу Городнянської сотні входили 75 населених пунктів: місто Городня, 39 сіл, 9 слобід та 26 хуторів [7, арк. 71–72 зв.]. У Городні діяли 2, а за іншими даними – 3 церкви, споруджені у XVIII ст. [15, 337; 27, 185].

Правління **Киселівської** сотні знаходилося у селі Киселівка [4, арк. 16]. У ревізії 1713 р. у складі Киселівської сотні згадуються 14 сіл та 2 слободи [3, арк. 116–122 зв.]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Киселівській сотні знаходилося 18 сіл та 6 слобід [2, арк. 9]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Киселівської сотні згадуються 16 сіл та 5 слобід [9, 117–125]. У 1732–1734 рр. у Киселівській сотні було усього 8 сіл [6, арк. 43 зв. – 44]. У 1752–1753 рр. Киселівська сотня налічувала вже 40 населених пунктів: містечка Олександрівку та Синявку, 29 сіл, 2 слободи, 4 хутори, 2 гути та рудню [1, арк. 528–529, 625, 655–656 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. у Киселівській сотні було 36 населених пунктів: містечко Синявка, 27 сіл, 4 слободи, 3 хутори та Андрониківський Троїцький монастир [10, 128]. У 1781 р. на терені Киселівської сотні знаходилося 58 населених пунктів: містечко Олексан-

дрівка, 22 села, 4 слободи та 31 хутір [8, арк. 41 зв. – 43]. У 60-х рр. XVIII ст. у Киселівці була церква з 3 престолами [12, 119].

Протягом усього часу існування **Любецької** сотні її сотенне правління знаходилось у м. Любеч [4, арк. 7; 15, 315]. Згідно ревізії 1713 р. до складу Любецької сотні входили 53 населені пункти: містечко Любеч, 47 сіл, 2 слободи і 3 хутори [3, арк. 40–58]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Любецькій сотні знаходилось 84 населених пункти: місто Любеч, 76 сіл, 6 слобід і рудня [2, арк. 2–3]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Любецької сотні згадано 82 населені пункти: містечко Любеч, 75 сіл, 5 слобід і рудня [9, 48–64]. У 1732–1734 рр. у Любецькій сотні було лише 26 населених пунктів: містечко Любеч, 20 сіл і 5 хуторів [6, арк. 38–41 зв.]. У 1752–1753 рр. у Любецькій сотні знаходилось 129 населених пунктів: містечко Любеч, 88 сіл, 6 слобід, 6 хуторів, 10 гут, 8 рудень, 8 млинів та 2 папірні [1, арк. 516–521 зв., 636–644 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. на терені Любецької сотні згадано 136 населених пунктів: містечко Любеч, 99 сіл, 6 слобід, 17 хуторів, 6 рудень, 3 гуті та Криниченський винокурний, Папірний, Рудокопний і Цегельний заводи [10, 128–131]. За даними 1780 р. у Любецькій сотні було 111 населених пунктів: містечко Любеч, 72 села, 6 слобід, 9 хуторів, 2 папірні, 10 рудень, 4 гуті і 7 млинів [5, 54 зв. – 74]. У 1781 р. Любецька сотня налічувала 135 населених пунктів: власне містечко Любеч, 70 сіл, 3 слободи та 61 хутір [7, арк. 66–68, 72 зв. – 74 зв.]. На початку 80 – рр. XVIII ст. у Любечі знаходилось 3 церкви: Воскресінська, збудована у 1694 р., Троїцька, зведена 1704 р., Покровська, збудована 1779 р., та Антоніївський монастир. Протягом XVIII ст. у Любечі при сотенній канцелярії діяла козацька школа, де навчалися письму і військової справи [27, 419; 15, 315].

Центром **Менської** сотні було містечко Мена [4, арк. 14]. У 1713 р. у складі Менської сотні було 15 населених пунктів: Мена, 13 сіл та 1 слобода [3, арк. 100–111]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Менській сотні знаходилось 22 населені пункти: Мена, 17 сіл та 4 слободи [2, арк. 1]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Менської сотні згадано лише 18 населених пунктів: Мену, 13 сіл та 4 слободи [9, 105–112]. У 1732–1734 рр. у сотні згадуються 17 населених пунктів: Мена, 11 сіл, слобода та 4 хутори [6, арк. 26–28]. У 1752–1753 рр. на терені Менської сотні знаходилось вже 27 населених пунктів: Мена, 20 сіл, 4 слободи та 2 хутори [1, арк. 529–530 зв., 652–654 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765–1769 рр. у

Менській сотні згадано 36 населених пунктів: власне Мена, 18 сіл, 2 слободи, 14 хуторів та Макошинський Миколаївський монастир [10, 131-132]. У 1781 р. Менська сотня налічувала 64 населених пункти: Мену, 17 сіл, 3 слободи та 43 хутори [7, арк. 79; 8, 38, 40-40 зв.]. У 1779–1781 рр. у Мені діяло 4 церкви [13, 320]. Михайлівська церква була збудована у 1689, Миколаївська – у 1707, а Троїцька – у 1780 рр. [27, 443]. На терені Менської сотні на правому березі Десни розташовувався Макошинський Миколаївський монастир. Збудований на початку XVII ст., а потім відновлений 1660 р., монастир був закритий у 1786 р. [27, 238]. На терені сотні також діяли Спаський Максаковський та жіночий Макошинський Покровський монастирі [9, 195; 13, 326].

Правління **Понорницької** сотні знаходилось у селі Покошичі. Про це, зокрема, йдеться у рапорті понорницького сотника Богдана Брежинського до Чернігівської полкової канцелярії від 15 жовтня 1762 р.: “в сотенной канцелярии в селе Покошичах состоящей” [4, арк. 19]. Але назва сотні, відсутність згадок про Покошичі у XVII ст. породжують сумніви щодо постійного місця перебування тут сотенного правління. До того ж, в опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. будинок сотенного понорницького правління згадано вже у с. Хлоп'яники [13, 22]. Ревізія 1713 р. не містить повної інформації щодо населених пунктів Понорницької сотні: на її території згадано лише 6 сіл [3, арк. 131–142]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. до складу Понорницької сотні входили 26 сіл та 2 слободи [2, арк. 9 зв. – 10]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр. на терені Понорницької сотні згадано 29 населених пунктів: 25 сіл, 3 слободи та хутір [9, 139-149]. У 1732 – 1734 рр. у Понорницькій сотні згадуються лише містечка Понорниця та Орлівка і 16 сіл [6, арк. 35 зв. - 37]. У 1752–1753 рр. у сотні було вже 46 населених пунктів: містечко Понорниця, 34 села, 4 слободи, 4 хутори, гута та 2 млини [1, арк. 499-501, 533-534 зв., 661-663]. Опис Понорницької сотні у Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр., на жаль, не зберігся. У 1781 р. на терені Понорницької сотні знаходилось вже 58 населених пунктів: містечка Понорниця та Орлівка, 30 сіл, 4 слободи та 22 хутори [8, 3 зв. – 4 зв., 31 зв. – 32, 39 зв.]. У 1779 – 1781 рр. у містечку Понорниця було 3 церкви, у с. Покошичі – 1. На терені Понорницької сотні знаходився Пустинно – Рихловський монастир [13, 22, 28, 30; 27, 639].

Місцезнаходження сотенного правління **Ройської** сотні остаточно не визначене й на сьогодні викликає чимало суперечок. Деякі історики

вважають, що центром сотні була слобода Ройська, заснована в середині XVII ст. [23, 31]. Водночас існує думка, що назва сотні походить від села Роїще, де і знаходилось сотенне правління. Так, О.Шафонський, описуючи село Роїще, зазначав: “в нём до сего было сотенное правление и от него Ройская сотня полку Черниговского своё название имела”. Знайти остаточну відповідь на це питання дуже важко: обидва населені пункти мали майже однакову назву і знаходились поряд, бо навіть були з'єднані між собою. Так, О.Шафонський повідомляв, що “с сим же селом Роищем соединена особливая слобода, которая называется слобода Ройская” [15, 221]. Це ж констатував і Д.Пащенко: “село Роище ...сумежно с слободой Ройскою” [14, 34]. Вірогідно, згодом сотенне правління перебазувалось до Ріпок. Це засвідчує, зокрема, рапорт ройського сотника Якова Круп'янського до Чернігівської полкової канцелярії від 9 жовтня 1762 р., в якому він зазначав: “жителствую в Репках, где и сотенное ройское правление состоит” [4, арк. 6]. У переважній більшості джерел Ріпки згадуються як село, і лише в деяких, починаючи з середини XVIII ст., як містечко. За даними ревізії 1713 р. на терені Ройської сотні були 19 сіл та слобода [3, арк. 32-39]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у сотні знаходилось 32 населених пункти: 30 сіл, слобода і хутір [2, арк. 3 зв.]. У 1730 р. Ройська сотня обіймала територію біля 59370 кв.м і включала ті ж 32 населених пункти [24, 3]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Ройської сотні згадуються 30 сіл та 2 слободи [9, 15-33]. У 1732–1734 рр. у Ройській сотні знаходились 15 сіл і 4 хутори [6, арк. 19-20]. У 1752–1753 р. на терені сотні знаходились 42 населені пункти. Серед них – містечко Ріпки, 28 сіл, 5 слобід, 4 хутори, 2 рудні, папірня та млин [1, арк. 513 зв. – 516, 632-636]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Ройській сотні було 26 населених пунктів – 23 села, 2 слободи та хутір [10, 132-133]. За даними 1780 р. у сотні було вже 52 населених пункти: містечко Ріпки, 37 сіл, 3 слободи, 2 хутори, 2 папірні, 3 рудні, 2 гуті і 2 млини [5, 74 зв. – 84 зв.]. У 1781 р. сотня включала 47 поселень: 32 села, 2 слободи та 13 хуторів [7, 69 зв. – 70, 74 зв. – 75 зв.]. У 1667 р. на терені сотні знаходилось 12 церков [24, 3]. 2 з них на початку 80 – рр. XVIII ст. знаходились у Ріпках, 1 – у Роїщі [15, 322; 12, 62, 70].

Протягом усього часу існування **Седнівської** сотні її центром було м. Седнів [4, арк. 9; 15, 318]. У ревізії 1713 р. у Седнівській сотні згадуються 22 населених пункти: власне містечко Седнів, 20 сіл і слобода [3, арк. 59-70]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Седнівській сотні знаходилось

вже 33 населені пункти: Седнів, 26 сіл та 6 слобід [2, арк. 5 - 5 зв.]. Згідно Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. до складу Седнівської сотні входили 32 населених пункти: містечко Седнів, 24 села, 6 слобід і млин [9, 64-78]. У 1732–1734 рр. у Седнівській сотні було 19 населених пунктів: місто Седнів, 15 сіл, 2 слободи і хутір [6, арк. 33-35]. У 1752–1753 рр. у Седнівській сотні згадано вже 36 населених пунктів: Седнів, 27 сіл, 3 слободи, 4 хутори та Дирчинські млини [1, арк. 522-523 зв., 644-647]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Седнівській сотні наведено 52 населені пункти: власне Седнів, 35 сіл, 7 слобід та 9 хуторів [10, 133–134]. У 1781 р. на терені Седнівської сотні знаходились 44 населені пункти: містечко Седнів, 24 села, 6 слобід і 13 хуторів. У списках населених пунктів 1781 р. зустрічаються 44 назви [7, арк. 75 зв. – 76, 78 зв. – 79; 8, арк. 41 зв.; 15, 310]. У Седневі на тоді знаходилось 5 церков, зокрема: Воскресенська (1690 р.), Покровська (1715 р.) та Георгіївська (XVIII ст.). У Седневі було також споруджено кам'яницю Лизогубів (XVII ст.) та розбито парк (XVII – XIX ст.) [15, 318; 27, 728].

Центром **Синявської** сотні у більшості джерел названо містечко Синявку [4, арк. 15]. У ревізії 1713 р. у Синявській сотні згадано 8 сіл [3, арк. 112-115]. У реєстрах 1723 і 1729 рр. у Синявській сотні знаходились містечко Синявка та 10 сіл [2, арк. 5 зв.]. Згідно Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Синявської сотні знаходилось 7 сіл [9, 112–116]. У 1732–1734 рр. у Синявській сотні згадано 6 населених пунктів: містечко Синявку, 3 села і 2 хутори [6, арк. 28 зв. – 29]. У 1752–1753 рр. у Синявській сотні згадувався лише один населений пункт – село Волосківці. Ймовірно у цей час саме тут перебувало правління Синявської сотні, оскільки власне містечко Синявка у податкових реєстрах згадано у складі Киселівської сотні [1, арк. 528, 529, 656 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765–1769 рр. у Синявській сотні згадувалось вже 4 населені пункти – містечко Синявка та 3 села [10, 134]. У 1781 р. на терені Синявської сотні знаходилось 18 населених пунктів: містечко Синявка, 4 села та 13 хуторів [8, арк. 41-41 зв.]. У 60-х рр. XVIII ст. у Синявці знаходились 3 церкви [12, 118].

Правління **Слабинської** сотні знаходилось у с. Слабин [4, арк. 5; 15, 220]. Згідно ревізії 1713 р. до Слабинської сотні входили 12 сіл і слобода [3, арк. 26 зв. – 31]. За даними ревізій 1723 і 1729 рр. у Слабинській сотні знаходилось 16 населених пунктів: 13 сіл і 3 хутори [2, арк. 4 зв.]. У

Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Слабинської сотні згадано 11 сіл та слободу [9, 11-15]. У 1732–1734 рр. у Слабинській сотні згадуються 9 сіл і 3 хутори [6, арк. 50-51]. У податкових реєстрах 1752–1753 рр. у Слабинській сотні наведено назви 19 населених пунктів – 17 сел і 2 слободи [1, арк. 512-513, 630 зв. – 632]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Слабинській сотні був 21 населений пункт – 16 сіл та 5 хуторів [10, 134-135]. За даними 1780 р. у Слабинській сотні було 20 населених пунктів: 13 сіл, 2 слободи, 2 хутори і 3 млини [5, арк. 50–53 зв.]. У 1781 р. на терені Слабинської сотні знаходились 25 населених пунктів: 12 сіл, 3 слободи та 10 хуторів [7, арк. 65 зв. – 66]. У Слабині знаходилась церква Різдва Богородиці [12, 36].

Сосниця була постійним місцем перебування правління **Сосницької** сотні [4, арк. 17]. У ревізії 1713 р. у складі Сосницької сотні згадано лише 10 населених пунктів: власне місто Сосниця та 9 сіл [3, арк. 123 зв. – 130]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у сотні було 17 населених пунктів: місто Сосниця, 13 сіл і 3 слободи [2, арк. 1 зв.]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Сосницької сотні згадуються вже 18 населених пунктів: містечко Сосниця, 14 сіл та 3 слободи [9, 125–133]. У 1732–1734 рр. у Сосницькій сотні знаходилося вже лише 15 населених пунктів: Сосниця, 11 сіл та 3 хутори [6, арк. 29 зв. – 31 зв.]. У 1752–1753 рр. у Сосницькій сотні було вже 16 населених пунктів: Сосниця, 12 сіл, слобода та 2 хутори [1, арк. 499 зв., 531–531 зв., 656 зв. – 659 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Сосницька сотня складалась з 18 населених пунктів: власне Сосниці, 13 сіл, слободи та 3 хуторів [10, 135]. У 1781 р. на терені Сосницької сотні знаходилося 27 населених пунктів: Сосниця, 12 сіл та 14 хуторів [8, арк. 3, 38 зв. – 39 зв.]. У 60-ті рр. XVIII ст. у Сосниці діяли 3 церкви, а у 1779–1781 рр. їх було вже 7. Неподалік знаходився Рувимо – Сосницький монастир [12, 129; 13, 315, 317]. У 1676 р. у Сосниці деякий час мешкав гетьман Петро Дорошенко [17, 110].

Канцелярія **Столинської** сотні постійно знаходилась у селі Стольному [4, арк. 13; 15, 358]. У 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький подарував Стольне Ніжинському монастирю [17, 113]. У ревізії 1713 р. у Столинській сотні згадані 4 села [3, арк. 96-99]. Вони ж фігурують і у ревізіях 1723 і 1729 рр. [2, арк. 8.]. У Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр. на терені Столинської сотні згадуються 4 села [9, 102-105]. У 1732–1734 рр. у сотні було 3 села [6, арк. 25 – 25 зв.].

4 села були у складі Столинської сотні у 1752 – 1753 рр. [1, арк. 527–527 зв., 651 зв. – 652]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. до складу Столинської сотні входили вже 6 населених пунктів – 5 сіл та хутір [10, 135–136]. У 1781 р. на терені Столинської сотні знаходилось 40 населених пунктів – 4 села та 36 хуторів [7, арк. 77 зв. – 78 зв.; 8, арк. 41]. У 80-х рр. XVIII ст. у Стольному діяли 3 церкви, одна з них була збудована у 1782 р. [15, 358; 27, 783].

Після запровадження на початку 80-х рр. XVIII ст. нового адміністративно-територіального устрою на Лівобережній Україні територія Чернігівського полку була включена до складу Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

Таким чином, у ході Визвольної війни середини XVII ст. на території України, звільненій від польсько-шляхетського панування, було започатковано утворення національної держави і важливою складовою частиною цього процесу стало запровадження нового адміністративно-територіального устрою. У липні 1648 р. утворився Чернігівський полк, що займав територію по річках Десні, Снову та Сейму. Протягом існування Гетьманщини склад Чернігівського полку змінювався, проте переважну більшість часу на його терені знаходилось 16 сотень: Березинська, Білоуська, Вибельська, Волинська, Городницька, Киселівська, Любецька, Менська, Понорницька, Ройська, Седнівська, Синявська, Слабинська, Сосницька, Столинська та Чернігівська полкова. Найбільшими з них були Понорницька та Любецька. Територія та склад сотень впродовж існування полку змінювались, що й знайшло відображення у нашому дослідженні.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 11461.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 108, оп. 1, спр. 6.
3. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 3.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 657.
5. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 1798.
6. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 1893.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Рукописна збірка О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 60130.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Рукописна збірка О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 60131.
9. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1908.
10. Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769: покажчик населених пунктів. – К., 1959.
11. Літопис Самійла Величка. – К., 1990. – Т. 2.
12. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Ал.Лазаревского. – Чернигов, 1866.
13. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931.
14. Описание Черниговского наместничества 1781 г. – Чернигов, 1868.
15. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
16. Василенко М.П. Правне становище Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1927.
17. Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – Cambridge, Massachusetts, 1978. – Volume One.
18. Галушко О. Чернігівський полк у другій половині XVII–XVIII ст.: до постановки проблеми // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. – К., 1999.
19. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
20. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні // Деснянська правда. – 1991. – 27 вересня.
21. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько – старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – №1–2.
22. Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2.
23. Лазаревский А. Исторические заметки о некоторых сёлах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/1897 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896.
24. Ляшев О. Роїщенська сотня і її сотники // Гарт. – 1997. – 25 липня.
25. Окіншевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Р. 2. Рада старшин. – К., 1930.
26. Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – №7.
27. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.

Геннадій Дудченко, Євген Коваленко

СТАН РОЗВИТКУ ТА ЗНАЧЕННЯ ЛІСОВОЇ ГАЛУЗІ НІЖИНЩИНИ В ОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД 1941–1943 РР.

В умовах війни з глибоким проникненням на територію противника стратегічним завданням Німеччини стало налагодження ресурсної експлуатації окупованих регіонів. За умови ефективного використання ресурсного потенціалу окупованої зони, воююча німецька армія мала можливість забезпечити себе всім необхідним не перевантажуючи німецької економіки з одного боку і не перенапружуючи і без того недосконалої в СРСР комунікативної мережі. Це чудово розуміли і Гітлер і його Генштаб. Тому вже в план “Барбароса” була включена економічна частина, в якій накреслювалися принципи використання ресурсних можливостей захоплених в майбутній війні земель СРСР. Більш детально економічна політика в окупованих регіонах була визначена в Директивах по керівництву економікою окупованих східних областей, або так званій “Зеленій папці” Герінга [1].

Чернігівщина разом із м. Ніжином була окупована протягом жовтня 1941 р. і увійшла в зону військового управління німецької армії. З точки зору ресурсних можливостей регіон був важливим для німців не лише як продовольча база, але і як джерело деревини. В “Зеленій папці” Герінга в особливому додатку наголошувалося на важливості для Німеччини лісового господарства та деревообробної промисловості окупованих регіонів [1, 33]. Таким чином, одним із пріоритетних завдань окупаційної влади на Ніжинщині стала організація ефективної роботи лісового господарства.

На території Чернігівського Полісся було створено кілька десятків лісництв. В організаційному плані вони підпорядковувались Головному лісництву, які в свою чергу, управлялися Чернігівською Обласною Дирекцією лісів (з 1942 р. Німецька чернігівська Дирекція лісів). Вище управління лісовим господарством окупованої України здійснювалося Київським Головним управлінням лісами.

До складу Ніжинського Головного лісництва увійшло 9 лісництв, які об'єднували лісові масиви чотирьох районів. На території Ніжинського району було створене Ніжинське та Веркіївське лісництво, в Носівському районі – Мринське, Носівське та Козарське, в Ново-Басанському – Новоселицьке, в Бобровицькому – Кобижське, Коляжинське та Старо-Басанське.

На чолі Ніжинського Головного лісництва стояв призначуваний Чернігівською Дирекцією старший (з 1942 р. – головний) лісничий. Цю посаду в 1941–1943 рр. обіймали Белінський та Наливайко. В штат го-

ловного лісництва також входили головний інженер, спеціаліст лісокультури, бухгалтерія і т.п.

Все економічне життя Ніжинського Головного лісництва жорстко контролювалося з боку Головної бухгалтерії Чернігівської Дирекції. Ще в “Зеленій папці” зазначалося, що використання лісу, пиломатеріалів, використання дров потребує суворої організації [1, 33]. Контроль здійснювався через систему регулярних звітів і періодичних перевірок. Відповідно і Головне лісництво вимагало від дільничих лісництв детальних звітів. За “Табелем надсилки оперативної звітності” Головне лісництво зобов’язувало лісників регулярно надсилати 13 різних форм звітності. З них: 2 декадні звіти (про заготівлю та вивозку дров, про рух лісокультурних робіт); 3 півмісячні звіти (про хід заготівлі та вивозки лісу; про рух продукції ручної переробки; про рух продукції на пунктах механічної переробки); 6 місячних звітів (про реалізацію лісопродукції; про хід хімічної переробки; про хід рубок та вихід деревини при рубках; про виконання протипожежних заходів; про кількість робітників та транспорту на виробництві; про відпуск лісоматеріалів); 2 кварталні звіти (про використання лісосічного фонду, про лісопорушення) [2, арк. 12]. Після обробки та зведення інформація надсилалася до Дирекції. Протягом 1942–1943 рр. Дирекцією вводилися додаткові регулярні форми звітності, крім того, час від часу, по вимозі, Головне лісництво мало готувати особливі статистичні зведення.

Ніжинське Головне лісництво працювало за планами робіт, які надсилалися з Дирекції і приймалися після узгодження з головним лісничим. Відповідні плани були розроблені практично по всім видам виробництва: лісосічним роботам, ручні і механічній переробці деревини; смолокурінню і дьогтекурінню; роботі лісозаводів; реалізації і т.д. Але, як видно із звітності, зазначені плани часто не виконувалися, переважно через нестачу робочих рук, фахівців та техніки.

Завдяки налагодженій роботі Ніжинське Головне лісництво вже в 1942 р. перетворилося на найбільшу господарську структуру регіону. Зокрема, за відомістю кількості потрібних робітників для виконання плану на II півріччя 1942 р. в лісництві мало працювати на різних ділянках робіт 22 797 чол. [6, арк. 8].

Першочерговим завданням Головного лісництва і підпорядкованих йому лісництв була організація лісосічних робіт та вивезення лісу. Кожне лісництво мало кілька видів господарств: соснове, дубове, твердолистяне, м’яколистяне, вільхове, на яких заготовлювались відповідні породи дерев [3, арк. 148]. Заготовлене дерево або вивозилося підводами на

вантажні пункти залізничних станцій (Бобровиця, Заворичі, Носівка, Веркіївка), або переправлялося сплавом по річках (наприклад, по р.Остер сплав здійснювався до припливи “Торговиця”).

Відпуск лісоматеріалів здійснювався: військовим частинам, військово-повітряним частинам, залізницям, органам “ТОД”, власним лісо заводам, іншим споживачам [2, арк. 16]. За особливих розпоряджень дирекції лісоматеріали надавались для ремонту і будівництва мостів, громадським господарствам, установам та підприємствам, місцевому населенню і т.п.

На заготівлі та вивезенні лісоматеріалів у Ніжинському Головному лісництві була задіяна найбільша кількість робітників. Станом на 1942 р. для виконання планів Дирекції Ніжинські лісництва потребували близько 9 тис. лісорубів і 13 тис. перевізників. Але реальних робітників було набагато менше. На 1 січня 1943 р. в Ніжинському головному лісництві працювало 565 лісорубів і 87 візників [4, арк.6].

Важливе місце в діяльності лісництва займала заготівля і відпуск дров. Дров потребували, в першу чергу, німецькі установи та військові частини, що розташовувалися на Ніжинщині: фельдкомендатура, військова частина №173, 2-ий та 3-ій батальйони. Наприклад, за грудень 1942 р. для їх опалення було лісництвами поставлено 4 325 куб. м. дров, що складає близько 40% від загального обсягу поставленого деревного палива [5, арк.16]. Крім того, дровами з ближніх лісництв забезпечувалися практично всі адміністративні та господарські установи Ніжина та чотирьох районів (міська та 4 районні управи, кооперації, земуправи, облземуправління, Госпбанк, МТС, шкір завод, засолзавод, ковбасна фабрика міста Ніжина і т.п.). Відпускалися дрова і населенню, але в обмеженій кількості.

Наступним важливим напрямком роботи Головного лісництва була організація лісокультурних робіт: насадження молодняка та догляд за ним, проріджування, прочистка лісів, освітлення, санітарна рубка. Проте в умовах війни на цій діяльності Дирекція особливої уваги не зосереджувала. Зокрема, за відомістю кількості потрібних робітників для виконання плану на II півріччя 1942 р. для ведення лісокультурних робіт в Ніжинському Головному лісництві передбачалося 400 чол. (2% від загальної кількості) [6, арк. 8].

Важливим, але малорозвиненим напрямком роботи лісництв була лісохімія, зокрема смолокуріння та дьогтекуріння. Щоправда, до кінця окупаційного періоду виробництва смоли так і не вдалося налагодити. В той же час дьогтекуріння було організоване в Казарському, Новоселиць-

кому, Коляжинському та Старо-Басанському лісництві. Загалом в другій половині 1942 р. в цій сфері працювало всього 16 чол. [6, арк. 8].

Деревообробна галузь Ніжинського головного лісництва складалася з лісозаводів та пунктів механічної переробки деревини. На зазначених об'єктах зі зрубаного матеріалу вироблялись: половники, ободні кряжі, кругляки, будівельники, різнорозмірні дошки, пластини, бруски, тарні дощечки, штахетки тощо. В якості матеріалу використовувалися практично всі породи дерева [4, арк. 4].

Крім механічної обробки, важливою частиною деревообробної галузі лісництва було ручне виробництво. Лісництва виконували спецзамовлення на виробництво для німецької армії клепок (дубових), мілітаризованих ободів, військових дубових спиць, дубових і осикових бочок [4, арк. 8]. Крім того, вироблявся широкий асортимент виробів для народного господарства: ступки, ціпи, вила, рубачі, граблі, сані, держакі для лопат тощо. Загалом на виробництві в другій половині 1942 р. працювало 288 чол. [5, арк. 8].

Отже, з усього випливає, що розвиток лісової галузі Ніжинщини мав і стратегічне значення, оскільки це давало можливість забезпечити деревиною не тільки свої підприємства та установи, а й використати деревину під час війни. Навіть те, що територія Ніжинщини знаходилася в окупаційній зоні, лісовій галузі надавалося важливе значення, що і виходило із самих директив та планів німецького командування. Завдяки розвитку лісової галузі Ніжинщини та суміжних із нею районів перетворили цей край на масштабний виробничий комплекс регіону. Але, на жаль, робота Головного лісництва і підпорядкованого йому господарства жорстко контролювалась та регламентувалася відповідними інстанціями та спрямовувалася найбільше на задоволення потреб німецької армії, прифронтового тилу, та тих владних і господарських структур, які були створені в окупованих землях, а не на розвиток самого регіону чи навіть масштабного використання в цілях проти Німеччини з боку нашої сторони.

Література

1. “Зеленая папка” Геринга // Военно-исторический журнал. – 1991. – №5.
2. Відділ Чернігівського Обласного Державного Архіву в місті Ніжині (далі ВДАЧО), ф.р.4370, оп. 1, спр. 137.
3. ВДАЧО, ф. р. 4370, оп. 1, спр. 8.
4. ВДАЧО, ф. р. 4370, оп. 1, спр. 733.
5. ВДАЧО, ф. р. 4370, оп. 1, спр. 3.
6. ВДАЧО, ф. р. 4370, оп. 1, спр. 1

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СЕЙМОВІ ДИСКУСІЇ – ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА ЧИ ПРОТИСТОЯННЯ РІЗНИХ СВІДОМІСНИХ СТЕРЕОТИПІВ (КІНЕЦЬ 60-Х – ПОЧАТОК 80-Х РР. XIX СТ.)

Польсько-українські стосунки завжди викликали особливий інтерес у дослідників. Своєрідна система політичного співіснування українців і поляків у складі Австро-Угорської імперії витворила специфічну модель розвитку обох народів. Міжнародні стосунки, які завжди характеризувалися гостротою, нерідко перетворювалися на взаємний антагонізм, однак попри це акти співпраці і порозуміння також мали місце, що в більшості випадків було спричинено сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів. Найбільшою гостротою характеризувалися політичні взаємовідносини, які зі створенням Крайового сейму отримали правове підґрунтя.

Актуальність дослідження полягає у висвітленні найменш вивченого періоду з історії функціонування Галицького Крайового сейму – 70-х рр. XIX ст., які за словами І.Франка стали найтяжчим десятиліттям українського національного відродження Галичини, "добою важкого упадку нашої національної ідеї" [6, с. 5–6]. В цей час відбулося дві сеймові каденції, які для українського представництва стали своєрідними антиподами, і продемонстрували його кризу. Якщо третя каденція (1870–1876 рр.) стала найрезультативнішою для українського представництва, то четверта (1877–1882 рр.) – час польського сеймового домінування.

Польсько-українські стосунки протягом останнього часу все частіше стають об'єктом наукових пошуків. Проте цілий ряд питань є малодослідженими, серед яких і міжнародні стосунки в стінах Сейму. Перші наукові розвідки по даній проблематиці з'явилися ще в кінці XIX ст. і їхніми авторами були здебільшого самі учасники описуваних подій. Вартими уваги є публікації відомих тогочасних громадсько-політичних діячів К.Левицького, А.Вахнянина, І.Я.Франка та ін. Серед сучасних дослідників історії українсько-польських стосунків загалом, та українського парламентаризму зокрема, варто виокремити львівських науковців О.Аркушу, І.Чорновола, М.Мудрого, О.Середу та ін. Сферу їхнього наукового зацікавлення становлять різноманітні аспекти з історії українського парламентаризму, перебіг і наслідки виборчих кампаній, угодов-

ські акції між польським та українським сеймовим представництвом. Найбільше уваги у своїх дослідженнях вони приділяють угодовській акції Ю.Лаврівського 1869–1871 рр. та "новій ері" Ю.Романчика 1890–1894 рр. Така ситуація закономірна, оскільки ці акції відображали основні риси процесу, що спрямовувався на налагодження міжнаціональних стосунків у Галичині, і мали вагомі наслідки для української сторони. Польська історіографія також багата на дослідження по історії парламентаризму в Галичині. Серед польських дослідників варто виокремити С.Гродзіцького, Я.Моклака, Є.Зраду та ін. Однак характерною рисою їхніх досліджень є акцентування уваги на польському питанні і характеристики польського сеймового представництва.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні причин польсько-української сеймової конфронтації, як у політичній сфері так і в протиборстві різних систем свідомості та ідеологічних переконань. Під свідомісними стереотипами маються на увазі політичні ідеї польського та українського політичних провідів спрямованих на досягнення власних концепцій національно-політичного розвитку Галичини.

Галичина, яка входила до складу монархії Габсбургів з конституційними перетвореннями 1860–1861 рр. отримала широкі автономні права в сфері місцевого самоуправління. Однак, конституційне законодавство, що декларувало створення Крайових сеймів було недосконалим і з самого початку закладало причини до напружених конфліктних ситуацій. Поляки мали перевагу в політичному самоврядуванні, польська аристократія займала всі посади в місцевій адміністрації, і мала делегатів в імперському уряді. Що стосується політичного представництва українців і поляків у Сеймі, то воно було різноманітним за політичними напрямками. Якщо серед українського руху 60–70-х рр. XIX ст. виділяють москвофілів (русофілів) та народовців, то польський рух поділявся на п'ять партій, які окрім політичних платформ різнилися за географічною приналежністю – в Східній Галичині це були "львівські демократи", "стронництво" Ф.Земялковського, та "східногалицькі консерватори", а в Західній – "старі краківські консерватори" та "станьчики". Зрештою український рух в цей час зазнавав кардинальних змін, москвофіли, які до цього часу займали домінуюче становище, а на кінець 70-х рр. XIX ст. поступаються своїм впливом народовцям, які підтримували ідею польсько-українського порозуміння. Польські партії не мали однозначного погляду на українське питання, найбільш схильним до порозуміння були представники старшого покоління, серед

яких найбільшим авторитетом користувався Л.Сапега. Варто відзначити той факт, що галицька політика другої половини ХІХ ст. була "особистісною" політикою, тобто більшість рішень, що приймалися залежали від окремих політиків які користувалися авторитетом як серед крайової адміністрації так і серед населення краю.

Українська дослідниця історії Галицького сейму О.Аркуша в діяльності українського сеймового представництва виділила вісім етапів [8, с. 34–39]. Періодизація досить відображає основні моменти польсько-українських політичних стосунків – спроби порозуміння та протистояння. Протягом розглянутого нами періоду дослідниця виокремила два етапи – 1868–1873 рр. та 1873–1883 рр. Перший характеризується активізацією угодовських домовленостей та політичним порозумінням між українцями та поляками, а другий – стабілізацією австрійсько-польських стосунків і занепадом українського руху.

Польсько-українські дискусії точилися в рамках повноважень які гарантувалися конституційним законодавством. За словами польського дослідника С.Гродзіцького, польсько-українські дискусії на сеймовій арені викликали інтерес як серед поляків із-за Вісли, так і в українців з-за Збруча [9, с. 8]. Найбільш суперечливими були дебати довкола "адресу" до імператора, крайового бюджету, культурно-освітніх питань та дрібних господарських проблем, а також в ході затвердження посольських мандатів з чого починалася кожна сеймова каденція. Затвердження "адресу" до імператора (відповідь на привітальне звернення імператора до Крайових сеймів з нагоди їх відкриття) яскраво демонструвало різницю в політичних поглядах українських в польських парламентарів. Основним конфронтаційним моментом "адресу" 1870 р. була позиція українського представництва відносно франко-пруської війни та підтримки однієї з воюючих сторін. Поляки підтримували французів, а українці схилилися до нейтральної позиції. Зрештою, поляки відповідь робили одностороннім зверненням до імператора ігноруючи позицію українського представництва. Ю.Лаврівський який був віце маршалком заявив: "Правда лежала і лежить посередині, ви (*звертаючись до поляків*) повинні поступати по справедливості" [1, с. 164], він також запропонував, щоб адрес починався словами: "Населення краю нашого, польська і руська народність..." [1, с. 195], що повинно було означати рівноправність обох націй. Л.Сапега, який взяв після цього слово, підтримав його заявивши: "Це велике завдання не інакше як через порозуміння потрібно вирішити" [1, с. 167]. Адресні дебати закінчилися під час наступної сесії в

1871 р. Звернення було витримане в рамках вимог розширення культурної автономії Галичини, що було наслідком резолюції 24 вересня 1868 р. Українці на чолі з Ю.Лаврівським проголосували за такий зміст звернення, заявивши, що цим засвідчується підтримка і симпатія до імперського міністерства [2, с. 12]. Ці слова викликали гучне "браво" в палаті засідання. Перед заявою Ю. Лаврівського прозвучали слова урядового комісара, який заявив, що центральний уряд не буде втручатися в українсько-польські стосунки в Галичині [5, с. 53]. Однак така підтримка з боку українців була наслідком угодовських домовленостей Ю.Лаврівського з польськими політиками на чолі з Л.Сапегою. Угодовська акція 1869–1871 рр. стала першою спробою польсько-української домовленості на сеймовій арені. Вона мала виключно усних характер і ґрунтувалася на трьох внесках поданих самим Ю.Лаврівським. Перший стосувався культурно-освітньої сфери – рівноправність української і польської мов, українізація Академічної гімназії Львові, відкриття паралельних класів з українською мовою викладання в найбільших гімназіях Галичини [7, с. 126]. Інше питання стосувалося ліквідації права церковного патронату (призначення священників на парафію), та фінансування українського театру у Львові [7, с. 126]. За підтримки поляками цих вимог, українці гарантували відмовитися від гасла поділу Галичини (що проявилось під час голосування за "адрес" до імператора) та забезпечити солідарність у Рейхсраті [7, с 128]. Однак угодовська акція з самого початку була приречена на провал, оскільки поляки не могли погодитися на значні поступки в бік українців і дебати, що виникли в ході обговорення постанов Ю.Лаврівського яскраво це засвідчили. Причина цього знаходиться не в самих умовах угодовської акції, які вели до розширення української культури в Галичині, а в політичній свідомості більшості поляків, які не виокремлювали українців Галичини як окремих народ, ігнорували його національно-культурні устремління. Однак угодовська акція мала і позитивні наслідки, серед яких перш за все варто відзначити те, що частина польських парламентарів була готова на співпрацю з українським представництвом, і на певні поступки в культурно-освітній сфері.

Угодовські настрої не були довготривалими ні серед українського ні серед польського представництва і чергові питання у сфері бюджету, шкільництва, посольських мандатів вели до напружених дебатів. Основна причина дискусій, на наш погляд, полягає в політичній ситуації, що склалася – володіючи сеймовою більшістю поляки ігнорували українські

внески, а ті у відповідь протестували проти польських постанов не зважаючи на їхній політичний зміст.

Після виборчої реформи 1873 р., у відповідності до якої Крайові сейми були позбавлені права обирати послів до Рейхсрату. Депутатів до найвищого представницького органу Австро-Угорської імперії обирало безпосередньо населення країни. Внаслідок цього, Крайові сейми втратили основну можливість впливу на загальноімперську політику і зосередили свою увагу виключно на внутрішньополітичних проблемах. Цей рік став початком нового етапу в історії українського сеймового представництва, яка характеризувався загостренням міжнаціональної конфронтації. Проте кінець сеймової каденції позначився ще одним угодовським внеском, який виходив з польського боку. В 1875 р. 19 травня польський депутат, бургомістр м. Станіславова (Івано-Франківськ) вніс на розгляд Сейму угодовий внесок який повинен був призвести до "справедливого налагодження відносин польсько-українських" [3, с. 150]. Під даним документом підписалися 12 польських та п'ять українських депутатів. Однак цей внесок навіть не включили в порядок денний. Польський посол С.Поляновський заявив, що проект "згоди межі Русинами і Поляками не є потрібний" [3, с. 150], на що український депутат І.Камінський відповів, що те саме говорять німці полякам у Познані [3, с. 150]. Цей угодовий внесок і його відхилення засвідчило неможливість польсько-українського порозуміння, позитивним було тільки те, що він не призвів до загострення міжнаціональних протиріч. Українці були не готові до такої постановки питання свідченням чого є тільки п'ять підписів під даним внеском. З боку поляків цю ініціативу підтримали представники "Львівських демократів" на чолі з Ф.Смолькою, який був прихильником досягнення політичного компромісу між українцями і поляками для забезпечення політичної стабільності в Галичині. Зрештою позиція Ф.Смолки була наслідком політичної тактики якої він дотримувався у крайовій політиці і базувалася на принципах федералізму та "рівної участі в урядуванні краєм всіх суспільних прошарків" [4, с. 79]. Ця акція була завершальною для третьої каденції і засвідчила про неможливість польсько-українського політичного порозуміння, причинами чого були як і позиція польської більшості, так і відсутність єдиної концепції політичного розвитку серед українського руху.

Незважаючи на значні зовнішні чинники, причини польсько-української конфронтації багато в чому залежали від внутрішньої свідомості самих політиків, їх ідеологічних переконань. Українці через протистояння польській більшості намагалися самоствердитися політично. Однак

внутрішнє протистояння перешкоджало витворенню єдиної концепції політичного розвитку Галичини. Москвофіли взагалі виступали проти порозуміння, а народовці не мали вирішального слова.

Серед поляків також не було однозначної позиції відносно українського руху, та того яку політику вести – співпраці чи протистояння. До 1873 р. коли підтримка українського представництва була важлива для висунення послів до Державної Ради у Відні, вони йшли на поступки по окремим питанням. Після 1873 р. поляки змінили свою політику, і зосередившись виключно на внутрішніх питаннях, не звертали уваги на українське представництво, що було закономірним виходячи з факту повної політичної домінації.

Протиборство різних стереотипів свідомості особливо яскраво проявляється під час затвердження посольських мандатів. Поляки в ході виборчого процесу застосовували різноманітні махінації – підкуп виборців, фальсифікація голосів, а в Сеймі всю провину за це покладали на українців, звинувачуючи їх у незаконній агітації в церквах та ін. Основні мотивації поляків полягали у неправильному оформленню виборчих протоколів, що було закономірним наслідком низького рівня освіченості українського селянства. Численні колізії виникали через голоси віддані за імператора, що не було регламентовано виборчим законодавством. Українці боролися за кожен отриманий голос, але з кожною сеймовою каденцією кількісний склад українського представництва зменшувався. Так, якщо в 1861 р. вони вибороли 50 місць зі 150, то 1867 – 38, 1870 – 32, а 1877 – тільки 14, що становило близько 8% від загальної кількості. Таким чином, українське представництво поступово зменшувалося, що було наслідком внутрішньої кризи, дистанціювання від виборців, а також пошуком власної концепції політичного розвитку.

В другій половині 1870-х рр. український рух був настільки пасивним, що не міг протистояти польській сеймовій більшості. Так якщо під час третьої каденції українці отримали максимум з угодовських домовленостей – українізація Академічної гімназії у Львові, паралельні україномовні класи, двомовність шкільних інспекторів, то протягом четвертої каденції (1877–1882 рр.) вони включалися тільки в бюджетні дебати і то у випадку коли питання стосувалося фінансування "Просвіти" чи українського театру. "Адресні" дебати тільки на короткий проміжок часу активізували українське представництво, але жодних вагомих внесків з даного питання вони не здійснили.

Пасивність українського представництва була настільки значною,

що під час закладення фундаменту для приміщення Сейму 1877 р. вітальні привітання були підготовлені тільки польською і латинською мовами. На інтерпеляцію В.Ковальського з цього приводу, крайовий маршалок Л.Водзіцький заявив: "Відсутність руського тексту в документі, що інаугурував закладення фундаменту, є наслідком забуття" [7, с. 165]. Цей факт яскраво характеризує суспільно-політичну ситуацію в Галичині, що склалася на кінець 70-х рр. XIX ст. Тотальна колонізація всіх сфер життя вела до загострення польсько-українських стосунків з одного боку, а з іншого – вона сприяла трансформації політичного проводу українців Галичини, вела до поширення нових ідей і свідомісних стереотипів. Ідеї радикалізму, що зароджуються і поширюються в цей час, пришвидшили процес партійного становлення українського проводу, витворення конкретних політичних програм.

Таким чином, конституційна ера в історії імперії Габсбургів позначилася розширенням автономних прав Галичини. Автономний устрій забезпечив розгортання процесів політичного розвитку українського і польського народу, але не регламентував принципів їхнього співіснування в одній адміністративній провінції, забезпечував перевагу для поляків. Сейм який став найвищим представницьким органом краю перетворився на центр польсько-українських політичних відносин. Аналіз сеймових каденцій протягом кінця 60-х – початку 80-х рр. дозволяє прийти до висновку, що основними причинами напружених міжнаціональних стосунків у Галичині були: по-перше – конституційне законодавство, яке забезпечувало політичне домінування одній із народностей краю (полякам); по-друге – небажання польського політичного проводу йти на співпрацю з українським представництвом; по-третє – політична слабкість українського руху, протистояння між москвофілами і народовцями; по-четверте – специфічна система співіснування обох народностей, та національний менталітет, який одночасно спрямовував українців і поляків до політичної самореалізації, і наштовхував їх до боротьби. Акції порозуміння і співпраці, які мали місце протягом цього часу були короткотривалими і з самого початку були приречені на провал. Вони були радше особистими домовленостями окремих політиків, а не програмою вирішення національного питання. Зрештою це був час політичних трансформацій в українському русі, зміни його політичних принципів, що проявилось в кризі москвофільства на кінець 1870-х рр. і поширенням ідей народовців, схильних до українсько-польського порозуміння.

Література

1. Sprawozdania Stenograficzne z pierwszej sesji trzeciego peryodu Sejmu krajowego Krolestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Ksiestwem Krakowskiem w roku 1870.
2. Sprawozdania Stenograficzne z pierwszej sesji trzeciego peryodu Sejmu krajowego Krolestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Ksiestwem Krakowskiem w roku 1871.
3. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. – Львів, 1926.
4. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки ХІХ ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 1997. – Вип. 3–4. – С. 58–119.
5. Мудрий М. Проблема автономії Галичини в діяльності Галицького Крайового сейму (кінець 60-х – початок 70-х років ХІХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична, Львів, 1995. – Вип. 3. – С. 47–56.
6. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. ХV. – С. 5–6.
7. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. – Львів, 2000. – 270 с.
8. Arkusza O. Ukraińskie przedstawicielstwo w sejmie galicyjskim // Ukraińskie tradycje parlamentarne, ХІХ-ХХ wiek. Pod redakcją Jarosława Mokłaka. – Kraków 2006. – S. 13–57.
9. Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski 1861-1914. – Т. I–II. – Warszawa, 1993.

■■■■■■ **Іван Кедун**

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО В Х–ХІІІ СТ.

Новгород-Сіверський є типовим центром удільного князівства в давньоруський період і це дає змогу, на його прикладі, вивчати тогочасну економіку та побут населення. На даний час вже накопичений досить значний археологічний матеріал, що і стане основною базою нашого дослідження. Також місто неодноразово згадується в літописах, що розширює наші можливості у вивченні цього питання.

Сучасні дослідники визначають певну залежність середньовічних міст від навколишньої округи: "економічний розвиток літописних міст Чернігово-Сіверщини суттєво залежав від сільської округи, яка надавала додатковий продукт в міста" [1]. Отже, варто зауважити, що враховуючи особливості тогочасної економіки та її сільськогосподарське спрямуван-

ня, повноцінне дослідження вказаного питання неможливе без врахування потенціалу округи міста.

Дослідженням історії міського ремесла присвячено досить багато наукових праць, але в більшості вони повною мірою не розкривають регіональні особливості.

Свідчення про розвиток Новгород-Сіверського в окремі періоди можна зустріти в різних джерелах: літописах, матеріалах археологічних розкопок, мемуарах, статистичних описах, працях істориків, археологів, краєзнавців. Та, на жаль, все це уривчасті дані, свідчення.

Новгород-Сіверський в період Київської Русі, завдяки зусиллям археологів, вивчений більш-менш непогано. Наприкінці XIX ст. (Д.Я.Самоквасов) – поч. XX ст. (С.А.Гатцук) проводять перші обстеження. Городища міста неодноразово оглядались вченими і в радянські часи (М.В.Воєводський, П.М.Третьяков, О.М.Мельниківська та ін.). Проте перші археологічні дослідження почались лише в середині 50-х років XX ст..

Під час проведення реставраційних робіт у Спасо-Преображенському монастирі архітектор М.І.Холостенко провів невеликі розкопки перед Спасо-Преображенським собором XVIII ст. В 1959–1962 роках співробітник Чернігівського історичного музею І.І.Єдомаха провів розв'язувальні роботи майже у всіх частинах давньоруського міста [2].

Однак, справжні, систематичні дослідження Новгород-Сіверського були розпочаті спільною експедицією Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР і Чернігівського історичного музею під керівництвом А.В.Кузи [3]. Дослідження Новгород-Сіверського окольного міста (1979 р. – ур.Кляштор, Р.С.Орлов; 1980 р. – ур. Городок, Є.Шинаков; 1982–1983 рр. – р-н базарної площі, В.П.Коваленко), острога (1979 р. р-н Микільської церкви, О.В.Григор'єв, та у дворі ветеринарного училища, Є.Шинаков) і подолу (1980 р. р-н Заруччя, О.П.Моця) дозволили досить детально уточнити історію міста часів Київської Русі.

Округа Новгород-Сіверського також тривалий час вивчається археологами (А.Куза, В.Коваленко, О.Григор'єв, О.Черненко, А.Казаков).

Основу економіки міста, як і більшості середньовічних міст становило сільське господарство, що забезпечувало князівський двір. Інформацію про це зустрічаємо в літописі. Так в 1146 році київські та чернігівські князі розграбували "маєток" Святослава Ольговича і в його дворах та селах захопили великі запаси заліза та міді, біля 4000 коней, мед та вино, спалили гумно та 900 скирд хлібу [4].

На території посаду Новгород-Сіверського зафіксовано сліди господарських та ремісничих комплексів, серед яких сліди залізобного (за-

лишки трьох печей-домниць), деревообробного, кісткорізного, ткацького ремесел [5]. На підтвердження цього А.Л.Казakov відносить Новгород-Сіверський посад до групи посадів міст, в яких наявні сліди ремісничого виробництва, сільського господарства, промислів та торгівлі [6]. Така думка підтверджується і за матеріалами польових звітів експедицій, що досліджували зазначений район. Так, серед знахідок та об'єктів, помітна достатня кількість колоколовидних ям для збереження продовольства [7], а також чисельні побутові та ремісничі предмети.

Зокрема власне сам посад Новгород-Сіверського почав формуватися в X ст. У цей час вже забудована територія навколо Зубрицького ручаю – поділ і ділянка, яка пізніше була обнесена валами (окольне місто). За стінами окольного міста знаходився відкритий посад, створення якого почалося не раніше XII ст., після зміни статусу міста.

Аналіз знаків на плінфі з фундаментів терему на території Спасо-Преображенського монастиря та фундаментів собору XII ст. доводить існування поряд цегляного виробництва. До того ж фрагменти плінфи знайдені практично в усіх частинах давньоруського міста. Також археологічно доведений факт існування на території міста гончарної справи та обробки заліза. Під час проведення археологічної розвідки у 1959 р. І.Єдомохою зафіксовано наявність двох напівземляночних жител давньоруського періоду. При чому автор розкопок звернув увагу на наявність посуду в заповненні землянки 1, який не був у використанні, одже автор висуває припущення щодо приналежності житла гончару [8].

Щодо раннього періоду міської економіки, то вона сформувалась на базі заселення території агломерацій сіверянських поселень, що в процесі підкорення русичами і утворили собою власне місто. Та, зокрема, знахідки матеріалів роменської культури зафіксовані на території дитинця міста, монастиря (заміської резиденції князів), на посаді та на території округи міста. Основою господарства носіїв роменської культури було орне землеробство. В той же час, певне місце в господарстві займали скотарство та ремесла, серед яких виділяються обробка чорного і кольорових металів. Отже, логічно припустити, що в регіоні і на початку давньоруського періоду продовжував панувати зазначений тип господарства.

Після 1097 року, коли на Любецькому з'їзді було вирішено зробити Новгород-Сіверський столярним містом удільного князівства, топографічна структура міста значно ускладнюється. В зв'язку з цією подією вдвічі збільшується міць укріплень, на Замку зводиться князівський двір. Ця подія безперечно вплинула на поживлення міської економіки. На замку вдалося дослідити лише одну споруду – погріб-медушу кінця XI – сер. XII

століть. Розміри медуші (54 м²), що вміщувала 120–140 півторавідерних корчаг, однозначно вказує на належність медуші до княжого двору [9].

Що до економіки міської округи, то тут показовим є домотканівське городище, що досліджено 5 розкопами загальною площею понад 1000 м² у 1996 р. (В.П.Коваленко, А.Л.Казаков). Автори прийшли до висновку, що: "...Домотканівське городище являло собою невелике приміське поселення, населення якого займалося, головним чином, сільським господарством і промислами (мисливством, рибальством тощо)" [10].

Про розвинуте сільське господарство свідчать і літописні дані. Літопис, описуючи масштаби біди новгородців, містить уривчасті данні про міську округу: "... Загарбали вони Ігореві та Святославові стада в лісі по Ракні – кобил стадних три тисячі, а коней тисячу. Пославши їх по селах, вони попалили хліба і двори " [11]. До того ж наявність так званих "Княжих сіл" є археологічно доведеним фактом завдяки локалізації "Ігорєва сільця" і зайвий раз підкреслює наявність округи.

Проте варто зауважити, що на всіх етапах розвитку міста в його економіці значну роль відігравали додаткові промисли. Серед них, в першу чергу, рибальство мисливство та бортництво. Цей факт підтверджується чисельними знахідками в регіоні рибальських знарядь та рибної луски, адже більшість поселень розташовано вздовж Десни, також територія має значну площу вкриту лісами. До того ж, рибальство було традиційним заняттям і залишки рибальських знарядь зафіксовані в більш ранніх археологічних культурах регіону.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що в цілому місто було типовим давньоруським центром та розвивалось приблизно в межах хронології та основних етапів розвитку давньоруської держави.

Отже, можемо виділити чотири етапи в розвитку економіки міста:

1. Доміський або роменський період – IX–X ст. – період розквіту роменських поселень, що в майбутньому складуть основу давньоруського міста. Основні заняття – орне землеробство, скотарство, ремесла та поремеслі.

2. Період створення міста – кін. X – кін XI ст. – період формування міської економіки. В цей період місто стає укріпленим пунктом і центром ремесла та торгівлі.

3. Період розвитку міста – XII – пер пол. XII ст. – у цей час місто стає центром князівства в зв'язку з чим економіка міста поживається.

4. Період занепаду – др. пол. XIII ст. – період повної руйнації міської економіки в наслідок монгольської навали.

Література

1. Коваленко В.П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі // УІЖ. – 1983. – №8. – С. 122.
2. Едомаха И.И. Отчёт о раскопках в г. Новгород-Северский в 1962 г. – НА ИА АН Украины, 1962/65. – 24 с.
3. Куза А.В. Раскопки в Новгороде-Северском // АО. – 1979.
4. ПСРЛ, т. II, стб. 333.
5. Казаков А.Л. Посад Новгород-Северского X–XIII вв. // Новгороду-Северскому 1000 лет. – Чернигов; Новгород-Северский, 1989. – С. 30.
6. Казаков А.Л. Розвиток посадів літописних міст Чернігово-Сіверської землі в X–XIII ст.: Дис. ... к. і. н. – Київ, 1993.
7. Куза А.В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – С. 75; Куза А.В., Коваленко В.П. Отчёт об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982–83 гг.
8. Едомаха И.И. Отчёт об археологической разведке в городе Новгород – Северский. – НА ИА АН Украины, 1959/20.-8с.
9. Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский в X-XIII вв. // Новгород-Северскому – 100 лет: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов, 1989. – С. 28.
10. Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження Новгород-Сіверського посаду у 1996 р.
11. ПСРЛ, т. II, стб. 333.

Клименко Н.П.

ИВАН КРИП'ЯКЕВИЧ В МОЛОДІЖНОМУ РУСІ ГАЛИЧИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В історіографічному процесі чільне місце займають його безпосередні творці, історики-фахівці, які є здебільшого поширювачами історичних знань. Вивчення їх біографій – пріоритетний напрям сучасних досліджень у галузі історичної науки, оскільки особиста біографія часто є основою реконструкції епохи. Не є винятком і вивчення біографії Івана Петровича Крип'якевича – відомого історика, активного суспільного діяча, популяризатора історії України.

Предметом нашої студії є діяльність І.Крип'якевича в студентському просвітницькому русі як члена студентського товариства “Академічна громада”. Участь Івана Крип'якевича в Академічній Громаді є особливим періодом у його житті, пов'язаним із становленням його особистості як активного члена Українського студентського союзу (У.С.С.), невтомного просвітителя, науковця.

У монографічних працях сучасних учених постать І.Крип'якевича розглядається в контексті наукового і громадського життя студентства, зокрема, Ковалюка Р., Савчука Б. [1]. Стислу інформацію про І.Крип'якевича та його просвітницьку діяльність містять і окремі довідково-енциклопедичні видання [2]. Неабияке значення мають і його праці опубліковані видавництвом “Просвіта” та на сторінках інших тогочасних часописів [3].

Важливим джерелом для вивчення діяльності І.Крип'якевича в “Академічній громаді” є домашній архів Івана Крип'якевича, який детально розкриває його творчу біографію цього періоду [4].

У 1904 році Іван Крип'якевич після закінчення гімназії вступає в університет і зразу ж опиняється в центрі громадського життя українського студентства. Студенти, на відміну від учнів середніх шкіл, мали право вести активне громадське життя, зокрема брати участь у публічних зборах, мітингах, розвагах, користуватися послугами громадських бібліотек, клубів тощо. Тобто вони мали права громадянської свободи. Як зазначав С.Дністрянський, внесення до офіційного списку студентів університету, тобто матрикулів “змінює у свободнім горожанським становищу лише те, що академік зобов'язується сповняти академічні приписи, а вразі їх переступу підчинятися дисциплінарному академічному слідству” [5].

Використання таких горожанських свобод надавало право студентам на створення різних гуртків і товариств для задоволення різноманітних інтересів представникам різних національностей. Свої товариства мали студенти-поляки, москвофіли. Українське національно-свідоме студентство об'єдналося в товариство “Академічна громада”.

Згідно зі статутом, прийнятим у 1898 р., метою цього об'єднання було стати осередком наукового і товариського життя українських “академіків”, а також дбати про матеріальну підтримку своїх членів. З цією метою, як вказувалося в статуті, товариство: “а) утримує для своїх членів читальню і бібліотеку; б) видає діла літературні та наукові; в) уряджує відчити наукові і зав'язує кружки наукові; г) устроює вечори літературні, артистичні концерти, театральні та інші зібрання для науки і забави, а також мандрівки по краю в цілих наукових; д) уділює потребуючим членам позички відсоткові 4% і безвідсоткові; е) стараєся о лекції і инши відповідні для академіків заняття; ж) помагає хворим” [6]. На думку І.Є.Курляк створення такого студентського товариства було прямим продовженням традиції діяльності студентських земляцтв (націй), що мали місце у перших європейських університетах [7].

Звичайним членом цього товариства міг бути лише українець – студент Львівського університету. До числа ж надзвичайних приймали усіх інших бажаючих студентів цього чи інших вищих навчальних закладів [8].

Товариство “Академічна громада” було дійсно справжнім осередком наукового і громадського життя студентства, енергійної діяльності серед українського населення, спрямованої на пробудження національної самосвідомості [9]. У 1904 році Іван Крип’якевич стає активним учасником студентського товариства “Академічна громада”, в якому деякий час перебуває на посаді бібліотекаря [10]. Кореспонденційні книги “Академічної громади”, зафіксували факт участі в цій студентській організації, а також переписку Івана Крип’якевича зі студентами університету. Кореспонденційна книга – це книга-зошит, за допомогою якої студенти різних факультетів та курсів мали змогу свого роду спілкуватись. Зважаючи на обмаль часу, та зайнятість, молодь могла знайти там звертання – записки, оголошення про різноманітні збори, зустрічі тощо. Це була унікальна книга, яка окреслювала весь спектр студентського життя: обмін книжками, безкоштовні обіди, розміщення тимчасово в своїх помешканнях студентів – надніпрянців, походи в бібліотеки, екскурсії, різноманітні зустрічі, діяльність різноманітних гуртків.

Варто відмітити переписку І.Крип’якевича зі студентом Церкевичем. Відомо, що з перших студентських років І.Крип’якевич писав белетризовані історичні оповідання, хоча не любив цього афішувати, а ретельно приховував від своїх товаришів цей факт. Однак, переписка з Церкевичем дає підставу припускати, що Іван Петрович крім того, що позичав йому книги зі своєї бібліотеки, давав для ознайомлення свій рукопис. У кореспонденційній книзі знаходимо неодноразово звернення до Церкевича про повернення “своїх речей” [11]. Ось як І.Крип’якевич черговий раз пише до нього: “Носи мою власність при собі, може колись побачимось, спеціально шукати тебе не маю часу” [12]. У відповідь Церкевич повідомляє І.Крип’якевича: “Пишаю тобі у Миколаєвої “Полуботка” і твоє перше сочиненіє” [13].

Відповідно до статуту Академічної громади, студенти могли організувати різноманітні наукові гуртки. Це давало їм широкі можливості для задоволення своїх наукових та творчих інтересів. Користуючись таким правом, І.Крип’якевич ініціював створення “Історично-літературного кружка”, про що свідчить запис в Кореспонденційній книзі товариства “Академічна громада” такого змісту: “Товариші! Хто хотів записатися до “Історично-літературного кружка” Академічної Громади нехай підпишеться під цим оголошенням. Перші інформаційні сходи відбудуться у

вівторок 29.XI. в 6 год. вечером” [14]. І.Крип'якевич одним із перших поставив свій підпис під таким оголошенням. Не просто було переконати студентів в організації такого об'єднання. Багато закидів було в адресу Івана Крип'якевича про непотрібність такої інституції, адже ґрунтовні історичні знання вони отримували в університеті. Однак, на думку І.Крип'якевича, організація історичного гуртка була необхідною, як для розвитку фундаментальної науки, так і для просвітньої діяльності. У домашньому архіві Івана Крип'якевича збереглися чернетки його виступу перед студентством, міркування щодо створення такого гуртка. Він писав: “Наперед на що кружок: підносять скептичні голоси, що нема потреби – вистаче семінарів і викладів. Здаєть ся що чи – самого універ[ситету] не вистачає, бо подумати в яким напрямі веде нас універ[ситет]. Має передовсім на мету виробити учених-спеціалістів, котрі б могли студіюючи наперед посувати науку. Се дуже гарна мета – спец[іально] для нас укр[аїнців], бо коли рух іст[ориків] який такий є, то ще багато робітників потреба, котрі змогли щоби наша наука станула на належний уровень”. Далі І.Крип'якевич зазначає, що після закінчення університету мало хто буде займатися історичною наукою, оскільки в провінціальних містах, куди поїдуть майбутні учителі, не завжди є можливість працювати в архівах. Далі, наголошував Іван Петрович, “Кожний з нас перед[усім] буде гімн[азійним] учителем і вести науку в гімн[азіях], 2) буде мусів брати участь в місц[евій] просвіті інст[итуціях] Тов[аристві] Пед[агогічнім] чи Просв[іті], 3) як просвічений чолов[ік] філософ буде мусів розбуджувати інтелект[уальний] рух між самою інтелігенцією” [15]. Ще студентом І.Крип'якевич розумів необхідність організації освіти і самоосвіти як важливого засобу для виведення українського народу на європейський рівень цивілізації. Ця ідея ніколи його не покидала, якій він присвятив все своє життя.

Іван Петрович надзвичайно серйозно поставився до організації цього наукового гуртка. Він розробив статут “Історичного кружка”, який був ретельно продуманий та виписаний. Основною його метою було поглиблення та популяризація знань з всесвітньої історії та історії України. Для досягнення своєї мети, писав Іван Крип'якевич, кружок: “А. устроює відчити, реферати і дискусії: а) спеціально-історичні і пробно-педагогічні для членів; б) популярно-наукові для інтелігенції; в) популярні для народа. Б) Організує прогульки для пізнання історичних пам'яток, музеїв і п. В) Запрошує з викладами істориків спеціалістів; Г) Приготовлення до видання популярно-історичні розвідки для народа” [16]. Далі в статуті закріплювалися права і обов'язки членів гуртка.

В “Академічній громаді” було чимало гуртків, однак як зазначалося на шпальтах тогочасних часописів, найбільш діяльними були “Кружок правників” та “Історичний кружок”. Пізніше вони об’єднались в “Просвітній кружок” під керівництвом І.Крип’якевича.

Іван Петрович протоколював кожне засідання “Просвітнього кружка”. Записи в його блокноті свідчать, що з лютого по травень 1908 року відбулося 14 засідань. Тобто засідання відбувались майже щотижня. На перших організаційних зборах було обрано організаційний комітет у складі І.Крип’якевича, М.Січинського, Ю.Балицького. Вівторок було визначено днем зібрань. На початку “Просвітній кружок” налічував 22 члени. Їх список був власноручно написаний І.Крип’якевичем на окремомо аркуші. Відповідно до “Просвітнього кружка” входили: Балицький Юліан, Баран Степан, Возняк Михайло, Гамаль Володимир, Гапяк Антін, Гончарський Іван, Гзех Володимир, Загайкевич Богдан, Замора Федір, Крип’якевич Іван, Кульчицький Василь, Назаров Олекса, Назарук Осип, Охримовичівна Олена, Магальяс Семен, Ревюк Омелян, Січинська Ірена, Січинський Мирослав, Ставничий Богдан, Тисовський, Черкаський Олекса, Шурак Тимко [17].

Статут “Просвітнього кружка”, який розробив І.Крип’якевич, був затверджений на перших зборах 4 лютого 1908 року, в якому визначалася його мета, шляхи її реалізації, обов’язки членів. Стратегічною ціллю було визначено “ширити серед народу просвіту”, а для її досягнення “кружок устроює популярні відчити по читальнях і робітничих товариствах (у Львові і поза Львовом); уряджує теоретичні розмови на просвітні теми; ширить і підмогає популярним видавництвам” [18]. В обов’язки членів входило не тільки постійна робота в читальнях або в робітничих товариствах, а й проведення лекцій та дискусій на просвітні теми, рецензування популярних видань.

На п’ятих зборах 3 березня 1908 р. було вирішено організувати курс для молодих робітників. Були розподілені реферати. Так, Й.Назарук читав право, М.Січинський – Всесвітню історію і географію, І.Крип’якевич – історію України. За журналом, який вів Іван Петрович, на курсах молодих робітників було 43 чоловіка віком від 14 до 21 року. Працюючи з кожним курсистом Іван Петрович визначав рівень його освіченості, інтереси, здібності. Результатом такого діагностування став журнал, який вів І.Крип’якевич. Напроти кожного прізвища крім відмітки присутності містились записи: “вміє”, “не вміє”. В кінці журналу записані рекомендації щодо організації бібліотеки для робітників, перераховувалися необхідні книжки та популярні часописи, які повинні знаходитися в бібліотеці.

З 1908 р. “Просвітній кружок” здійснював широку та активну освітню роботу серед українського населення, спрямовану на пробудження національної самосвідомості. Товариство збило цілу плеяду ліпшого львівського студентства. Список товариства та кореспонденційні книги поряд із Іваном Крип’якевичем фіксують тут перебування й громадську та просвітницьку працю Федора Голійчука, Олега Целевича, Івана Джиджори, Михайла Возняка, Осипа Назарука, Стефана Томашівського та ін. [19].

Одним із напрямків колонізації українського населення була активна діяльність польських просвітніх товариств, які вели успішну роботу серед українського населення. І.Крип’якевич вважав за необхідне вивчити їх діяльність та ознайомити з нею членів “Просвітнього кружка”. У домашньому архіві І.Крип’якевича збереглися записи Івана Петровича щодо діяльності Akademichie Koto Tow. Szkoty Ludowey. В таблицю було внесено низку цифр за такими позиціями: рік, члени, сільські читальні, міські читальні, лекції, лектори, даровані книжки, приходи. Іван Крип’якевич з притаманною йому ретельністю дослідив та проаналізував діяльність польських просвітніх товариств з 1898 р. по 1905 р. Виходячи з цих результатів І.Крип’якевич зазначав на засіданні “Просвітнього кружка” так: “Зверну увагу товар[ишів], що у Львові існують два академічні Коти Т.С.Л котрі ведуть горячу роботу по руських селах. Можуть служити цифрами про Коти вшехпольске – цифри старі, ще з 1904 р. Се Коти мало тоді 700 членів, в тім 500 академіків, прихід товариства був 4.615 К. Заложили і мали під своїм доглядом 500 читалень і то по руських селах; до тих читалень дарували в однім році 700 книжок; посилали до них 60 своїх прелегентів, котрі виголосили 200 відчитів”. І на кінець виступу він наголосив: “На сю роботу ми мусимо відповісти роботою” [20].

“Просвітній кружок” Академічної громади під головуванням Івана Крип’якевича уже з самого початку його заснування, а саме з лютого 1908, проводив велику та плідну роботу. Газета “Діло”, в рубриці “Новинки”, інформувала громадськість про створення такого гуртка та його роботу. В замітці зазначалося, що після двох місяців роботи, “Просвітній кружок” може похвалитися певними успіхами. Акцентувалась увага на тому, що робота велась інтенсивно, за конкретним планом і програмою. Першочерговим завданням для гуртка стало організація курсів у 4-х львівських читальнях “Просвіти” і в робітничому товаристві “Сила” [21]. У звіті керівництва “Академічної громади” зазначалося; “З літом декотрі секції залишають свої праці, а беруться до “Просвітнього кружка”, що вліті потребує вдвоє більше людей, що в зимі в ціли обіслання читалень” [22]. У 1909 р. тут уже працювали 63 студенти. Своїм завданням гурток

вважав за необхідне об'єднати в єдину організацію всю студентську молодь, яка вела просвітницьку роботу серед народних мас, залучаючи до неї нові свіжі сили. Гурток налагодив роботу таким чином, що кожную неділю в читальнях Львова проводилися лекції. Вони були настільки цікавими та популярними, що на бажання слухачів організовувалися спеціальні курси, на яких викладалися такі предмети: історія України, історія культури і цивілізації, всесвітня історія, географія, природничі науки, право, німецька мова. На цих курсах навчалось 42 слухачі з 24 повітів, в основному робітників у віці 14–23 років. Про інтенсивність роботи “Просвітнього кружка” говорять такі факти: якщо у лютому 1908 р. відбулося 12 лекцій в читальнях, двоє працювало бібліотекарями (на Городецькому передмісті – Ю.Балицький, в середмісті – М.Січинський), проведено перевірки чотирьох читалень, то в березні проведено уже 18 лекцій, з яких один був у с.Товців Львівського повіту (прочитав О.Назарук) [23]. У лютому і березні 1909 р. уже було прочитано 30 лекцій таких як: 1) Гапак А. “Про Тараса Шевченка” – 1 лекція; 2) Гонтарський І. “Про патріотизм” – 2 лекції, “Зносини Галичини з російською Україною” – 4 лекції; 3) Замора Ф. “Алкоголізм” – 2 лекції, “Про бацили” – 2 лекції; 4) Крип'якевич І. “Богдан Хмельницький в Галичині” – 3 лекції, “Іван Підкова” – 4 лекції; 5) Назарук О. “Огляд історії України” – 4 лекції, “Про початки релігії” – 1 лекція; 6) Ривюк О. “Початки козачини” – 3 лекції, “Польські порядки в Україні” – 1 лекція; 7) Січинський М. “Про політичну і суспільна рівність” – 2 лекції; 8) Яворський “Рим – Картагіна – Ганнібал” – 1 лекція. Поза Львів “Просвітнім кружком” були делеговані лектори в такі 4 села як Горбачі, Цеперів, Рокитно, Товців [24]. У своєму виступі “Богдан Хмельницький в Галичині” І.Крип'якевич на питання слухачів чому були невдалі війни нашого народу з поляками відповідав, що “... перша причина – не було просвіти між нашим народом. Українці не читали книжок, не знали, що діється на світі, той не знали як собі дати раду з поляками. Друга причина – не було у нас організації. Третя – не було єдності з рештою України і віри у свої сили. Підсумовуючи він наголошував, що просвіта і організація, єдність і віра у власні сили творять нову будучність для нашої України” [25].

У літній період таку ж роботу члени “Просвітнього кружка” почали щонеділі і в свята проводити в селах Львівського повіту. У далеких населених пунктах читалися лекції і велися бесіди, відновлювалися занедбані читальні. У кінці травня 1908 р. було проведено перевірку читалень уже в 40 селах. Одночасно прибулі студенти ініціювали організацію крамниць, ощадних кас, “Січей”. Надавалася допомога бібліотекам, ініціювалося обрання на посади завідуючих інтелігентних і сумлінних людей.

Для організаторів бібліотек було підготовлено каталог книг для народних мас. Неабияке значення мало розповсюдження популярних видань. Так, в перший місяць було продано 105 книг, а в третій місяць розповсюджено 9397 примірників [26]. Найбільшою популярністю користувалися “Веселі вірші” С.Руданського; “Історичні пісні”, “Збірник січових пісень”, “Про спільникові крамниці” І.Петрушевича; “Свинська конституція”, “Суд панів над робітниками” Стечишина; “Король та народ” М.Залізняка тощо. Щоб збільшити кількість української популярної літератури у травні 1908 р. Іван Крип’якевич ініціював видавництво серії “Дешева бібліотека”. У своїх спогадах він пише: “...Під редакцією моєю і Назарука почала виходити “Дешева бібліотека” (по 10 сот[иків], в якій вийшли “Веселі вірші” Руданського, “Історичні пісні” (під іменем Січинського, але зрадовані мною і Назаруком), “Пан Потоцький”. Ішла значними накладками і мала успіх” [27].

У домашньому архіві Івана Крип’якевича, в записах щодо діяльності “Просвітнього кружка”, збереглась карта-схема Львівської області зроблена на кальці власноручно І.Крип’якевичем. На ній кольоровими олівцями відмічались населені пункти в яких проводилися лекції. Ймовірно, відмітка однією рисою зеленим олівцем означало запланований захід, хрестик – виконаний. Так хрестиком було відмічено 10 населених пунктів серед яких: Раковці, Острів, Толщів, Поршна тощо. Також знаходимо відмітки червоним олівцем під такими селищами як Гончарі, Сокільники, Чишки, Басівка. Виходячи з відміток на карті-схеми, можна зробити висновок, що просвітньою роботою була охоплена рівномірно майже вся Львівська область. Про активну та систематичну діяльність студентів, свідчать і карточки-звіти, які можливо здавались Івану Петровичу, і на основі яких він робив помітки олівцем біля населеного пункту [28].

Згадуючи роботу “Просвітнього кружка”, Іван Петрович в своїх спогадах пише: “Щонеділі висилали ми по кільканадцять студентів до читальень у місті і поза Львовом, з доповідями і порадами; вечером в неділю всі референти збиралися в каварні “Монопольній” і там складали звіт повідомлення з поїздок..., мали добру каву, багато газет і також були місцями дискусій і розмов” [29].

Досить часто на таких зустрічах студенти дискутували найбільючіші питання. Зокрема – “Що нам робити в наших національним лихолітті і від чого починати?” Різні пропонувалися шляхи. Іван Петрович пише: “Пригадую, кілька то безсонних ночей, кілька важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей безкінечник. Розв’язати його було годі, приходилося лишити його нерішеним і робити кожному, що хто міг” [30].

Треба наголосити, що не вся молодь відчувала потребу просвітницької праці. Більша частина виправдувала себе тим, що найважливіше її завдання – це праця над собою. Однак Іван Крип'якевич вибрав свій важкий шлях – шлях просвітителя. Він був переконаний, що праця одного покоління або навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи може мати великий вплив на зміну духовного стану, настрою, дієздатності цілого народу.

“Просвітний кружок” проводив щотижневі збори, на яких розглядалися плани поїздок, обговорювалися його діяльність і різні просвітні справи, зокрема, аналізувалися причини занепаду читалень, проводилися огляд діяльності “Просвіти”, товариства ім. Качковського та москвофільської агітації. До постійного керівництва гуртка входили Іван Крип'якевич (голова), Мирослав Січинський (заступник голови), Юліана Балицький (секретар), Антоніна Голінна, Володимир Зубрицький, Осип Назарук, Омелян Рев'юк. При необхідності організовувалися спеціальні комісії. Пізніше гурток уже нараховував 100 членів – українських студентів Львівського університету. Про розмах їх діяльності свідчать такі дані. Тільки за чотири місяці кількість членів зросла в чотири рази, за цей час у Львові прочитано 32 лекції, а за півроку розповсюджено 50 тисяч книжок” [31].

Діяльність “Просвітнього кружка” широко висвітлювалась на шпальтах тогочасної преси. Так наприклад часопис “Письмо з Просвіти” описував поле діяльності студентства так: “Одним чи не з найвизначніших теренів праці молодіжі, в першій ряді університетської, є просвітна робота серед народа. Скрізь по читальнях бачим студентів в ролі захопленої своєю задачею організаторів, котрі з дійсно великим посвяченням, нерідко в дощ і заверуху, йдуть по кілька миль пішки, аби виголосити перед невеликим гуртком слухачів, часто зложеним ледве з кількох учасників, свій реферат. Зовнішнім висловом такої праці є спеціальні організації при студентських товариствах, котрих цілком є саме ведене планової просвітної акції між народом. Одною з таких організацій є Просвітній Кружок, заснований при III. Секції У.С.С. у Львові” [32].

Особливу увагу Іван Крип'якевич у своїй просвітницькій діяльності приділяв Жовківському передмістю. Разом з Ю.Балицьким вони щодня здійснювали проходи по передмістю з метою вивчення локального проживання українського населення, з'ясування його культурних осередків тощо. “У зв'язку з роботою “Просвітнього кружка” я взяв у спеціальну опіку Жовківське передмістя і намагався його підняти до вищого роз-

витку. Була там читальня “Просвіти”, також читальні на Клепарові і Замарстинові” [33].

Аналізуючи ситуацію в Жовківському передмісті Іван Крип'якевич дійшов до переконання, що в зв'язку з швидким зростанням українського населення в цій околиці (за його підрахунками там проживало щонайменше 10.000 русинів), першочерговим завданням було організація української школи. Не зважаючи на копітку працю місцевих читалень “Просвіти”, “Сокола”, “Руської Захоронки” і діяльності українського духовництва, українське населення швидко спольщувалося під впливом польських організацій.

Надзвичайно стурбований Іван Крип'якевич писав, що “коли завчасу не подбаємо нові інституції і організації, – може бути дуже лихо з нашою справою. Дуже багато могла б зробити українська школа: вона могла б забезпечити нашу дітвору перед полонізацією і дати сій важній дільниці молоде свідоме покоління [34].

Іван Петрович наголошував на те, що за всяку ціну необхідно поставити на ноги це передмістя, оскільки поляки з неабияким розмахом розгорнули роботу серед передміщан і зробили вже дуже багато для знищення українства. Як далекоглядна людина він писав: “Коли ми завчасу не відповімо на їх роботу і не підіпремо наших передміських організацій відповідними засобами – пізніше буде за пізно. Пам'ятаймо що від передмість залежить будучність українства у Львові а від Львова наша будучність в цілім краю” [35].

Однак це було непросте завдання, яке вимагало важкої систематичної праці, неабияких фінансових витрат. Однак ні фінансові проблеми, ні умовляння від цієї справи найвидатнішої діячки на полі приватного шкільництва К.Малицької, не змогли зупинити наполегливого Івана Крип'якевича, який пізніше напише: “Зорганізували ми комітет, скликали зібрання, повели агітацію, надрукували плакати з оповісткою про школу. Почали збирати гроші. На перших зборах я з власної кишені дав 20 корон – це була тоді значна сума і присутнім міщанам не випадало давати менше. Зібрали невелику суму на перші потреби” [36].

У домашньому архіві І.Крип'якевича зберігаються деякі документи пов'язані з заснуванням школи ім. Короля Данила: запрошення від повітового комітету “Рідної школи” та 4 листи Ю.Смішка до І.Крип'якевича (1912). В запрошенні (чернетковий рукопис І.Крип'якевича), запрошувались на “довірчу нараду” на 12 травня 1912 р. філії читалень “Просвіти” в Замарстинові, Жовківського передмістя та “Виділу філії тов. Сокол”. Порядок денний передбачав вирішення двох питань: “1.Справа зало-

ження української народної школи для Замарстинова і Жовківського передмістя. 2. Завязання місцевого шкільного комітету” [37]. Листи голови філії “Просвіти” в Замарстинові, Ю.Смішка свідчать не тільки про копітку роботи щодо організації приватної школи, а й є додатковим джерелом того, що Іван Крип’якевич був справжнім координатором та адміністратором цієї акції. До нього зверталися з порадами щодо придбання шкільних меблів, опублікування афіш, рекламної продукції. В листі до І.Крип’якевича, Ю.Смішко звітує про роботу, радиться щодо назви школи. Він пише: “Треба буде замовити вивіску на школу – думаю також вже порядну, щоби була вже якийсь час – треба і печатки – не знаю як має звучати – чи “управа 4 клясової школи ім. Короля Данила” чи лише: “Українська приватна школа ім. Короля Данила”. Прошу ласкаво відписати сей час, чи взяти всі ті справи на порядок в сю неділю, чи заждати з засідання до Вашого приїзду”. У наступних листах він інформує І.Крип’якевича про доходи зі свят та видатки, які пов’язанні з орендою площі “Сокола”, друку афіш, оголошень тощо [38].

Як активний суспільний діяч, патріот, Іван Крип’якевич інформував громадськість на сторінках часопису “Діло” про відкриття другої приватної школи ім. Короля Данила. Він закликав всіх свідомих українців жертвувати на освіту, оскільки “Українські школи, се одинока дорога, якою ми можемо здобути собі горожанство в нашім не своїм місті, сею справою повинні б гарячіше зайнятися наші діячі” [39].

Так у 1912 році завдяки невтомній енергії, великого прагнення до розбудови українського шкільництва, була організована силами І.Крип’якевича та його однодумцями школа ім. Короля Данила. В ній було відкрито перший клас для дівчат і хлопців з 35 дітьми, які походили переважно з найбідніших верств населення. Іван Петрович згадував: “Щоб організацію школи поставити на твердих основах, за тогочасним звичаєм ми уладили “фестин”, забаву під голим небом, на площі Сокола. Я сам склав оповістку, в якій не жалував обітниць, які то танці і інші приємності чекають гостей (цей афіш зберігся у мене). Це запрошення, а ще більше гарна погода допомогли підприємству: зібралася така сила народу, що прибуток був щось 1200 корон. На другу неділю ми повторили фестин – прийшло знову 700 корон. Разом це були “великі гроші”, що дозволило найняти помешкання, купити обстанову і уладити школу ім. короля Данила” [40].

Щоб дати міцніші основи для подальшого розвитку школи необхідно було шукати нові джерела для покриття шкільних потреб. З патріотичним запалом, невтомною енергією Іван Крип’якевич звертає увагу

громадськості на можливі джерела надходжень, способи збирання коштів для розвитку школи та закликає до пожертв. У статті “Як збирати жертви на школи?” він перераховує можливі способи: “Забави і святкування: аматорські вистави, концерти, вечерниці, ювілеї Шашкевича; На другім місці візьмемо весільні дари: з нагоди вінчання інтелігенції, на весілля селян; Збірки зібранні духовенством на церковних святах. Збірки при всяких нагодах: на празниках, на окружних конференціях, на похоронах, іменинах, при виборах, при грі в картах, молодіж за дозвіл музики. Деякі особи дають датки з випадкових доходів або за кару, з розпродажу книжок” [41].

Створення приватних середніх навчальних закладів було протидією колонізаційному наступові, який здійснювався шляхом створення мережі польських шкільних закладів в українській місцевості. Вагомий внесок у заснуванні українських навчальних закладів зробив І.Крип'якевич, створюючи таким чином передумови для формування системи приватного українського шкільництва, у якій забезпечувалося б виховання свідомих українців.

Іншим напрямком в боротьбі проти колонізації, Іван Крип'якевич вважав заснування та упорядкування вже існуючих бібліотек. Це, на його думку, була одна із найважливіших форм просвітницької праці. Тому, на допомогу всім хто займався просвітньою роботою і в містах, і в селах, він підготував “Відозву в справі книжок”, тобто питальник, який допоможе зібрати всю необхідну інформацію для роботи бібліотек. Питальник містив 21 питання. Метою такого анкетування було з'ясування таких фактів як: наявність в населеному пункті бібліотеки та її наповненість, рух книжок, зацікавлення абонентів, їх вік, стать. Важливого значення в питальнику він приділяв народній експертизі. Тобто, з'ясовував книги яких видавництв (“Просвіти”, “Качковського”, “Педагогічного товариства”, бібліотеки Насальського, календарі “Просвіти”, “Видавничої Спілки”) найбільш подобаються, а які менш. В кінці “Відозви в справі книжок” він наголошував, що необхідно дати “по правді” відповідь на кожне з 21-го питання. Водночас він підкреслював: “Коли б на яке питання ви не змогли відповісти, то просимо виразно написати, чому не відповідаєте на те питання. Сі відповіді матимуть велике значення так для нас, як і для тих, що пишуть книжки. Тому просимо прислати, як найбільше, як найширше відповідей на адресу: Ю.Балицький, Львів, Кохановського 1Д, “Академічна громада” [42].

Підтримуючи його голова товариства “Академічної громади” Осип Назарук звернувся до всіх, хто займався просвітньою роботою в селах і

містах, із закликом про необхідність укладання каталогу (спису) книжок, які повинні бути в кожній бібліотеці. При цьому він зазначив, що “Просвітній кружок” українських академіків у Львові “вважає бібліотеки по наших читальнях і товариствах найважливішою справою просвітнього руху, і з цією метою збирає інформацію про бібліотеку і книги в них, про читачів, які книжки найпотрібніші” [43].

Важливим завданням “Просвіти” були перевірка, надання практичної і методичної допомоги читальням. Головний виділ “Просвіти” мав право перевіряти читальні в усьому окрузі, а виділ кожної філії “Просвіти” – в своєму окрузі. На допомогу перевіряючим та з метою якісної перевірки читалень, Іван Крип'якевич розробив “Інструкцію для люстраторів читалень” “Просвіти”, яка була прийнята організаційною комісією тов. “Просвіта” 31 грудня 1909 р. В “Інструкції” зазначалося, що завданням перевірки було ґрунтовне вивчення стану читальні та надання їй методичної та практичної допомоги. Перевірка повинна була охопити: діяльність виділу, роботу читальні, функціонування бібліотеки, документацію.

Одночасно Іван Петрович підкреслював, що перевіряючий спочатку повинен ознайомитися з життям громади і читальні, а під час перевірки йому допоможе така документація як: “А) статут “Просвіти” і регулямін для читалень, б) взірці читальняних книг (касова книга, книга членів, інвентар бібліотеки, книга позичаючих), в) список найважливіших книжок для народа (передовсім історичного і суспільного змісту, також співанників, декламаторів і т. ін.); список популярних часописів з адресами редакцій [44].

В “Інструкції” підкреслювалося, що по завершенні перевірки люстратор повинен зареєструвати факт перевірки в книзі протоколів та подати у філію інформацію щодо перевірки, звертаючи увагу також на справи які не були охоплені інструкцією.

Проаналізувавши стан діяльності читалень “Просвіти” Просвітній кружок “Академічної громади” виявив причини їх слабого розвитку до яких відносилися відсутність освічених людей в селах, які вміли організувати роботу читальні, недостатня увага до бібліотек, мала кількість популярної літератури, розміщення читалень по чужих хатах. Одночасно були запропоновані способи покращення роботи читалень такі як: проведення курсів для селян-організаторів читалень, видання підручників для читалень, надання делегатами філій і люстраторами читалень методичної та практичної допомоги щодо ведення документації, навчання бібліотекарів, видання каталогів тощо.

“Просвітній кружок” з дня його заснування стає дуже популярним,

далі з 1913 р. проводить жваву роботу як у Львові так і в повіті. Для того щоб досягти своєї мети він спрямував свою роботу в таких напрямках: організація “курсу вищої освіти” для Львова, “курсу IV кляси народних шкіл”, робота в читальнях львівського повіту, підготовка готових друкованих рефератів (на допомогу лекторам) для роботи в читальнях. Іван Крип’якевич був не тільки блискучим організатором, а й безпосереднім учасником такої роботи. “Письмо з Просвіти” повідомляє: “На курсі вищої освіти” для Львова, котрий відбувався почавши від 15 грудня 1913 р. до 28 лютого 1914 р. по дві години що другий день, виголошено наступний ряд викладів: Астрономія (викладав Др. Микола Чайковський), геологія і палеонтологія (Др.Олександр Тисовський), географія (проф. Др. Степан Рудницький), антропологія і праісторія (Вол. Гребняк), історія України на тлі всесвітньої (Др.Іван Крип’якевич), історія культури і штуки (проф. Василь Пачовський), право (Др. Володимир Охримович)” [45]. На курсах було 20 учасників. Кількість була невеликою, але на думку автора статті всі курсанти здобули найважливіші основи загальної освіти “ про се свідчать найлучше самі імена панів прелегантів” [46].

Комісія курсів вищої освіти при Головному відділі “Просвіта” планово продовжувала таку роботу. З 20 січня по березень 1913 р. відбулись наступні курси вищої освіти на яких було 23 особи з різних повітів. По їх закінченню було “вибрано комісію, що почату роботу мала продовжувати курсами у Львові і в регіоні. У склад комісії входили з Головного відділу: о. Т.Лежегубський, др. І.Брик, др. І.Крип’якевич, др. Ст.Рудницький (який заступав також Тов. ім. Петра Могилі), Я.Веселовський, В.Пежанський і А.Гапяк” [47].

Високо оцінюючи діяльність курсів вищої освіти у Львові, організовані “Просвітою” і Товариством українських наукових викладів ім. П.Могилі, часопис “Письмо з Просвіти” підкреслив, що “...курси дають отсим чином почин до нової просвітної роботи” [48].

Безумовно організація просвітніх курсів різного плану та характеру була важливою в контексті роботи “Просвітнього кружка”. Однак найбільше енергії і уваги приділив Іван Петрович роботі у читальнях львівського повіту. У цій роботі взяли участь “60 академіків, котрі в часі від 6 падолиста 1913 р. до половини лютого 1914 р. відбули 123 поїздок з відчитами. В найближчому часі згадана відчитова а разом з тим і організаційна праця в повіті прибере більше плановий і систематичний вид. На сходинах Кружка дня 20.II. 1914 р. зголосилося 35 охочих, відбули протягом марта по п’ять поїздок на село. Сим способом буде можна в однім місяці виголосити 175 відчитів а разом з тим і перевести відповідну

організаційну роботу. Таким робом ступив “Просвітній кружок на дорогу більш планової праці” [49].

Іван Крип'якевич ще з часу організації “Просвітнього кружка” Академічної громади, як член Українського студентського союзу (У.С.С.) не раз наголошував на необхідності часопису як органу студентської молоді. Про такий часопис мріяв і Мирослав Січинський. У своєму листі він зазначав: “...Пише Крип'якевич про план часопису. Страх, як треба. Такого, щоби була вільна від газетярських стилів, святих партійних принципів, боротьби з вітряками, особистих антипатій” [50].

У родинному архіві І.Крип'якевича є добірка матеріалів, які свідчать про його активну діяльність щодо організації часопису “Молода Україна”. Протоколи Видавничої Комісії Українського студентського союзу, які вів Іван Петрович, є важливим джерелом як для вивчення діяльності УСС так і участі його в молодіжному русі.

На першому засіданні 17 листопада 1909 було вибрано, за рекомендацією Головної Ради УСС, видавничу Комісію з 10 членів: Бригідер Володимир, Дорошенко Володимир, Залізник Микола, Замора Федір, Крип'якевич Іван, Левіцький Володимир, Пацлавський Іван, Питлик Володимир, Чайківський Микола, Юринець Володимир. Також було обговорено низку питань пов'язаних з проектом регламенту комісії, програм відділів, фондів на видавництво, друкарень тощо. Відповідно до змісту протоколу програма часопису ґрунтувалася на таких важливих принципах як: “а) часопис має бути без конфесійна і антидогматична; б) партійні справи виключені з виїмком питань принципіально-політичного характеру; в) белетристика не буде міститися. Назву часописі проєктовано “Молода Україна”. Поділ числа уставлено такий: а) статі, б) дрібні звістки, в) бібліографія, г) організаційні справи” У зверненні до організаційної комісії У.С.С. 4 грудня 1909, Іван Крип'якевич писав: “Шановні товариші! Повідомляємо вас, що в останніх днях грудня вийде 1ч. “Молодої України”, місячника присвяченого самоосвіті і організації молодіжі; напрямом безпартійний, поступовий. Передплата: річно 4К; піврічно-2.20 К; чверторічно 1.20; окреме число 40 с. – з пересилкою 45”. Далі, І.Крип'якевич просив всіх хто отримає перший номер газети, провести дискусію щодо змісту часопису і невідкладно передати зауваження до редакції [51].

1 січня 1910 р. вийшло перше число відродженого часопису “Молода Україна”, який видавався ще раніше (з січня 1900 р. до березня 1903 р., 1905 р.). Він відкривався редакційною статтею, про програму діяльності Українського студентського союзу, зокрема, тут підкреслювалося: “...Отсе десятиліття – се серед якої – що так скажемо – народився модерний

український народ, серед якої справа самостійної України виплинула на чисту воду і стала сьогодні постулатом, над яким кожна дальша дискусія злишня. І саме тому отся хвиля є для нас історична. Як програму кладемо ті самі гасла, які виписали перші редактори “Молодої України” на вступі: самоосвіта, піднесення культурного рівня нашої молодіжі, так середніх, як і вищих шкіл, – і головне нав’язування як найтісніших зносин між усією українською молоддю – по сей і по той бік кордону. Отсій останній задачі служитиме “Молода Україна” як орган центрального товариства нашої молоді “Український студентський союз” [52].

І.Крип’якевич активно друкує на її шпальтах просвітницькі матеріали: рецензії, огляди історичних книг, покажчик для самоосвіти, статті тощо [53].

Таким чином, діяльність Івана Крип’якевича в “Академічній громаді” була спрямована, передусім, на розвиток українського суспільства, на піднесення культурного і освітнього рівня, яке проживало на етнічних українських землях у період початку ХХ століття. В умовах безграмотності та полонізації українського народу, Іван Крип’якевич відстоював активну громадянську позицію в боротьбі за національну школу, українську мову, культурний розвиток нації.

Основними формами роботи Івана Крип’якевича у складі студентської організації, як “Академічна громада”, були: участь та керівництво у роботі із заснування бібліотек та поширення книг серед народу, опіка та надання методичної допомоги читальням “Просвіти” та створення нових, як центрів культури і просвіти; участь в освітніх заходах, як то лекції, читання; активна участь у відкритті українських шкіл, активна робота з освіти дорослого населення. Просвітницькою спрямованістю характеризувалась і журналістська та видавнича діяльність Івана Крип’якевича, пов’язана із періодикою початку ХХ століття. Він був дописувачем таких українських видань як “Молода Україна”, “Письмо з Просвіти”, календарів “Просвіти”, “Діло” де друкував публікації педагогічно-просвітницького характеру, висвітлення на сторінках часописів статей з української історії та її українських діячів як доказ творчого потенціалу українського народу.

Література

1. Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях ХІХ–ХХс. Львів. Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАН України. 2001; Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (ост. третина ХІХ – к. 30-х р. ХХ ст., Івано-Франківськ, 1999.

2. Качкан В.А. Хай святиться ім’я твоє: Галицькі просвітницькі діячі, письменники, вчені – вихідці із священницьких родин. – Чернівці: Прут, 1994 – 197

с.; Курас І.Ф. Провідники духовності в Україні: Довідник. – К.: Вища школа, 2003. – 782 с.

3. Див.: Книжка на селі. *Діло*, 1908, ч. 32, 11 лютого; Народні бібліотеки, Перший просвітньо-економічний конгрес, Львів 1908. – С. 201–208; Просвітна діяльність руської академічної молодіжи, *Діло*, 1908, ч. 76, 4 квітня; Звіт читальні "Просвіти" [Квєстiонар], Львів 1910; Без підпису. Інструкція для люстраторів читальень "Просвіти", прийнята організаційною комісією товариства "Просвіта" дня 31 грудня 1909 р., Письмо з "Присвіти", 1910, ч. 1, с. 4–6; Народні бібліотеки, Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений товариством "Просвіта" в сорокаліття заснування у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 р., Львів 1910, с. 201–208; Просвітня робота у чужих, Письмо з "Просвіти", 1910, ч. 11–12, с. 300–306, 335–338; 165. Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили 1910), Письмо з "Просвіти", 1911, ч. 1, с. 12–15; Якої лектури бажає народ? Письмо з "Просвіти", 1911, ч. 4, с. 99–103. Без підпису; Про викладання з історії України, Письмо з "Просвіти" 1912, ч. 10, с. 299–301 тощо.

4. Домашній архів Івана Крип'якевича, папка №147 "Просвітній Кружок Академічної громади 1908".

5. Дністрянський С. Права руської мови у Львівськiм унiверситетi. – Без місяця і без року. – С. 30, 38 с.

6. Устав товариства "Академічна громада" у Львові – Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. – 1898. – С. 313. – С. 3.

7. Курляк І.Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – С. 105. – 328 с.

8. Устав товариства «Академічна громада» у Львові – Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, 1898. – С. 313 с. – С. 3].

9. Трегуб М.М. Українські студентські товариства у Львові другої пол.. XIX – поч. XX ст. (Огляд архівних документів) // Записки Львів. наук.бібліотеки ім. В.Стефаніка. – К., 1993. – Вип. 1 (1992). – С. 28–29.

10. І.Крип'якевич. Спогади (Автобіографія)/Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства НАН України. Львів.2001. – С. 96.

11. Відділ Рукописів ЛБАН ім. В.Стефаніка. Академічна громада. Книга адресова, 1905 р., арк. 182, 190.

12. Там само, арк. 195.

13. Там само, арк. 206.

14. Там само, арк. 120.

15. Домашній архів Івана Крип'якевича, папка № 48, "Історичні гуртки".

16. Там само.

17. Домашній архів Івана Крип'якевича, папка №147, "Просвітній Кружок Академічної громади".

18. Там само.

19. ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 57, арк. 3, 4, 8, 9, 19, 20–22.; ЛНБ, ВР, ф. 119, спр. 9 а., арк. 41, 184, 309.

20. Домашній архів Івана Крип'якевича, папка №147, "Просвітній Кружок Академічної громади".

21. Просвітня діяльність руської академічної молодіжі // Діло. – 1908. - Ч. 76. – 4 квітня. – С. 3.

22. Звіт Виділу Академічної громади т-ва української молодіжі у Львові за рік адміністраційний 1908–1909. – Львів, 1909. – С. 3–18.

23. ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 77, арк. 1, 12–24.

24. Просвітня діяльність руської академічної молодіжі // Діло. – 1908. – Ч. 76. – 4 квітня. – С. 3.

25. Богдан Хмельницький в Галичині, в кн.: Русова С. Національні відносини в Бельгії; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький в Галичині, Вінніпеґ: накладом Канадійського фермера, 1917, 32 с. (Бібліотека Канадійського фермера. – 1917. – Ч. 2. – С. 26–27.

26. Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях ХІХ–ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 144.

27. І.Крип'якевич. Спогади (Автобіографія)//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства НАН України. Львів, 2001. – С. 93.

28. Домашній архів Івана Крип'якевича, папка №147, "Просвітній Кружок Академічної громади".

29. І.Крип'якевич. Спогади (Автобіографія)//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства НАН України. – Львів, 2001. – С. 93.

30. Ів.Крип'якевич. Нові видавництва // Письмо з Просвіти . Орган товариства "Просвіта" у Львові. Львів. – 1911. – Ч. 1. – С. 20.

31. Назарук О., Охрімович О. Хроніка руху української академічної молоді у Львові // „Січ”. Альманах в пам'ять 40-х роковин оснований товариства "Січ" у Відні. Зібрали і видали: Др.Зенон Кузеля і Микола Чайківський у Львові 1908. – С. 433–434.

32. Вол. Гребняк. Просвітний кружок при ІІІ. Секції У.С.С. у Львові і його діяльність". Письмо з просвіти. Орган Товариства "Просвіта" у Львові, 1914. – Ч. 2. – С. 33–34.

33. І.Крип'якевич. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства НАН України. – Львів, 2001. – С. 96.

34. І.Крип'якевич. Школа ім. Короля Данила у Львові // Діло. – 1912. – 27 червня. – Ч. 143.

35. І.Крип'якевич. Школа ім. Короля Данила у Львові // Діло 1912. – 27 червня. – Ч. 143.

36. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства НАН України. – Львів, 2001. – С. 97.

37. Домашній архів І. Крип'якевича, папка №147. Заснування школи ім. Короля Данила 1912.

38. Там само.
39. Крип'якевич І. Школа ім. Короля Данила у Львові // Діло. – 1912. – 19 жовтня
40. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут Українознавства НАН України. – Львів, 2001. – С. 97.
41. Крип'якевич І. Як збирати жертви на школи? // Діло. – 1912. – 18 липня.
42. Домашній архів Івана Крип'якевича, папка №147. Просвітній Кружок Академічної громади.
43. ДАЛО, ф. 296, оп. 1, спр. 77, арк. 8.
44. Крип'якевич І. Інструкція для люстраторів читалень “Просвіти” // Письмо з Просвіти . Орган товариства “Просвіта” у Львові. – Львів, 1910. – Ч. 1. – С. 4–6.
45. Вол. Гребняк. Просвітний кружок при III. Секції У.С.С. у Львові і його діяльність”. Письмо з просвіти. Орган Товариства “Просвіта” у Львові. – 1914. – Ч. 2. – С. 34.
46. Там само
47. Звіт з діяльності Головного Відділу Товариства “Просвіта” в р.1913. “Письмо з Просвіти”. Орган товариства “Просвіта” у Львові. – Львів, 1914. – Ч. 4. – С. 105.
48. І.С. Курс висшої освіти у Львові. Письмо з просвіти. Орган Товариства “Просвіта” у Львові. – 1913. – Ч. 3. – С. 82.
49. Вол. Гребняк. Просвітний кружок при III. Секції У.С.С. у Львові і його діяльність”. Письмо з просвіти. Орган Товариства “Просвіта” у Львові. – 1914. – Ч. 2. – С. 35.
50. Ковалюк Р. Український студентський рух на західноукраїнських землях ХІХ–ХХ ст. Львів. Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України. – 2001. – С. 146.
51. Домашній архів Івана Крип'якевича, папка №147. Молода Україна; Видавнича Комісія Українського Студентського Союзу 1909.
52. Редакційна стаття // Молода Україна. – 1910. –1 січня. – Ч. 1. – С. 1–2
53. Крип'якевич І. Професори і студенти // Молода Україна. – 1910. – Ч. 1. – С. 25–28, Підпис:Vivus; Показчик для самоосвіти II. Історія України // Молода Україна. – 1910. – Ч. 3. – С. 96–105. Окрема відбитка: Львів, 1910. 12 с.

Людмила Коваленко

АРХІВИ СУМЩИНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЖОВТЕНЬ 1941 – ВЕРЕСЕНЬ 1943 РР.)

На зламі ХХ–ХХІ ст. український народ переживає період важливих змін. Закладаючи підвалини майбутнього, будуючи демократичну, соціальну, правову державу, слід пам'ятати складні і трагічні сторінки

нашої історії. Відмова від гегемонії марксистсько-ленінської методології, розсекречення у 80–90-х рр. ХХ ст. значної частини архівних документів дозволили сучасним дослідникам об'єктивно проаналізувати різні аспекти історії українського народу, у тому складі і окупаційний режим 1941–1944 рр. на землях України. Питанням "нового порядку" на захоплених нацистами українських територіях присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних науковців [1]. Але, на сьогодні, недостатньо дослідженою (особливо – на рівні певних регіонів, і, зокрема, Сумщини) залишається проблема долі архівів в умовах окупації. Тому актуальним і своєчасним, на нашу думку, є спроба аналізу становища і діяльності архівних установ на території окупованої німецько-фашистськими загарбниками Сумської області.

Проблема матеріально-технічного становища та діяльності архівів на захопленій ворогом Сумщині залишилася поза увагою радянських істориків. Відомі дослідники історії архівного будівництва не розкривають цього питання навіть в масштабах СРСР та УРСР, а стосовно архівів окупованої Сумщини не наводять жодних даних [2]. В.Максаковим лише звертається увага на руйнування, занедбання та пограбування архівів в захоплених ворогом республіках СРСР (і в Україні у тому числі). О.Г.Мітюковим підкреслюється грабінницький характер політики фашистської Німеччини щодо архівних матеріалів на окупованих українських землях та засуджується знищення німцями архівних документів під час відступу з України, але аналогічні заходи радянської влади – замовчуються. С.Пилькевич наводить дані про занедбання окупантами документальної та матеріальної бази архівів в цілому в УРСР, але його твердження щодо спалення фашистами всіх філіалів обласних архівів не відповідає дійсності щодо Сумщини. У ґрунтовному колективному дослідженні часів незалежності нашої держави – "Нариси історії архівної справи в Україні" [3] – основна увага приділяється діяльності спеціальних окупаційних установ, створених з метою опрацювання та вивезення до Німеччини матеріалів українських архівів. Але, оскільки з архівів Сумщини в роки війни документи не були вивезені фашистами, то й жодної інформації про стан або діяльність архівів регіону в цей період не надається. Також у колективній праці – відомого сучасного українського архівіста Г.Боряка і американської дослідниці Патриції Грімстед Кеннеді [4] – в цілому в Україні докладно аналізується і критично оцінюється політика щодо архівних документів в роки війни як німецької, так і радянської влади. Сучасний історик Б.Іваненко, теж у загальноукраїн-

ському масштабі, виділяє основні причини втрат архівного фонду в роки війни та оглядово характеризує окупаційну нацистську політику щодо архівних документів [5]. У роботах з історії Сумщини взагалі [6] і, навіть, архівного будівництва регіону [7], названа проблема ґрунтовно не вивчена. У дослідженнях історії області періоду Великої Вітчизняної війни та окупації діяльності архівів увага не приділяється. Роботу культурно-освітніх установ Сумщини (шкіл, театрів, музеїв та ін.) за часів окупації характеризує Н.Індрич, але інформації про функціонування архівів (які також підпорядковувались окупаційним відділам просвіти і пропаганди) – не надає. І, навіть у публікаціях з історії архівного будівництва Сумської області – як радянських, так і сучасних - з періоду війни наводяться лише цифри загальної кількості втрат регіонального архівного фонду. Тільки у виданні "Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 років (Огляд документів)" містяться дані про приміщення, штати, види робіт, виконані працівниками архівів у містах Ромни і Конотоп за часів окупації [8].

З 19 жовтня 1941 р. Сумська область була повністю окупована німецько-фашистськими загарбниками [9, с. 51]. Окупаційний режим в області тривав два роки, лише у вересні 1943 р. було звільнено її останній населений пункт. Основна частина окупованих українських земель (центральні області), як відомо, була включена до рейхскомісаріату "Україна", що ділився на шість генеральних округів. Окупанти передбачали створити і сьомий округ – "Чернігів", до якого мали увійти території Сумської, Чернігівської, південна частина Гомельської і Орловської областей. Територія рейхскомісаріату формувалася по мірі просування частин вермахту вглиб України і передачі до його складу областей з-під управління військової адміністрації. Але передбачуваних розмірів він не досяг у зв'язку з припиненням наступу вермахту [10, с. 767]. Сумська область (разом із Чернігівською, Харківською, Сталінською і Ворошиловградською) була включена до так званої військової зони, що цілком перебувала під владою німецького військового командування і ділилася на підзони - бойових дій, прифронтова, тилова. Після захоплення фашистами Сумщина певний час входила до прифронтової зони [11, с. 54–55]. Вся повнота влади в цій зоні належала військовому коменданту, який спирався на польові комендатури (їх на території області було три). В містах Суми, Охтирка, Конотоп, Ромни та інших діяли гарнізонні комендатури, підпорядковані польовим комендантам [12, с. 48]. З літа 1942 р., після поразки Червоної Армії під Барвенково і окупації всієї України, Сумщина була включена до тилової зони. На її територію поширилася

влада командуючого військами оперативного тилового району групи армій "Південь" [13, с. 56].

На захоплених ворогом землях під контролем німецької окупаційної адміністрації створюються органи місцевого цивільного управління: міські, районні, сільські, обшинні управи. Міські та районні управи склалися з відділів, спрямованість роботи яких визначалася за їх назвами. Нова влада намагалася створити враження активного відродження культурного життя. На Сумщині, зокрема, відновлюються друк газет, робота музеїв, бібліотек, а також архівів [14, с. 4–6, 21]. З довоєнної мережі архівів з постійним складом документів залишилися Сумський обласний та його Роменський і Конотопський філіали (не евакуйовані документи і приміщення Глухівського філіалу були свідомо знищені під час відступу Червоної Армії) [15, арк. 105 зв.]. З названих окупаційних установ долею архівів опікувалися міські управи, а саме їхні відділи просвіти та пропаганди [16, с. 23].

Роменський архів до кінця 1941 р. був визначений новою владою як відділ Красзнавчого музею і був перевезений до приміщення останнього – Олександрівської церкви. Під час цього перевезення архівні фонди були змішані, описи розгублені, документи розсіпані і звалені разом з музейними речами. З 1 січня 1942 р. архів було виділено зі складу музею в окрему установу при Роменській міській управі з новим приміщенням (по вул. Микольській, буд. 6). Протягом періоду окупації штат архіву змінюється: спочатку – два працівника [17, арк. 2–3], на кінець січня 1942 р. – шість [18, арк. 8], на жовтень того ж року – вісім [19, арк. 27]. Але, потрібно зазначити, що в цілому перелік посад в архіві періоду окупації ідентичний довоєнному радянському. Також архів, у разі потреби, наймав і тимчасових робітників, наприклад, для перевезення стелажів та архівних матеріалів, для архівно-технічної роботи по впорядкуванню документів [20, арк. 6]. Було встановлено й перелік обов'язків співробітників архіву та вимог до них: керівники та наукові співробітники мусили мати вищу архівну або історичну освіту, архівно-технічні працівники могли бути із незакінченою вищою або середньою освітою, а обслуговуючі робітники – і без освіти, "але грамотні і чесні люди" [21, арк. 37]. Від працівників вимагали дбайливо відноситись до документів, слідкувати, щоб архівні матеріали не псувались від сонця, вологості, пороху, гризунів, паперових шкідників; вірно і своєчасно класти на місце вийняті документи. Категорично заборонялося палити та засвітлювати свічки поблизу архівного матеріалу, виносити документи з архіву без дозволу, допускати сторонніх осіб до документів тощо [22, арк. 38]. В окупованому

Конотопі архів розпочинає роботу з кінця вересня 1941 р. Кількість працівників також змінюється (спочатку – п'ять [23, с. 23], у березні 1942 р. – шість чоловік [24, арк. 24]), і найменування посад теж запозичені з радянських часів. У серпні 1942 р., у зв'язку з тим, що директора Конотопського архіву Кирилюка було відкликано на іншу роботу, керівну посаду в архіві зайняв В.П.Богушевич [25, арк. 8].

Приміщення, надане окупаційною владою Роменському архіву було напівзруйнованим будинком. Але протягом 1942 – першої половини 1943 рр., за розпорядженням окупаційної влади, в ньому здійснюються ремонтні роботи: у I кварталі 1942 р. на ремонт було виділено 400 крб., у III кварталі того ж року – 3 000 крб. [26, арк. 8, 93]. В цілому протягом 1942 р. було зроблено двері, вікна, пічки в робочих кімнатах, а в інших - дверні та віконні отвори закладені цеглою або забиті дошками. Роботи по приведенню до ладу будівлі цього архіву продовжуються і в 1943 р. [27, арк. 2–3, 5]. Окупаційною владою виділяються також кошти й на інші потреби архіву: на автомобільно-гужовий транспорт, утримання приміщення (опалення, освітлення, водопостачання), канцелярські, поштово-телеграфні та телефонні витрати, відрядження тощо [28, арк. 8, 93]. Нова влада видає розпорядження щодо дотримання протипожежної безпеки [29, арк. 3] і перевіряє їх виконання [30, арк. 36], а також намагається організувати охорону архіву "з таким розрахунком, аби помешкання і матеріальні цінності не залишались без догляду жодної хвилини" [31, арк. 11]. Конотопський архів перебував в тому ж приміщенні, що й до окупації міста. Стан цього будинку оцінює директор Кирилюк, пояснюючи новій владі необхідність витрат на ремонт: "Внаслідок бомбардувань і внутрішньої пожежі приміщення архіву потребує негайного поточного ремонту даху, обмазки стін і ремонту пічок..." [32, арк. 47]. У червні 1942 р. Конотопська міська управа надає розпорядження провести ремонт даху архіву у кількох місцях. Так само, як і в Ромнах, виділяються кошти на опалення, освітлення, водопостачання та канцелярські витрати архіву [33, арк. 23, 47–48]. Для охорони приміщення і документів була встановлена у будні дні – нічна, а у вихідні – цілодобова охорона Конотопського архіву поліцейською вартою [34, арк. 31].

Окупаційною владою було налагоджено діяльність архівів в містах Ромни і Конотоп – архівні працівники виконували різні види робіт. Наприклад, робітники Роменського архіву у 1942 р. займалися перевезенням документів, впорядкуванням та обладнанням приміщення, підшивкою та нумерацією справ, перевіркою архівних матеріалів за описами; складанням нових описів на фонди та ін. Архівні довідки установам і окремим

особам видає у 1942 р. як Роменський архів [35, арк. 3], так і з вересня 1942 р., по справах РАГСу, – Конотопський архів [36, арк. 15]. Про початок концентрації документів нового режиму свідчать бланки довідок, протоколів, договорів, актів і штампів різних установ за 1941-1943 рр., що відкладалися у фондах Роменського архіву [37, с. 23]. Найвні також дані про початок концентрації документів Конотопським архівом: у вересні 1942 р. було прийнято від Конотопського РАГСу справи і книжки (726 шт.); паспорти (389 шт.), військові білети (7 шт.) на померлих громадян м. Конотоп [38, арк. 32], від Конотопського управління поліції – опис бухгалтерських книг та документів [39, арк. 20 зв.].

Нова влада намагалася залучити архіви до антирадянської, антисталінської пропаганди, першими кроками якої було викорінення комуністичних ідей. Радянська література суспільно-політичного змісту була заборонена і за розпорядженням німецької адміністрації вилучалася з бібліотек культурно-освітніх закладів. Це були твори В.Леніна, Й.Сталіна, К.Маркса, Ф.Енгельса, певна художня література, підручники з географії, історії СРСР тощо [40, с. 21]. Архіви роблять сховищем цієї вилученої літератури: у січні 1942 р. Конотопський архів прийняв від технікуму м. Конотоп 3 059 книжок вказаного змісту [41, арк. 22], а у лютому цього ж року – 35 ящиків радянської друкованої продукції від фельдшерської школи [42, арк. 9]. Документи, що зберігалися в архівах, і друковані видання з фондів їхніх науково-довідкових бібліотек нацистське керівництво планувало використовувати у пропагандистських цілях. У спеціальному наказі від 1 березня 1942 р. про функції оперативного штабу рейхсміністра окупованих областей вказувалося на необхідність перевірки бібліотек і архівів та конфіскації їхніх матеріалів для виконання ідеологічних завдань націонал-соціалістської партії [43, с. 11]. Архіви Сумщини також видавали з фондів своїх бібліотек літературу, потрібну новій владі у пропагандистських цілях, – наприклад, Конотопський архів у квітні 1943 р. передав сімдесят одну книжку відділу пропаганди міської управи [44, арк. 9].

Попри зовнішню "турботу" про збереження і охорону архівних матеріалів, окупаційна влада зневажливо ставиться до документів, не потрібних їй задля здійснення певних пропагандистських, карально-репресивних та інших цілей. Архіви примушують займатися виділенням так званого "архівного паперу", "пригідного для писання" [45, арк. 3], для потреб тих чи інших установ. За розпорядженнями представників окупаційної адміністрації виділенням "архівного паперу" та його реалізацією за гроші, що передавалися до каси міської управи, займався Роменський

архів [46, арк. 10]. Від Конотопського архіву також вимагають відпустити "архівний папір" для потреб дитячої молочної кухні [47, арк. 13], цегляного заводу [48, арк. 37], а також – для обклеювання книг при переплетенні [49, арк. 49]. Але даних про створення комісії для вирішення питання щодо цінності документів, які виділялися для вторинного використання (як папір) відсутні в обох архівах, тому на яких підставах виділявся цей папір – не відомо.

На жаль, про матеріальний стан і роботу архіву у м.Суми ми можемо лише здогадуватися, оскільки дані про його функціонування за часів окупації майже відсутні. Відомо про існування Сумського міського архіву відділу просвіти і пропаганди Сумської міської управи. У лютому 1942 р. у штаті цього архіву був один працівник – завідуючий В.П. Книш [50, арк. 83], а у червні 1943 р. – вже вісім працівників (введено посади старшого архіваріуса, архіваріуса та ін.) і завідуючий – І.Безлюдний [51, арк. 282], якого у липні того ж року замінив І.Льяшенко [52, арк. 31]. Перелік штатних посад архіву також аналогічний довоєнному, а наявність посад архіваріусів свідчить про виконання в архіві робіт по впорядкуванню документів.

Таким чином, окупована територія Сумської області була включена до військової зони, спочатку – до прифронтової, а потім – тилової її частини. Створені під контролем німецької адміністрації органи системи цивільного управління – міські управи – відали, окрім інших, і питаннями культурного життя в містах. І саме відділам просвіти і пропаганди міських управ були підпорядковані за часів окупації й архіви у містах Суми, Ромни, Конотоп.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що твердження радянських істориків про занедбання фашистськими окупантами архівів не відповідає дійсності щодо Сумщини. Німецької окупаційною владою були здійснені певні заходи на напрямку збереження документів в архівах області (особливо Роменському і Конотопському): ремонт, впорядкування та організація охорони приміщень, контроль за дотриманням правил протипожежної безпеки. Але при цьому двократно переміщення Роменського архіву спричинило значні втрати документів. Окупаційною владою було також налагоджено функціонування архівів, визначено їх місце в системі державних установ, сформовано штати працівників. Нацистським керівництвом при цьому активно використовувався радянський досвід – у формуванні штату, видах архівних робіт тощо. Але окреслена політика щодо архівів не ставила на меті збереження культурної спадщини українського народу. Зневажливе відношення

окупаційної влади до особливої цінності архівних джерел виявляється в її вимогах щодо виділення (без кваліфікаційних оцінок комісії) архівних матеріалів для вторинного використання у якості звичайного паперу, що мало наслідком значні втрати документів. Нацистське керівництво (так само, як і сталінське) ставиться до архівів як до засобу обслуговування державної політики. Адже окупаційна влада вбачала призначення архівів у збереженні документів, необхідних, в першу чергу, для певних (пропагандистських, каральних та ін.) цілей, а також для видачі довідок, потрібних для обліку населення та роботи державних установ.

Подальшого дослідження потребує проблема впливу загальних політико-економічних процесів повоєнного розвитку України на хід та регіональні особливості архівного будівництва на Сумщині.

Література

1. Лисенко О. Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. – К: Видавничий дім "КМ Академія", 2006. – С. 762–769; Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944 рр.) // Пам'ять століть. – 2005. – №3–4. – С. 194–207; Айкель М. "Через брак людей..." Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 139–160; Потильчак О. "Новий порядок" в окупованій Україні (1941–1944) // Пам'ять століть. – 1999. – №1. – С. 97–104; Король В.Ю., Мошик І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1991. – №9–10. – С. 33–35; Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941–1944 рр. (історико-правовий аспект) // Право України. – 1997. – №5. – С. 78–80.
2. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945). – М., 1969. – 431 с.; Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.; він же. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. – 1975. – №2. – С. 9–18; Пількевич С.Д. Архівне будівництво на Україні за роки радянської влади // Архіви України. – 1968. – №6. – С. 13–20.
3. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш, К.І.Климової. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 612 с.
4. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К.: Львів: Червона калина, 1991. – 120 с.
5. Іваненко Б. Архіви України під час другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Випуск 6. – С. 26–33.
6. Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. - Суми: ВАТ "СОД" видавництво "Козацький вал", 2003. – 178 с.; Марченко В.А. Архівні документи розповідають про часи окупації Сумської області // Архівіст. – 2003. – №3. – С. 7–11; Індіріс Н.О. Документи ДАСО про роботу шкіл, культурно-освітніх закладів, релігійних організацій у період окупації Сумщини німецько-фашистськими загарбниками // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. – Суми, 2000. – С. 48–53.
7. Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А. Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) // Архіви України. – 1968. – №5. – С. 3–11; Ніколаєнко С.П. Розвиток архівної справи на Сумщині у 40-х – середині 1950-х рр. XX ст. // Сумська старовина. – 2007. – №XXI–XXII. – С. 266–271.
8. Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 років. (Огляд документів) / Автор-упорядник: В.А.Марченко. – Суми: ВВП "Мрія- 1" ЛТД, 2003. – 52 с.
9. Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область...
10. Лисенко О. Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні...
11. Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область...
12. Індіріс Н.О. Документи ДАСО про роботу...

13. Корогод Б.Л., Корогод ГЛ., Логвиненко М.І. Сумська область...
14. Розсекречені документи періоду нацистської окупації...
15. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), Р. 2448, оп. 1, спр. 2.
16. Розсекречені документи періоду нацистської окупації...
17. ДАСО, Р.2926, оп. І, спр. 12.
18. ДАСО, Р.2926, оп. 1, спр. 14.
19. ДАСО, Р.2926, оп. 1, спр. 11.
20. ДАСО, Р.2926, оп. 1, спр. 14.
21. ДАСО, Р.2926, оп. 1, спр. 11.
22. Там само.
23. Розсекречені документи періоду нацистської окупації...
24. ДАСО. Р.2192, оп. 1, спр. 2.
25. ДАСО. Р.2048, оп. 1, спр. 1.
26. ДАСО, Р. 2926, оп. 1, спр. 13.
27. ДАСО, Р. 2926, оп. 1, спр. 12.
28. ДАСО, Р. 2926, оп. 1, спр. 13.
29. ДАСО, Р. 2926, оп. 1, спр. 11.
30. ДАСО, Р. 2926, оп. 1, спр. 13.
31. ДАСО, Р. 2926, оп. 1, спр. І.
32. ДАСО, Р. 2192, оп. 1, спр. 1.
33. Там само.
34. ДАСО, Р. 2192, оп. 1, спр. 2.
35. ДАСО, Р. 2926, оп. 1, спр. 12.
36. ДАСО, Р. 2048, оп. 1, спр. 1.
37. Розсекречені документи періоду нацистської окупації...
38. ДАСО, Р.2192, оп. 1, спр. 1.
39. ДАСО, Р.2048, оп. 1, спр. 1.
40. Розсекречені документи періоду нацистської окупації...
41. ДАСО, Р.2192, оп. 1, спр. 2.
42. ДАСО, Р.2192, оп. 1, спр. 1.
43. Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни...
44. ДАСО, Р.2048, оп. 1, спр. 1.
45. ДАСО, Р.2926, оп. 1, спр. 12.
46. ДАСО, Р.2926, оп. 1, спр. 24.
47. ДАСО, Р.2048, оп. 1, спр. 1.
48. ДАСО, Р.2192, оп. 1, спр. 2.
49. ДАСО, Р.2192, оп. 1, спр. 1.
50. ДАСО, Р.1868, оп. 1, спр. 50.
51. ДАСО, Р.1841, оп. 1, спр. 1.
52. ДАСО, Р.1841, оп. 1, спр. 2.

ІЗ БІОГРАФІЇ ПРОФЕСОРА М.С.ВЛАСЬЄВА (1832–1872)

Історія інтелігенції в Україні є розлогим полем для роботи теперішніх і майбутніх дослідників. Тут ще відкриватимуться забуті імена, виявлятимуться ідейні впливи.

Інтелігенція завжди гуртувалася навколо вищих шкіл. У XIX ст. на Півдні України, в Одесі, це були Рішельєвський лицей і Новоросійський університет. Серед викладачів цих навчальних закладів було чимало визначних інтелектуалів і громадських діячів. До їхнього числа належав і Микола Сергійович Власьєв, пам'яті якого присвячується цей історико-біографічний нарис.

М.С.Власьєв з'явився на світ 1 березня 1832 р. в сім'ї відставного гвардії штаб-ротмістра поміщика Сергія Михайловича Власьєва, імовірно в Москві. Він належав до старовинного російського дворянського роду. Його предки походили з Пошехоння. Борис Власьєв в добу опричнини під час правління царя Івана Грозного одержав помістя у Романівському повіті на Ярославщині. Власьєви з покоління у покоління несли військову службу. Деякі з них знайшли смерть на бойовищах, як Яків Борисович, забитий українськими козаками у 1614 р. на Білоозері, або його правнук Матвій Лаврентійович, що загинув під Нарвою 1703 р. у війні зі шведами. У XVIII ст. Власьєви служать у гвардії, в армійських полках, перебувають на цивільній службі. Один з них, капітан Данило Петрович Власьєв, був охоронцем скинутого імператора Івана Антоновича і брав участь у його вбивстві у Шліссельбурзькій фортеці під час заколоту підпоручика В.Мировича 1764 р. Предки Миколи Сергійовича були заможними поміщиками, володіли маєтностями в Ярославській губернії. Проте через розподіли між численними родичами їхні маєтки дробилися, а статки зменшувалися. Якщо його діду належало більше тисячі кріпаків, то батько був власником лише 288 душ [1]. Взявши до уваги, що Микола Сергійович мав дев'ять братів і сестер, можна зрозуміти, що він аж ніяк не був заможною людиною і тому мусив власним трудом здобувати собі засоби до існування.

Всупереч родинній традиції Власьєв не стає військовим. Він вступає до Московського університету і вивчає юриспруденцію. На рубежі 40-х і 50-х рр. XIX ст. Московський університет був важливим осередком наукового і громадського життя Росії. Для московського

студентства, однак, то були доволі важкі часи, адже уряд насаджував в університеті майже казармену дисципліну і був готовий негайно придушити будь-які прояви вільнодумства. Усе це обумовлювалося тим ультрареакційним режимом, котрий запанував в імперії в останні роки правління Миколи I, після того, як Європою 1848 р. прокотилася хвиля революційних заворушень. Втім, саме те покоління студентів, до якого належав Власьєв, дало згодом чимало ліберальне мислячих діячів, щиро відданих ідеалам демократизму і готових служити справі суспільного прогресу. Такі переконання були притаманні і Миколі Сергійовичу, що зберіг їх до кінця життя.

По закінченні навчання в університеті Власьєв на початку 1853 р. вступив на службу в канцелярію Московського цивільного губернатора. Канцелярським чиновником він, однак, пробув недовго, бо 11 грудня 1854 р. обійняв посаду виконувача обов'язків ад'юнкта кафедри російського правознавства в Рішельєвському лицейі [2].

У той час, коли Власьєв розпочав свою викладацьку діяльність, лицей переживав не кращі часи. Це був вищий навчальний заклад, що стояв на щабель нижче університетів і складався з трьох відділень: фізико-математичного, юридичного і камерального. Цей "напівуніверситет" мав численні вади у своєму устрої і був, по суті, зайвою ланкою між середньою і вищою школою. Лицейісти навчалися на один рік менше, ніж університетські студенти (три роки, а не чотири) і були змушені вивчати надто широке коло предметів у дуже стислі терміни. Викладачі були переобтяжені навчальною роботою. Як правило, вони мусили викладати по дві чи три навчальні дисципліни, кожна з яких була самостійною галуззю науки. Через відсутність глибокої спеціалізації якість викладання часто була невисокою. Лицейська бібліотека значно поступалася університетським книгозбірням. Лицей не користувався правом надавати науковій ступені. Усе це спричинило відтік студентської молоді і найбільш здібних викладачів до університетів. Крім того, кількість лицейістів зменшувалася через політичні причини (тривалий час уряд забороняв приймати до лицю молодих поляків з Правобережної України, побоюючись, що вони братимуть участь у польському національно-визвольному русі). Тому в 1854/55 академічному році в лицейі на трьох відділеннях навчалось лише 89 студентів. Криза, в якій опинився лицей, могла бути подолана тільки шляхом його перетворення на повноцінний університет. Це було зрозуміло усім прогресивно налаштованим одеським освітянам тієї

пори. Процес цієї трансформації був тривалим і складним. Розпочав його попечитель Одеського шкільного округу визначний педагог МЛ. Пирогов у середині 1850-х рр., а завершився він у 1865 р. відкриттям Новоросійського університету. Лібералізація суспільного життя в Російській імперії на початку правління Олександра II, на рубежі 50-х і 60-х рр. XIX ст., була відчутною і в ліцеї, зокрема поживалася громадська діяльність викладачів, їм була надана можливість відвідувати західно-європейські країни для знайомства з новітніми досягненнями науки. Такими були умови, в яких пройшли перші роки академічної кар'єри Власьєва.

В Одесі до кола найближчих друзів і однодумців Власьєва увійшли його товариші по навчанню в Московському університеті, які незадовго до нього зайняли кафедри на юридичному відділенні ліцею – О.В.Лохвицький і О.М.Богдановський. “Москвичі” утворили осередок, навколо якого єдналися молоді, прогресивно налаштовані ліцейські викладачі. Усі вони користувалися великою популярністю серед студентів, а їхні лекції притягали чималу кількість слухачів. Завдяки здібним молодим викладачам-правникам у 50-х і 60-х рр. XIX ст. юридичне відділення ліцею мало найбільше студентів.

Свідченням великого авторитету Власьєва серед ліцеїстів є його участь у заснуванні студентського совісного суду, створеного на пропозицію попечителя М.І.Пирогова з метою оздоровлення моральності студентів та укріплення в них почуття корпоративної солідарності. Микола Сергійович входив до складу особливого комітету, створеного для проведення виборів уповноважених (“старійшин”) із числа ліцеїстів та допомоги їм у виробленні статуту суду. Згодом йому було доручено бути одним з кураторів цього суду. Звісно, це обумовлювалося тим, що він користувався цілковитою довірою одеського студентства [3].

Важливою подією у громадському житті Одесу стало надання 1858 р. ліцею права видавати газету “Одеський вісник”. За задумом М.І.Пирогова, якому належала ініціатива у цій справі, газета мала бути потужним засобом пропагування ідеології просвітництва і суспільного прогресу. Завдячуючи О.М.Богдановському, О.І.Георгієвському, М.С.Власьєву та іншим молодим ліцейським викладачам, об'єднаним навколо “москвичів”, “Одеський вісник” набув ліберального спрямування і розповсюджував ідеї ліквідації кріпацтва, утворення представницьких інститутів, поширення освіти серед усіх верств суспільства.

У травні 1858 р. в “Одеському віснику” була опублікована стаття Власьєва “Про відношення викладачів до суспільства”. Вона була відповіддю на випадки обскурантів проти прогресивних діячів освіти і науки на шпальтах місцевої газети “Journal d’Odessa”. У цій статті Власьєв висловив по суті свої погляди на роль інтелігенції, зокрема педагогів, у громадському житті країни. Він стверджував, що інтелігенція є своєрідною совістю суспільства, його авангардом, вона нерозривно пов’язана з народом. На думку Власьєва, становище педагогів у суспільстві є показником його розвитку, адже приниження інтелігенції неминуче веде до декультурації спільноти [4].

Відвертий лібералізм “Одеського вісника” викликав різке незадоволення місцевих консерваторів і на їхню вимогу ліцей втратив право на видання газети.

На юридичному відділенні ліцею Власьєв спершу викладав курси державного права, законів про повинності і фінанси, законів державного благоустрою. У 1859 р., після перерозподілу навчальних дисциплін між викладачами юридичного відділення, він обійняв кафедру енциклопедії законодавства і римського права. Здобувши ступінь магістра кримінального права, Власьєв у 1861 р. одержав звання професора ліцею.

У колі наукових інтересів Власьєва головне місце займали філософія та історія права, теоретичні питання юриспруденції. У 1861 р. у Московському університеті він успішно захистив магістерську дисертацію “Про осудність на засадах теорії і давнього руського права” [5], яка була надрукована окремим виданням й удостоїлася престижної Уваровської премії. Проблеми історії філософії права і надалі цікавили Власьєва – саме їм він присвятив свою промову “Огляд історії філософського мислення греків про справедливість і державу до Платона”, написану для виголошення на урочистому акті в ліцеї з нагоди закінчення 1861/62 академічного року [6].

Для поглиблення своїх знань у царині історії філософії права Власьєв у 1862 р. виклопотав собі відрядження до Західної Європи. Він познайомився з викладанням цього предмету в Гейдельберзькому і Берлінському університетах (Німеччина) [7].

На юридичному факультеті новозаснованого Новоросійського університету Власьєв став виконувачем обов’язків екстраординарного професора кафедри енциклопедії права. Крім курсу енциклопедії

правознавства він також викладав історію філософії права і міжнародне право.

Микола Сергійович помер у сорокалітньому віці від віспи в Одесі 14 жовтня 1872 р. Розумність, прекрасна освіченість та вельми симпатична вдача дозволяли Власьєву приваблювати до себе оточуючих, але під кінець життя він усе глибше занурювався в апатію. За свідченням його колеги по університету професора О.І.Маркевича, він припинив цікавитися наукою, а лекції читав надзвичайно нудно і нецікаво для слухачів. Попри широку ерудованість Власьєва його докторська дисертація, над котрою він почав працювати ще під час служби в ліцеї і для якої зібрав чимало матеріалів, так і залишилася незакінченою. “Він був цілковито людиною 40-х років, “лишньою людиною”, сповненою ідеалів і сподівань, але позбавленою здатності їх реалізувати”, – зауважив О.І.Маркевич [8].

У своїй статті “Про відношення викладачів до суспільства” Власьєв написав: “Нива нашої освіти ще є чорною, але діячі з душевною радістю бачать де-не-де зелень, що пробивається, і сподіваються, що коли настане час пожинати плоди, не будуть забуті і їхні скромніші труди приготування ґрунту і посіву”. Певно, самого себе він вважав саме таким невибагливим трударем освітянської ниви.

Література

1. Див.: Власьєв Г.А. Род дворян Власьєвых. – СПб., 1905.
2. Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – Ч. 85. – №2. – Отд. 1. – С. 26–27.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 44, оп. 3, 1857 р., од. зб. 101, арк. 1–2, 44.
4. Одесский вестник. – 1858. – 22 мая.
5. Власьєв Н.С. О вменении по началам теории и древнего русского права. – М.: Унив. тип., 1860. – 238 с.
6. Власьєв Н.[С.] Обзорение истории философского мышления греков о справедливости и государстве до Платона: Речь // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1861–1862 академического года. – Одесса: П.Францов, 1862. – С. 5–65.
7. ДАОО, ф. 44, оп. 3, 1862 р., од. зб. 58, арк. 1–35.
8. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса: Экономим, тип., 1890. – С. 482.

І.Г.АВРАМЕНКО – ПРЕДСТАВНИК ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КРИВОРІЖЖЯ

Серед чинників, які сприяють становленню державності, як одне з провідних місць належить інтелектуальному забезпеченню цього процесу. Загальновідомо, що носієм такого “забезпечення” у всіх народів завжди є інтелігенція. Саме їй належить усвідомлення та обґрунтування специфічних особливостей “душі” народу, його національного характеру. Протягом багатьох століть інтелігенція України досить успішно справлялася з цим завданням. Це було пов’язано, в першу чергу, із специфічними особливостями історичного розвитку народу України.

У дослідженні ми розглянемо:

- трактування поняття “інтелігенція”, якості й характеристики, притаманні інтелігенції;
- життєвий шлях І.Г.Авраменка яскравого представника творчої інтелігенції Криворіжжя.

У філософському словнику поняття “інтелігенція” трактується як соціальний прошарок суспільства, конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, висококваліфікаційною, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві. Як соціальна верства суспільства, інтелігенція розкриває себе у політиці цілеспрямованою діяльністю щодо забезпечення та відстоювання своїх специфічних інтересів [7, с. 338].

Філософ В.Капіца стверджує, що у суспільному житті інтелігенція повинна брати на себе обов’язок соціального лідера:

- інтелігенція стверджує своє провідне місце у системі суспільного виробництва;
- інтелігенція стверджує свою провідну роль в організації суспільної праці, де вона виконує керівні функції;
- інтелігенція відіграє провідну роль у збереженні, примноженні, розподілі духовних благ і культурних цінностей;
- інтелігенція оволодіває переважною частиною суспільного духовного і соціально-культурного багатства у якості інтелектуального капіталу – людського, духовно-практичного, керуючого, інформаційного тощо [5, с. 15].

З позиції розвитку духовної культури людини і суспільства інтелігенція розглядає і суть суспільних процесів. Вона керується у розкритті і

розвитку соціодуховних здібностей людини, її творчо-інтелектуальних можливостей і перспектив.

Головним завданням інтелігенції є підйом рівня культури свого народу до здібностей проявляти інтелектуальну ініціативу, а з нею – знаходження шляхів до соціального розуміння на основі ціннісно-орієнтаційної єдності всього суспільства.

У масштабі України – це здатність суспільства до самоорганізації, самодисципліни, самоконтролю на основі власних інтелектуальних ресурсів.

Італійський філософ-марксист А.Грамші стверджує, що основна функція інтелігенції – це передача знань масам. Він вважає, що існує два основних типи інтелігенції:

- традиційна (переважно сільська) транслює послання еліти, не претендує на власну політичну роль;
- органічна – результат органічного розвитку соціальних класів [3, с. 112].

Виходячи із вище зазначеного можна виділити об'єктивні якості і характеристики, притаманні суто інтелігенції:

1) соціальне розуміння інтелігенції як сукупності освічених людей зайнятих розумовою працею. Воно передбачає складну, неоднорідну структуру цього контингенту. До того ж вона найбільш ідеологізована. Протиріччя в самій інтелігенції сягають особливої гостроти;

2) зазначена неоднорідність інтелігенції має тенденцію за певних умов тяжіти до внутрішньо-групового антагонізму. Це пов'язане з тим, що серед різних градацій інтелігенції виокремлюється професійно-соціальна. Розумова праця інтелігенції обслуговує потреби різних верств населення. Тому в інтелігенції першого порядку можна виокремити такі її загони, котрі необхідні суспільству однаковою мірою: лікарі, інженери, юристи, офіцери, духовенство.

Є інтелігенція другого порядку, працею якої забезпечуються специфічні потреби, в першу чергу і головним чином, самої інтелігенції: історики, філософи, соціологи, літературо- і мистецтвознавці, деяка частина письменників, композиторів, художників.

Існує інтелігенція третього порядку, генератори основоположних ідей, що зумовлюють діяльність усієї інтелігенції в цілому;

3) родовою особливістю інтелігенції є індивідуалізм. Він зумовлений обставинами її формування та буття. Незважаючи на те, що навчання інтелігента здійснюється поточним методом і в колективі, процес його

визрівання глибоко індивідуальний, тому що знання, навички не стільки даються, скільки беруться. Звідси притаманне інтелегенту підвищене почуття особистої відповідальності, його пристрась до людей, речей та вчинків, виразна яскрава індивідуальність, його намагання бути не таким, як всі;

4) особливість інтелегента як похідна від індивідуалізму – це загострена любов до волі, потяг до незалежності. Але необмежена воля прояву власної особистості – це така вимога, здійснення якої дуже жорстко обмежується суспільними умовами.

Імпульси оновлення в усякому суспільстві надходять від тих верств населення, що уболівають за долю своєї країни, людства у цілому і кожної окремої людини. Самоствердження українського суспільства пройшло болісні етапи свого становлення, у здійсненні яких значну роль відігравала і продовжує відігравати творча інтелігенція.

Якщо абстрагуватися від реалій українського соціуму, слід зазначити, що творчій інтелігенції притаманне відповідальне ставлення до соціальних і політичних інновацій, що інколи сприймається як консерватизм. Але саме виваженість громадянської позиції творчої громадськості є запорукою стабільного розвитку нації.

Інтелігенція – це важлива складова соціальної структури будь-якої держави: вона здатна відтворювати і примножувати інтелектуальний потенціал нації, забезпечувати політичні трансформації і соціально-економічне зростання власної країни, сприяти розвитку творчих здібностей свого народу.

Поколінню народженому на початку XX століття, доля подарувала величний і водночас трагічний шлях життя. Це покоління стало сучасником, свідком, учасником важливих подій, а саме формування своєї громадянської свідомості, спалаху українського національного відродження, нового літературного-мистецького й культурно-суспільного відродження України післявоєнного періоду років. А пізніше це покоління, саме за цю відданість народові стало об'єктом сталінського терору.

Саме до цього покоління належав Іван Гаврилович Авраменко, який народився 5 червня 1923 року в селі Колядинець на Полтавщині. З 1934 року жив і працював в Кривому Розі. Учасник Великої Вітчизняної війни.[4, 9] Після демобілізації у 1947 році був зарахований на 2-й курс Одеського художнього училища. “Одеське училище було одне з найкращих училищ у Радянському Союзі. Воно сформувалося на базі колишнього довоєнного Одеського художнього інституту, і в ньому викладали відомі художники,

доценти й професори. У тому числі на нашому курсі був професор Леонід Мучник. Незважаючи на те, що було дуже голодно й важко, я вважаю, що цей період був самим щасливим у моєму житті. Одеса гарне місто, центр культури й мистецтва. І, звичайно, традиції в образотворчому мистецтві: південь, сонце, повітря, море й радісний настрій у картинах. Живопис у студентів був сонячним й оптимістичним” – так він описував свої роки в Одесі [1, с. 19]. Учився Іван Авраменко радісно й захоплено, все почуте і побачене на заняттях схоплював на льоту й усмоктував, як губка. Це був період придбання знань і досвіду. Серед студентів він виділявся особливою допитливістю, працьовитістю й цілеспрямованістю. На роботи студента Авраменка звернули увагу й відібрали у фонд училища. Але творчий політ Івана був перерваний... Позначився характер, підвела любов до суджень і міркувань уголос... [2, с. 66].

У 1948 був звинувачений в антирадянській агітації, засуджений до 10-річного ув'язнення. Покарання відбував у таборах Тульської та Вологодської областей. Але навіть там юний художник не покидав улюбленої справи.

“У патріарха криворізьких художників Івана Авраменко довелося побачити один раритет. Всього лише зшитий з окремих листів альбом з малюнками. Архітектурні колони, пілястри, інші майстерні штуки невідомої мені назви, з тих, якими в стилі рококо прикрашали колись будівлі. Кожна деталь так ретельно промальована олівцем, що бери і перенось в реальність.

У цьому не було б нічого незвичайного, якби не те, коли і в якому місці малював Іван Гаврилович ці листки. А було це в 1951 році, в Окремому табірному пункті в місті Щокіно. Місце його було в бараку на другому ярусі нар, біля тьмяної лампочки, яка не гасилася всю ніч. Для когось із ув'язнених було болісно – спати при світлі, але Авраменко все ж вважав – йому повезло. Адже не малювати він не міг, а вдень хто ж йому дозволить, вдень робота. Вночі він відводив душу, зображуючи це небачене листя і квіти, пухких ангелочків, уявляючи собі, що є країна, де стоять собі будівлі такої краси і люди, можливо, не звертають на них уваги” [6].

Після звільнення у 1954 році повертається у Кривий Ріг, працює у бригаді ліпників, яка оздоблювала будинки в популярному тоді стилі “Сталінський ампір”. У 1957 році з відзнакою закінчив державне Кишинівське художнє училище, вливається у Криворізьке товариство художників. З 1958 року учасник всіх художніх міських виставок. Працює в станко-

вому живописі і графіці. Член Національної спілки художників Радянського Союзу, (потім Національної спілки художників України) з 1975 року. Брав участь в понад 20 всеукраїнських і міжреспубліканських, республіканських і обласних виставках. З-під пера митця вийшло понад 1000 картин [9, с. 4].

Графічні і живописні твори Івана Гавриловича Авраменко зберігаються в музеях і в приватних колекціях України, Росії і країнах далекого зарубіжжя. Художник здійснив ряд творчих подорожей на Чернігівщину, Полтаву, Сумщину, в Карелію, Крим і Кавказ. Цінним в творчості Івана Авраменко є мажорно-оптимістичне світосприймання природи, любов до рідного краю, і до свого міста. Іван Гаврилович включений в енциклопедію сучасної України і енциклопедію “Криворіжжя”, нагороджений відзнакою “За заслуги перед містом” III та II ступеня [8, с. 4].

Іван Гаврилович багато років настирливо і послідовно писав великий літопис рідного краю. У своїх полотнах він повніше, ніж інші художники створював колекцію унікальних по значущості творів присвячених Криворіжжю. Чудово володіючи композицією, відчуваючи ритм, пластику і колорит, він зміг об'єднати ці якості для написання з натури величезної кількості завершених індустріальних і ліричних творів. Його картини, перш за все, присвячені рідному місту. В них художник оспівує красу і велич Кривбасу. У цьому житті його цікавило майже все. Він часто брався то за монументальне мистецтво, то за оформлення інтер'єрів, то несподівано освоює інкрустацію по дереву – “маркетрі”, а завершив свій життєвий шлях великою кількістю живописних полотен.

Серце Художника перестало битися 5 листопада 2008 року. Його життя було пов'язане усіма коренями й лінією долі з містом, у якому він виріс і від якого ніколи не відривався надовго. Оспівування Криворіжжя стало головним у його творчості і є художнім внеском у культуру України.

“Я спав і бачив сон, що життя – це радість. Потім я прокинувся і побачив, що життя – це обов'язок, і я став працювати, щоб життя стало радістю”, – ці слова сказав колись Р.Тагор. Ця думка, щодо місця людини в житті взагалі стосується й до творчої діяльності криворізького митця, члена Національної Спілки художників України Івана Гавриловича Авраменка.

Література

1. Авраменко І. Г. Із спогадів. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2006. – 96 с.
2. Валенская О. Штрихи к портрету художника (И.Г.Авраменко). / Саксагань. – №1(63). – 2008. – С. 65–67.

3. Грамши А. Современный государь. Тюремные тетради // Избранные произведения: В 3 т. – Т. 3. – С. 110–114.

4. Енциклопедія Криворіжжя: 230-ти річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. – У 2 т. / Упорядник В.П.Бухтіяров. – Кривий Ріг: "ЯВВА", 2005. – Т. 1. – 704 с.

5. Капица В.Ф. Интеллигенция на рубеже XX века // Суспільне життя Криворіжжя на межі тисячоліть: Матеріали І Криворізької науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 2000. – С. 6–17.

6. Степаненко О., член Національної Спілки Журналістів України. Записано автором 12.05.2008.

7. Філософський словник соціальних термінів. – Харків: "Р.И.Ф.", 2005. – С. 337–339.

8. Червоний гірник. – 2008. – №171(2065). – 8 листопада. – 4 с.

9. Чухан Л. Сповідь Івана Авраменка. / Червоний гірник. – 1998. – №106. – 22 серпня. – С.4.

Станіслав Крапив'янський

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941–1945 РР. – УРОДЖЕНЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ. СКІЛЬКИ ЇХ БУЛО НАСПРАВДІ?

Історія Чернігівщини в роки другої світової війни, не дивлячись на значний ступінь дослідженості, має низку аспектів, які до цих пір не потрапили до поля зору фахівців. Одним з таких є питання кількості Героїв Радянського Союзу – уродженців Чернігівської області.

Як відомо, постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 16 квітня 1934 р. був встановлений вищий ступінь відмінності – присвоєння за особисті або колективні заслуги перед радянською державою і суспільством, пов'язані зі здійсненням героїчного подвигу, звання Героя Радянського Союзу. Імена майже всіх з 12600 героїв, що його носили, вписані золотими літерами в історію країни, історію Збройних Сил, залишаючись синонімами понять "обов'язок", "честь", "подвиг".

Велике значення для вивчення окресленої проблеми становлять такі праці: "Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область" [1], "Книга пам'яті України. Чернігівська область" [2], "Солдати перемоги. Чернігівці – учасники Параду Перемоги" [3], "Черниговщина в період Великої Отчезественной войны (1941–1945 гг.)" [4], "Чернігівщина. Енциклопедичний довідник" [5].

Так "Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область" говорить, що "груди багатьох уродженців області – ...прикрашали бойові ордени і медалі. Серед них 153 наймужнішим, найхоробрішим воїнам і партизанам присвоєно звання Героя Радянського Союзу [1, с. 71].

У той же час у довіднику "Чернігівщина. Енциклопедичний довідник" вказано: "За виявлені мужність і героїзм 157 уродженців Чернігівщини удостоєні звання Героя Радянського Союзу" [5, с. 24].

У збірнику документів і матеріалів "Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)" [4, с. 390–391] наведений список Героїв Радянського Союзу – "уродженців і тих, хто працював в Чернігівській області", який має 157 прізвищ. Упорядники "умудрилися" пропустили 17 уродженців нашої області (Бараненко В.Я., Вальков В.М., Ж(ел)овтоплясов І.Ф., Ковалевський А.М., Кочергін Г.К., Лещенко В.С., Мізерний Н.Д., Петрик В.Д., Симоняк М.П., Тарнопольський А.І., Топольський А.М., Хацкевич В.Б., Хоменко С.Д., Хромов Б.К., Шматуха П.С., Юдашкін Г.Х., Юфа Я.С.). Не вказано і прізвище Брагинця М.Г., що отримав звання Героя за радянсько-фінську війну, але брав участь у Великій Вітчизняній війні. Абсолютно зайвим у цьому списку є прізвище Героя Дудка Ф.М., який загинув у "зимовій" війні і участі у Великій Вітчизняній брати не міг.

У книзі "Солдати перемоги. Чернігівці – учасники Параду Перемоги" у вступній частині дослідники М.О.Рудько та В.К.Молочко пишуть: "За мужність і героїзм 154 уродженці Чернігівщини удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу" [3, с. 4]. А вже на останніх сторінках цієї ж книги авторський колектив зазначав: "Про героїзм і відданість захисників Батьківщини свідчить і те, що 165 чернігівцям присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу" [3, с. 149].

Існують також відомості, що містяться на сайтах світової мережі Інтернет, з яких можна дізнатися про Героїв Радянського Союзу, вихідців з Чернігівщини – "Герои страны" (<http://www.warheroes.ru/main.asp>) [6] – та "Велика Вітчизняна війна" (<http://www.peremoga.gov.ua/index.php>) [7].

Ми стверджуємо, що всього за роки Великої Вітчизняної війни почесне звання Героя Радянського Союзу отримали 146 уродженців нашої області. Сюди не входять ті, що отримали цю відзнаку до Великої Вітчизняної війни за мирні подвиги, радянсько-фінську війну. У статистику не включені і ті, хто в різний час жив, навчався, працював і проходив службу в нашому краї, хто здійснив свій подвиг, чи похований на території Чернігівської області. Ми не рахуємо тих Героїв, хто був удостоєний високого звання в післявоєнні роки. Не сумніваємося, що по мірі

появи нової інформації або уточнення старих даних, цей список може бути доповнений.

По районах маємо таку картину:

Бахмацький район (7 Героїв СРСР) – Брайко П.Є., Дубина П.П., Жила Ф.М., Кадун М.В., Ковалевський А.М., Коломі(и)йченко І.Д., Кочергін Г.К.

Бобровицький район (4 Героїв СРСР) – Бичок О.С., Зубко П.Н., Карнаухов В.Л., Кривець О.Є.

Борзнянський район (7 Героїв СРСР) – Бараненко В.Я., Горбач Ф.Р., Іллюшко П.І., Красносільський І.М., Лещенко В.С., Покидько В.М., Харченко І.У.

Варвинський район (4 Героїв СРСР) – Васюк І.Я., Кондратець І.Я., Пилипенко Я.П., Тканко О.В.

Городянський район (7 Героїв СРСР) – Жижжун О.П., Калач Б.П., Симонок В.П., Стеба А.Д., Цимбаліст І.Є., Шатило М.Ф., Юфа Й.С.

Ічнянський район (11 Героїв СРСР) – Андрусенко К.М., Бойко М.П., Васечко С.П., Гарам М.О., Негода О.Г., Петренко В.Г., Семенченко К.О., Слабеньк (Слабиняк, Слабинюк) П.(О)П., Харченко С.А., Хацкевич В.Б., Шульженко М.С.

Козелецький район (10 Героїв СРСР) – Богданенко Г.І., Збанацький Ю.О., Кузьменко Г.П., Овчаров О.М., Онищенко В.П., Пінчук Т.З., Пономарчук Л.П., Топольський А.М., Хоменко С.Д., Юла Я.С.

Коропський район (5 Героїв СРСР) – Болдун І.К., Варава Г.А., Грищенко Ю.Д., Приходько В.А., Руденко С.Г.

Корюківський район (4 Героїв СРСР) – Білий Д.М., Більченко Ф.Л., Луч(о)ек М.Т., Стрілець Ф.М.

Куликівський район (6 Героїв СРСР) – Верем(і)ей І.М., Гончар П.І., Гуз(ь) М.Д., Дитюк В.К., Мурза С.С., Назаренко Я.І.

Менський район (3 Героїв СРСР) – Лишафай П.І., Осипенко І.С., Сапоненко І.Ф.

Ніжин і Ніжинський район (7 Героїв СРСР) – Гавриш П.І., Галецький А.К., Ж(ов)елтоплясов І.Ф., Мазний Ю.М., Нечваль В.І., Тарнопольський А.І., Яловий Ф.С.

Новгород-Сіверський район (8 Героїв СРСР) – Акуленко В.Є., Комоса А.С., Курганський І.Д., Майстренко Б.О., Максимихін П.М., Тимошенко І.Т., Шарпило П.Д., Яценко І.Г.

Носівський район (8 Героїв СРСР) – Броварець В.Т., Галуза Г.Г., Ісаєнко М.А., Кикош М.І., Мірошник А.С., Олбинський В.О., Симоненко М.Д., Тонконог І.В.

Прилуки і Прилуцький район (11 Героїв СРСР) – Горбач М.М., Дубинський І.Я., Кошовий О.В., Литовченко М.І., Лозенко І.А., Макієнко О.П., Мороз Д.Ю., Наден І.П., Степанюк Г.Ф., Тищенко М.П., Харлан І.Ф.

Ріпкинський район (7 Героїв СРСР) – Андрушок М.В., Григор'єв Л.М., Кузьменко І.П., Мозговий І.О., Петренко С.В., Тарасе(о)вич К.М., Хромов Б.К.

Семенівський район (5 Героїв СРСР) – Артозеев Г.С., Бурмаков І.Д., Голуб С.Т., Мізерний Н.Д., Сенько В.В. (Двічі Герой)

Сосницький район (4 Героїв СРСР) – Вальков В.М., Петрюк В.Д., Савченко І.А., Хандога Т.П.

Срібнянський район (2 Героїв СРСР) – Крикливий В.В., Радченко В.І.

Талалаївський район (3 Героїв СРСР) – Кузьменко М.І., Науменко І.О., Симоняк М.П.

м.Чернігів (4 Героїв СРСР) – Жабинський Д.І., Ривкін Б.М., Юдашкін Г.Х., Ящук Р.Д.

Чернігівський район (11 Героїв СРСР) – Авдєєнко П.П., Блажкун А.Ф., Коломієць П.Л., Комок А.І., Конюша Й.А., Однодворченко С.С., Петрушевич В.В., Свиридовський А.Г., Туровець М.Г., Шкаруба К.Ф., Юрченко А.С.

Щорський район (8 Героїв СРСР) – Гудимов І.В., Лашенко П.М., Мелашенко М.В., Панчі(о)шний Т.А., Плющ О.В., Семак П.І., Усик І.П., Шматуха П.С.

Першим з наших земляків, хто був удостоєний Золотої Зірки Героя Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни є Семенченко Кузьма Олександрович (народився 3 липня 1896 р. в с.Мартинівка Ічнянського району), командир 19-ої танкової дивізії, генерал-майор танкових військ "за вміле командування танковою дивізією, зразкове виконання бойових завдань командування на фронті боротьби з німецько-фашистським загарбниками і проявлені при цьому мужність і героїзм" (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 липня 1941 р. (медаль №514)). З'єднання генерала Семенченка К.О. починаючи з 24 червня 1941 р. вела активні бойові дії на Волині, брала участь у танковій битві під Дубно, потрапивши в оточення, 2 липня вийшла з нього. Згодом завдавала удари по наступаючих німецьких частинах у Новоград-Волинському напрямку. Пізніше генерал Семенченко К.О. був призначений командиром переформованої 10-ої танкової дивізії 40-ої Армії. З вересня 1941 р. отримав посаду начальника АБТВ 10-ої армії. З 19.04.42 по 30.12.42 р. був командиром 5-го танкового корпусу. У 1945 р. закінчив Військову академію Генерального штабу [8].

Останніми з уродженців Чернігівської області, хто став Героями Радянського Союзу за подвиги, здійснені в роки Великої Вітчизняної війни, були:

заступник командира ескадрилі 947-го штурмового авіаційного полку Бараненко Володимир Якович (народився в с.Кербутівка Борзнянського району). До травня 1945 р. він здійснив 128 успішних бойових вильотів, знищив 23 танки, 8 штурмових гармат, 85 автомобілів, 7 складів з боєприпасами, багато іншої військової техніки і живої сили противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15 травня 1946 р. [9];

командир танкової роти 177-го танкового полку ст. лейтенант Ісаєнко Микола Андрійович (народився в с.Лихачів Носівського району), Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1946 р. за мужність і героїзм, проявлені при звільненні Чехословаччини (медаль "Золота Зірка" (№6683) [10];

командир ескадрилі 27-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку гвардії капітан Петрушевич Василь Васильович (народився в с.Киїнка Чернігівського району), Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1946 р. "за зразкове виконання бойових завдань командування по знищенню живої сили і техніки супротивника і проявлені при цьому мужність і героїзм" (медаль "Золота Зірка" (№7525) [11];

заступник командира 23-го гвардійського танкового полку гвардії підполковник Пінчук Тимофій Зіновійович (народився в с.Кіпті Козелецького району), Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1946 р. за мужність і героїзм, виявлені в боях на р.Дунай і на підступах до м.Брно (посмертно) [12].

Наймолодшим Героєм Радянського Союзу з уродженців Чернігівщини став Кошовий Олег Васильович, який народився 8 червня 1926 р. в м.Прилуки. До 1932 р. його сім'я проживала на Чернігівщині. Під час німецької окупації був комісаром і членом штабу підпільної комсомольської організації "Молода гвардія", що діяла в м.Краснодон. Організатор і керівник багатьох диверсій проти окупантів. У січні 1943 р. організацію викрили фашисти. Після тортур патріот був розстріляний 9 лютого 1943 р. Звання Героя Радянського Союзу Кошовому О.В. присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1943 р. (посмертно) [13].

Найстаршим серед Героїв Радянського Союзу - чернігівців був, вже згадуваний нами, генерал-майор Семенченко Кузьма Олександрович [8].

Найстаршим за віком, хто отримав звання Героя Радянського Союзу, став гвардії генерал-майор танкових військ Білий Данило Микитович

– командир 8-ої гвардійської механізованої бригади. Народився Герой 20 жовтня 1897 р. в с.Самотуги Корюківського району. Генерал Білий Д.М. був учасником Московської, Сталінградської, Курської битв. Звання Героя Радянського Союзу з врученням медалі "Золота Зірка" (№1254) присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 жовтня 1943 р. за мужність і героїзм, проявлені при форсуванні Дніпра і утриманні плацдарму на його правому березі. Його з'єднання звільняло Білорусію, Прибалтику, Польщу. Останні танкові битви механізованої бригади Білого Д.М. проходили на підступах до Берліна [14].

Двічі Героєм Радянського Союзу став Сенько Василь Васильович – штурман екіпажу 752-го авіаційного полку 24-ої авіаційної дивізії Авіації дальньої дії, молодший лейтенант (у 1943 р.); штурман ланки 10-го гвардійського авіаційного полку 3-ої гвардійської авіаційної дивізії 3-го гвардійського авіаційного корпусу 18-ої повітряної армії, гвардії капітан (у 1945 р.). Єдиний штурман радянських Військово-повітряних Сил, двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу. За період війни ним здійснено 430 бойових вильотів [15].

Найвищу серед чернігівців військову посаду у роки війни займав Герой Радянського Союзу Руденко С.Г. ("Золота Зірка" (№3087). (уродженець селища Короп, нині селище міського типу) – командувач 16-ої повітряної армії 1-го Білоруського фронту. Він брав участь в Сталінградській і Курській битвах, в Білоруській, Варшавсько-Познанській, Східно-Померанській і Берлінській операціях. На бойовому шляху від Волги до Ельби льотчики його армії зробили 268 491 бойовий виліт, збили 5691 літак противника, вивели з ладу 3564 танки, 7752 гармат, знищили 173 тисячі гітлерівців. За мужність і героїзм, проявлені в боротьбі з ворогом, 221 льотчика 16-ої повітряної армії удостоєно звання Героя Радянського Союзу, чотирьом - це звання присвоєне двічі, а Кожедуб І.М. став тричі Героєм Радянського [16].

11 травня 1944 р. Руденку С.Г. було присвоєно військове звання "генерал-полковник авіації", що є найвищим військовим званням, яке отримали чернігівці в роки війни. А в 1955 р. – вище військове звання "Маршал авіації".

Найбільшою кількістю орденів серед наших земляків протягом військової служби був нагороджений Маршал авіації Руденко С.Г. – 17 бойових орденів СРСР: 6 орденів Леніна, орден Жовтневої Революції, 4 ордени Червоного Прапора, 2 ордени Суворова 1-го ступеню, ордени Кутузова 1-го ступеня, Суворова 2-го ступеня, Вітчизняної війни 1-го

ступеня, "За службу Батьківщині у ЗС СРСР" 3-го ступеня, медалями і орденами союзників.

В роки війни Герої Радянського Союзу – чернігівці були командуючими армій (Руденко С.Г. – 16 ПА, Симоняк М.П. – 67 А, 3 Ударна А), командирами корпусів (Авдеєнко П.П. – 51 ск., Симоняк М.П. – 30 гв. ск.), дивізій (Андрусенко К.М. – 55 сд., Бурмаков І.Д. – 31 гв. сд., Лашченко П.М. – 322 сд., Негода О.Г. – 171 сд., Семенченко К.О. – 19 тд., Симоняк М.П. – 63 гв. сд.), полків (Андрусенко К.М. – 239 гв. сп., Вальков В.М. – 307 сп., Верем(і)ей І.М. – 383 гв. САП 9 МК., Коломі(и)йченко І.Д. – 800 сп., Курганський І.Д. – 19 гв. сп., Хацкевич В.Б. – 104 гв. сп., Шульженко М.С. – 504 ПАП., Мазний Ю.М. – 120 гв. сп., Мізерний Н.Д. – 111 гв. ГАП, Білий Д.М. – 8 гв. мб., Овчаров О.М. – 45 МБ 5 МК.

Закінчили війну в генеральському званні 6 чернігівців-Героїв Радянського Союзу – Авдеєнко П.П., Білий Д.М., Бурмаков І.Д., Руденко С.Г., Симоняк М.П., Семенченко К.О.

Після війни військове звання "генерал" було присвоєно 8 Героям Радянського Союзу – чернігівцям: Верем(і)єю І.М., (генерал-майор), Кузьменку М.І. (генерал-майор), Лашченку П.М. (генерал армії), Лещенку В.С. (генерал-майор), Овчарову О.М. (генерал-майор), Ривкіну Б.М. (генерал-майор), Шульженку М.С. (генерал-майор), Яловому Ф.С. (генерал-майор).

Отримали звання Героя за форсування Дніпра й утримання плацдармів на правому березі – 37 чернігівців, а саме: Авдеєнко П.П., Андрусенко К.М., Білий Д.М., Бойко М.П., Болдун І.К., Броварець В.Т., Варава Г.А., Гавриш П.І., Галецький А.К., Григор'єв Л.М., Гуз(ь) М.Д., Кикош М.І., Кондратець І.Я., Крикливий В.В., Кузьменко І.П., Кузьменко Г.П., Лашченко П.М., Литовченко М.І., Луч(е)ок М.Т., Мазний Ю.М., Мелашченко М.В., Мурза С.С., Олбинський В.О., Панчі(о)шний Т.А., Петрюк В.Д., Плющ О.В., Приходько В.А., Радченко В.І., Свиридовський А.Г., Тарнопольський А.І., Топольський А.І., Хандога Т.П., Хацкевич В.Б., Хромов Б.К., Шматуха П.С., Юдашкін Г.Х., Юрченко А.С, з них троє посмертно (Григор'єв Л.М., Кузьменко І.П., Юдашкін Г.Х.).

Брали активну участь у форсуванні Дніпра батальйон ст. лейтенанта Васюка І.А., дивізіон гв. капітана Кадуна М.В., які за подвиги, здійснені в роки війни будуть нагороджені Зіркою Героя.

Серед Героїв Радянського Союзу – чернігівців – представники трьох націй. У тому числі: 136 (93,2% від загального числа) – українці, 5 (3,4%) – росіяни, 5 (3,4%) – євреї.

Серед Героїв Радянського Союзу – уродженців Чернігівської області жінок не було.

За військовими званнями Герої-чернігівці (146 чол.) розподілилися наступним чином: солдати і матроси – 21 чол., сержанти і старшини – 26 чол., молодший офіцерський склад – 60 чол., старший офіцерський склад – 26 чол., вищий офіцерський склад – 6 чол., без звання (частина підпільників і партизан) – 7 чол. У процентному відношенні – солдати, матроси – 14,4%, сержанти, старшини – 17,8%, молодший офіцерський склад – 41,1%, старший офіцерський склад – 17,8%, вищий офіцерський склад – 4,1%, без звання – 4,8%.

Роди військ представлені Героями-чернігівцями у такій кількості: сухопутні війська – 109 чол., ВПС (Військово-Повітряні Сили) – 26, ВМФ (Військово-Морський Флот) – 1, ППО (Протиповітряна Оборона) – 0. Всього 136. Партизан і підпільників – 10 чол.

Найбільша кількість тих, що отримали звання Героя Радянського Союзу – серед наших земляків склали військовослужбовці Сухопутних військ – 109 чоловік, або 74,7% від загальної кількості. Вони несли головний тягар боротьби проти ворога. У їх числі 58 воїна стрілецьких військ, 25 артилеристів, 15 воїнів бронетанкових і механізованих військ, 6 саперів, 1 кавалерист, 1 – інженерних, 1 – повітрянодесантних військ, 2 представника понтонних частин.

Подвиг Олександра Матросова за роки війни повторив один чернігівець – гвардії молодший сержант Горбач Феодосій Родіонович, уродженець с.Ядути Борзнянського району, який закрив собою амбразуру ворожого дзоту 29 січня 1945 р. на підступах до с.Нойдорф. Він навечно зарахований у списки особового складу своєї військової частини. За виявлений "винятковий героїзм і самопожертву" Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1945 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно) [17].

Гвардії старший сержант Петренко Степан Васильович (народився в с.Шилівичі Ічнянського району), снайпер 59-го гвардійського стрілецького полку 21-ї гвардійської стрілецької дивізії, 3-ї Армії, 2-го Прибалтійського фронту в роки війни знищив 422 солдат і офіцерів противника, зокрема 12 снайперів, 9 спостерігачів і 42 кулеметника. За цим показником він у числі найкращих радянських снайперів [18].

Подвиг Юрія Смирнова повторив 27 жовтня 1944 р. стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку гвардії рядовий Блажкун Андрій Федорович (народився в с.Ведильці Чернігівського району). При відбитті

контратаки супротивника в районі с.Таксоні (південніше м.Будапешт) в Угорщині в рукопашній сутичці знищив декілька гітлерівців, але був поранений і полонений. Підданий жорстоким тортурам, він помер, але військової таємниці не видав. Блажкун А.Ф. загинув смертю героя, до останньої хвилини життя залишаючись вірним військової присязі. Його подвиг служить прикладом солдатської доблесті, беззавітної вірності Батьківщині [19].

Викликали вогонь радянської артилерії на себе і загинули командир відділення артилерійської розвідки 771-го артилерійського полку 248-ої стрілецької дивізії молодший сержант Степанюк Григорій Федосійович (народився в с.Каневщина Прилуцького району) [20] і комсорг 286-го гвардійського зенітного артилерійського полку 6-го гвардійського танкового корпусу гвардії старшина Слабеняк (Слабинок, Слабинюк) Петро (О)Панасович (народився в с.Крупичполе Ічнянського району) [21]. Повторив цей подвиг і вижив командир 1-го дивізіону 103-го гвардійського Запорізького гарматного артилерійського полку гвардії капітан Кадун Микола Васильович (народився в с.Батурин, нині селище Бахмацького району) під час форсування Дніпра. [22].

У одному із залів Центрального Музею Радянської Армії у Москві, присвячених Великій Вітчизняній війні, зберігається легендарний станковий кулемет. Їм знищено більше десяти тисяч гітлерівців. З нього стріляв і уродженець с.Зайці Чернігівського району, командир розрахунку станкового кулемета 271-го стрілецького полку 181-ої стрілецької дивізії 13-ої армії 1-го Українського фронту, сержант Герой Радянського Союзу (посмертно) Аркадій Іванович Комок [23].

Значний відсоток Героїв Радянського Союзу – чернігівців складали військовослужбовці Військово-Повітряних Сил – 26 чол., або 17,8% від загальної кількості. Серед них 10 льотчиків штурмової, 5 – винищувальної авіації, 5 – бомбардувальної, 3 – дальньої, 1 – розвідувальної авіації і 1 – авіації спеціального призначення, 1 – командувач повітряною армією.

За час війни у повітряних боях і на землі найбільше знищили німецьких літаків серед льотчиків-чернігівців Герої Радянського Союзу лейтенант Лещенко В'ячеслав Сергійович (уродженець сел., нині м.Борзна). За роки війни здійснив 300 успішних бойових вильотів, в 50 повітряних боях він збив 16 і в групі – 10 літаків противника [24]; майор Гарам Михайло Олександрович (уродженець с. Власівка Ічнянського району) збив 19 особисто, і 3 в групі, ще 5 – на землі, всього 27, зробив більше 230 бойових вильотів [25], і майор Комоса Анатолій Савелійович

(уродженець м. Новгород-Сіверський) – 383 бойових вильотів, збито 19 (особисто) і 4 в групі, включаючи конфлікт на Халхін-Голі [26].

У повітряних сутичках крилата сім'я льотчиків-братів Миколи, Михайла, Павла і Віктора Гарам знищила 43 ворожих літака. У цих цифрах втілений подвиг всіх 4-х братів, їх непохитна мужність і завидна майстерність. Троє братів віддали своє життя в боях з ворогом [27].

Повторили подвиг Миколи Гастелло (направили свій палаючий літак на наземну ціль, "наземний, або вогненний таран") – 2 льотчиків, уродженців нашого краю: гвардії капітан Жабинський Дмитро Іванович (уродженець м.Чернігів) [28], капітан Зубко Петро Наумович (народився у с. Марківці Бобровицького району) [29]. 20 серпня 1944 р. Герой Радянського Союзу майор Зубко П.Н направив свій охоплений полум'ям "ІЛ-2" на батарею шестиствольних мінометів і таранним ударом знищив її разом з розрахунком в районі с. Лісове Тарутінського району Одеської області. Герой Радянського Союзу 15 лютого 1945 р. Жабинський Д.І. направив свій палаючий штурмовик на фашистські літаки на аеродромі міста Хайлігенбайль, нині місто Мамоново Багратіоновського району Калінінградської області.

Повітряний таран здійснив льотчик Гарам М.О. 26 вересня 1941 р. У складі п'ятірки винищувачів Як-1 він вилетів на штурмовку ворожого аеродрому. Радянським льотчикам вдалося знищити на землі 16 літаків супротивника. 4 з них – на рахунок Гарам М.О. По дорозі назад вони зустріли 10 літаків "Ме-109" і вступили з ними в бій. У ньому Гарам М.О. збив 3 "мессершмітта". Його літак отримав пошкодження, сам він був поранений, але не вийшов з бою. Повертаючись після цієї нерівної сутички на пошкодженій машині, часом впадаючи в стан напівнепритомності, Михайло зустрів ворожий літак-розвідник "Ju-88" і таранним ударом гвинта знищив його. Гарам М.О привів свій літак на аеродром і зробив посадку [30].

В одному повітряному бою знищив 4 німецьких літаки Коломієць Петро Леонтійович (народився в с.Жавинка Чернігівського району). Гвардії капітан Коломієць П.Л. всього зробив у роки війни 118 бойових вильотів, у 38 повітряних боях збив 13 ворожих літаків, брав участь в 6 бомбардуваннях і 11 штурмовках військ і кораблів противника. Його бюст встановлений на території музею авіації Північного флоту Росії, а ім'я присвоєне літаку "МІГ-31" 174 гв. вап. [31].

До березня 1945 р. штурман ескадрилі 58-го бомбардувального авіаційного полку капітан Тарасевич Костянтин Михайлович (народився в с. Тараса Шевченка Ріпкинського району) зробив 576 бойових вильотів

на розвідку і бомбардування військ і об'єктів супротивника, знищив близко восьмисот ворожих цілей, з яких більше половини важливі військові споруди, а також значну кількість живої сили і бойової техніки ворога [32].

З 26 авіаторів-чернігівців, удостоєних звання Героя Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни, до Перемоги не дожили 7 чоловік (Акуленко В.Є., Гарам М.О., Жабинський Д.І., Зубко П.Н., Кочергін Г.К., Лозенко І.А., Тарасевич К.М.). При цьому 3 чоловік було удостоєно цього звання посмертно (Акуленко В.Є., Лозенко І.А., Тарасевич К.М.), 2 чоловік згодом загинули в бою (Жабинський Д.І., Зубко П.Н.), а 2 – в авіакатастрофах (Кочергін Г.К., Гарам М.О.).

Усього з 146 Героїв Радянського Союзу - чернігівців - це звання отримали посмертно 34. Присвоєно у 1941 р. – 0, у 1942 р. – 1 чол., у 1943 р. – 4 чол., 1944 р. – 10 чол., у 1945 р. – 18 чол. у 1946 р. – 1 чол.

46 Героїв-чернігівців (31,5%) не дожили до дня Перемоги. В 1941, 1942 рр. загинуло по 1 чол., в 1943 р. – 11 чол., в 1944 р. – 18 чол., в 1945 р. – 15 чол.

Загинуло Героїв-чернігівців у віці до 20 років – 4 чол., від 20 до 25 років – 12 чол., від 25 до 30 років – 15 чол., від 30 до 35 років – 10 чол., від 35 до 40 років – 5 чол., старших 40 – не було.

Першому, посмертно, було присвоєно це почесне звання Красносільському Івану Михайловичу – червонофлотцю, стрільцю 18-го окремого батальйону морської піхоти Берегової оборони Чорноморського флоту, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 жовтня 1942 р. Він народився у 1913 р. в с. Євлашівка Борзнянського району. Матрос Красносільський 7 листопада 1941 р. у складі групи матросів в районі с. Дуванкой (нині с. Верхньосадове адміністрації міста-героя Севастополя) брав участь у відбитті атак фашистських танків, що рвалися до Севастополя. Пляшками із запальною сумішшю підпалив два танки противника. Загинув у цьому бою. Ім'я героя навічно занесено до списків Об'єднаної школи Чорноморського флоту СРСР. У 1949 р. с. Євлашівка було перейменоване на честь свого уродженця Красносільського І.М. [33].

Серед Героїв Радянського Союзу, наших земляків, що загинули під час війни, похований у цей період на Чернігівщині (смт. Любеч, Ріпкинського району) гвардії лейтенант Григор'єв Л.М. (уродженець с. Добрянка, нині смт. Ріпкинського району) – командир роти 37-го гвардійського стрілецького полку 12-ої гвардійської стрілецької дивізії 61-ої армії

Центрального фронту. Після війни кількох Героїв перепоховують на їх батьківщинах.

Найбільше тих, хто став Героєм Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни, народилося у Чернігові – 4 (Жабинський Д.І., Ривкін Б.М., Юдашкін Г.Х., Ящук Р.Д.) і Ніжині – 4 (Галецький А.К., Ж(ов)елтоплясов І.Ф., Нечваль В.І., Тарнопольський А.І.), 3 – у Городні (Жижжун О.П., Калач Б.П., Юфа Й.С.) та с.Михайлі-Коцюбинському Чернігівського району (Одноворченко С.С., Руденок Я.Ф., Шкаруба К.Ф.).

24 червня 1945 р. брали участь в історичному Параді Перемоги в Москві на Червоній площі Герої Радянського Союзу – чернігівці: генерал-полковник авіації Руденко С.Г., генерал-лейтенант Симоняк М.П. [34], рядовий Юрченко А.С. [3, с. 131]. А гвардії майор, в подальшому генерал-майор, Яловий Ф.С. брав участь у трьох Парадах Перемоги у 1945, 1995, 2001 роках [35].

Як відомо, за мужність і відвагу, проявлені в радянській-фінській війні (1939-1940 рр.), звання Героя Радянського Союзу удостоєні 412 чоловік. З них уродженцями Чернігівщини були 9. А саме: Брагинець М.Г. (с. Велика Вісь Ріпкинського району), Дудко Ф.М. (с. Корюківка, нині місто), Кирпонос М.П. (с. Вертівка, нині смт. Ніжинського району), Кулик П.Т. (с.Новий Глібів Козелецького району), Нетреба В.Г. (с. Степанівка Борзнянського району), Радус Ф.Н. (м. Новгород-Сіверський), Руденок Я.Ф. (с. Михайло-Коцюбинське, нині смт. Чернігівського району), Ткаченко А.Г. (с. Сокиринці Срібнянського району), Шевенок Д.Я. (с. Ярославка Бобровицького району). Посмертно це звання отримав Дудко Ф.М.

Старший офіцер Брагинець М.Г. у роки Великої Вітчизняної війни займав посаду начальника штабу авіаційного полку. З початку війни, генерал-полковник Кирпонос М.П. – командувач Південно-західного фронту. Війська його фронту вели важкі оборонні бої на Правобережній Україні. Був керівником оборони Києва. 20 вересня 1941 р., виходячи з оточення, загинув у бою в урочищі Шумейково, південно-західніше Лохвиці на Полтавщині. Кулик П.Т. у роки Великої Вітчизняної війни Герой Радянського Союзу Кулик П.Т. був залишений для підпільної роботи на тимчасово окупованій території Чернігівської області України. У 1942 р. був схоплений гітлерівцями і 22 липня 1942 р. розстріляний. На початку Великої Вітчизняної війни підполковник Нетреба В.Г. був заступником командира мотострілецької дивізії, згодом командиром 3-ої Фрунзенської дивізії народного ополчення. Командував стрілецькою бригадою, що билася з ворогом під м. Стара Руса. 3 червня 1944 р. Нетребі В.Г. присвоєно військове звання генерал-майора. Він був призна-

чений начальником бойової підготовки армії. Радус Ф.Н. на фронтах Великої Вітчизняної війни з червня 1941 р. Командував авіаційним полком. Руденко Я.Ф. у 1941 році закінчив Харківське танкове училище, де і продовжував службу. Ткаченко А.Г. брав участь у Великої Вітчизняної війні з червня 1941 р. Командував 19-им винищувальним авіаційним полком. З серпня 1943 року служив старшим інспектором Головного управління бойової підготовки Військово-повітряних сил Червоної Армії. Шевенок Д.Я. брав участь у Великій Вітчизняній війні. У 1944 році він закінчив Військову академію імені Ф.Е.Дзержинського, а в 1945 р. – Вищу офіцерську артилерійську школу. Як бачимо, в роки війни загинули двоє з тих, хто отримав звання героя Радянського Союзу за подвиги, здійснені під час радянсько-фінської війни, а саме Кирпонос М.П. і Кулик П.Т.

Учасником Великої Вітчизняної війни був і Гетьман І.І., який народився в м. Ніжин. "Золоту зірку" за №239 він, кочегар криголамного пароплава "Георгій Седов", отримав "за проведення героїчного дрейфу, виконання обширної програми досліджень у скрутних умовах Арктики і проявлену при цьому мужність і наполегливість". Був розвідником на Південному фронті. 27 січня 1943 р. у районі м. Новочеркаськ Ростовської області був важко поранений і потрапив в полон, де і загинув [36].

Зазначимо, що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 травня 1965 р. за зразкове виконання бойових завдань командування, уміле керівництво партійно-політичною роботою в бойових умовах, мужність, відвагу і героїзм, проявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками генерал-майорові Морозу Івану Михайловичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу (медаль "Золота Зірка" (№10701). В кінці липня 1942 р. Мороз І.М. був призначений військовим комісаром, а після скасування інституту військових комісарів, на нього були покладені обов'язки заступника командира 280-ої бомбардувальної авіаційної дивізії з політичної частини. Полковник І.М.Мороз до травня 1945 р. зробив 117 бойових вильотів. Закінчив військову службу в 1987 р. генерал-полковником авіації [37].

У 1980 р., колишнього командира партизанського загону імені М.Щорса Героя Радянського Союзу Кривця О.Є. за неправдиві відомості, навмисне спотворення своїх біографічних даних при вступі до КПРС, присвоєння нездійснених подвигів і перебільшення своїх заслуг під час війни Комісія партконтролю при ЦК КПРС виключила з партії. Після цього, Президія Верховної Ради СРСР Указом від 28 лютого 1980 р. анулювала Указ про присвоєння О.Є.Кривцю звання Героя, як незаслу-

жено представлено до цієї високої нагороди. Напередодні XXVIII з'їзду КПРС пенсіонер Кривець О.Є. подав апеляцію про відновлення його в партії. У протоколі засідання Бюро Президії ЦК КПРС було сказано: "Враховуючи, що т. Кривець О.Є. щиросердо розкаюється в допущеній провіні, зважаючи на його активну участь у Великій Вітчизняній війні, добросовісну роботу в післявоєнні роки, відмічену багатьма урядовими нагородами, а також клопотання первинної партійної організації і ЦК Компартії України, поновити т. Кривця О.Є. членом КПРС з липня 1945 р.". 16 липня 1991 р. О.Є.Кривцю було повернуто звання Героя Радянського Союзу [38].

У книзі "Героев подвиги бессмертны", як пишуть автори, "собраны очерки о Героях Советского Союза... – уроженцах Черниговской области, а также о воинах-побратимах..., которые, совершив героический подвиг при освобождении Черниговщины и форсировании Днепра в годы минувшей войны, пали смертью храбрых" [39, с.2]. При аналізі нарисів нами були виявлені помилки.

Так, наприклад, у книзі говориться про те, що Герой Радянського Союзу Ігнатенко Ілля Єфремович народився в с. Великий Щимель Щорського району Чернігівської області [39, с.187]. Це продубльовано і в "Історії міст і сіл України. Чернігівська область" [1, с.735]. Сайт "Герои страны" подає іншу інформацію. Старший розвідник 138-го гвардійського артилерійського полку 67-ої гвардійської стрілецької дивізії 6-ої гвардійської армії 1-го Прибалтійського фронту, гвардії старший сержант Ігнатенко Ілля Єфремович – народився 2 серпня 1920 р. в селі Шипуново Абатського району Тюменської області. Переїхав разом з сім'єю на Україну. Закінчив 7 класів в м.Щорс Чернігівській області. Працював в паровозному депо станції Щорс [40]. Звідси, він не є уродженцем Чернігівської області, хоча декілька років він прожив на Чернігівщині. Це підтверджує й український веб-сайт "Велика Вітчизняна війна" [7].

Автори стверджують, що Герой Радянського Союзу Панченко Олексій Якович народився у Прилуках [39, с. 356]. Це продубльовано і в "Історії міст і сіл України. Чернігівська область" [1, с. 530]. Перевірка показала, що він народився 10 (23) березня 1907 р. в с. Калантаїв Світловодського району Кіровоградської області" [41]. В Прилуках він жив і працював на меблевій фабриці після першої демобілізації з армії з 1933 р. по 1943 р. Так що уродженцем Чернігівщини Герой Радянського Союзу Панченко О.Я. теж не був.

У книзі "Героєв подвиги бессмертны" йдеться про те, що Герой Радянського Союзу Усенко Євген Іванович народився в с. Карпилівка Срібнянського району Чернігівської області [39, с. 504]. На цьому наполягають і автори "Історії міст і сіл України. Чернігівська область" [1, с.660] та "Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945)" [4]. Вищезгаданий сайт "Герои страны" називає зовсім інше місце народження, а саме с. Піски Лохвицького району Полтавської області [42]. Український видавничий портал "Who-is-who.com.ua" це підтверджує [43].

Яшин Микола Іванович, за вказаною книгою, народився в м. Семенівка Чернігівської області [39, с. 555]. В "Історії міст і сіл України. Чернігівська область" про це нічого не сказано. Перевірка за сайтом "Герои страны" спростовує даний факт [44]. Він народився в с. Нижня Гнилуша Малоархангельського району Орловської області. Призваний до Червоної армії Малоархангельським РВК [45]. Нині на його батьківщині йому встановлений бюст. У м. Семенівка він деякий час проживав.

Отже, ми бачимо бажання упорядників книги "Героєв подвиги бессмертны" штучно збільшити цифру Героїв Радянського Союзу – уродженців Чернігівщини за рахунок тих, хто до війни переїхав до нашої області і декілька передвоєнних років тут жив.

Окремо маємо сказати і про "Книгу Пам'яті. Чернігівська область". У томі 3 [46] сказано, що Колесник В.Г. удостоєний звання Героя Радянського Союзу "из г. Остер, лейтенант, командир взвода танков 68-й отдельной танковой бригады 61-й армии – за ликвидацию укрепленного пункта противника на территории Гомельской области". Невелике уточнення. Командир взводу танків "КВ" народився в с. Рожни Жукінського (нині Броварського) району Київської області 15 червня 1911 р. В армію був призваний Краматорським МРВК. Жив до війни в м. Остер на вулиці К.Маркса, 8. Про це говориться в "Донесении о безвозвратных потерях" за підписом начальника штабу 68-ї танкової бригади майора Гуржиява [47]. До служби в армії Колесник В.Г. очолював комсомольську організацію в м.Остер. Тобто, він уродженцем Чернігівщини не був. Допущена помилка і на сайті "Велика Вітчизняна війна" [7].

Але найбільше помилок зроблено в "Історії міст і сіл України. Чернігівська область". В ній відсутні 24 прізвища Героїв Радянського Союзу.

Велика Вітчизняна війна проти фашизму буде завжди залишатися в центрі уваги людства. І чим далі від нас події війни, тим зрозумілішим стає значення цієї боротьби і здобутої в ній перемоги. Свій гідний внесок у яку внесли і чернігівці.

Література

1. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.
2. Книга памяти Украины. Черниговская область: В 9 т. – К.: Поисково-издательское агентство "Книга Памяти Украины", 1995–2002.
3. Солдаты перемоги. Чернігівці – учасники Параду Перемоги. – Чернігів. 1995. – С. 151.
4. Черниговщина в период Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост.: С.М.Мельник, Е.С.Покидько, Ф.П.Спиридонов, В.Д.Фальчевская, И.И.Фастовская, Э.М.Филашинова, Б.Ф.Юрьев. – К., 1978. – 417 с.
5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за редакцією А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1008 с.
6. Герои страны // www.warheroes.ru/main.asp.
7. Велика Вітчизняна війна // www.peremoga.gov.ua/index.php.
8. Семенченко Кузьма Александрович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=5615.
9. Бараненко Владимир Яковлевич // www.biografija.ru/show_bio.aspx?ID=7802.
10. Исаенко Николай Андреевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=6972.
11. Петрушевич Василий Васильевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7258.
12. Пинчук Тимофей Зиновьевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7260.
13. Кошевой Олег Васильевич [http // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1148](http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1148).
14. Белый Даниил Никитович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=6739.
15. Сенько Василий Васильевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1233/
16. Руденко С.И. Крылья Победы // www.victory.mil.ru/lib/books/memo/rudenko/index.html.
17. Горбач Феодосий Родионович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=5466.
18. Снайперы ВОВ // wio.ru/galgrnd/sniper/sniperru.htm.
19. Блажкун Андрей Фёдорович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=6712.
20. Степанюк Григорий Федосеевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7301.
21. Слабиняк Пётр Афанасьевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=3807.
22. Кадун Николай Васильевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=6953.
23. Комок Аркадий Иванович [http // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7023](http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7023)

24. Лещенко Вячеслав Сергеевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=6573.
25. Гарам Михаил Александрович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=507.
26. Комоса Анатолий Савельевич // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7024.
27. Soviet Fighter Aces of 1936 – 1953 years // airaces.narod.ru/all11/garam_ma.htm.
28. Жабинский Дмитрий Иванович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=6968.
29. Зубко Пётр Наумович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=4831.
30. Герой Советского Союза Гарам Михаил Александрович // www.airforce.ru/staff/who_is_who/index.htm.
31. Кто есть кто. К. BBC России. // www.airforce.ru/staff/who_is_who/index.htm.
32. Тарасевич Константин Михайлович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7277.
33. Красносельский Иван Михайлович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=4870.
34. Стрешинский М.П., Франтишев И.М. Генерал Симоняк. 2-е изд. – Л.: Лениздат, 1971.
35. Яловой Фёдор Степанович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=780.
36. Гетман Иван Иванович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=5135.
37. Мороз Иван Михайлович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=2520.
38. Кривец Александр Елисеевич http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=3736.
39. Церковный М.Ф., Шиганов А.Д., Юрьев Б.Ф. Героев подвиги бессмертны. – К., 1982. – 568 с.
40. Игнатенко Илья Ефремович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=4924.
41. Панченко Михаил Тихонович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7545.
42. Усенко Евгений Иванович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7211.
43. **Хто є хто на Полтавщині. Видатні земляки 2006** Електронна версія книги // who-is-who.com.ua/bookmarket/poltava/3/21.html.
44. Яшин Николай Иванович // www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=7228.
45. Книга памяти. Орловская область. Администрация Орловской Области, в 10 т. – Т. 4. – Орелиздат, 1998. – С. 637.
46. Книга памяти Украины. Черниговская область. – Т. 3. – К., 1996. – С. 497.
47. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. – Ф. 58, оп. 18001, д. 1239.

УКРАЇНА І ЦЕНТРАЛІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА ПЕТРА І

Проблема централізаторської політики Петра І і України в ній, довго ще буде актуальною. Проблема не втім, що вона недостатньо вивчена, чи недостатньо джерел, хоча тут є свої складнощі. Вона криється в іншому – централізаторська політика Петра І визначила подальшу долю не тільки Росії чи України, а й здійснила свій вплив на розвиток інших держав. Крім того, час від часу, науковці знаходять нові документи, що дозволяють по іншому подивитися на питання становлення абсолютизму.

Велика кількість науковців займається дослідженням петровського періоду. Серед них, російські дослідники вивчають загальні питання чи становлення абсолютизму, але вони не приділяють уваги місцю України в політиці Петра І. Українські дослідники роблять акцент на тяжкому становищі України в даний період, проте, на нашу думку, їхнє висвітлення централізаторської політики Петра І не є системним. Тому завданням нашої роботи є дослідити природу ставлення Петра І до українських земель та визначити їхнє місце в централізаторській політиці царизму.

Великих зусиль коштував Петру І прихід до влади, ще більше сили він доклав до європеїзації Росії. Оскільки на той час Гетьманщина була частиною Росії, то деякі реформи торкнулися і її. Яке ж місце займала Україна в централізаторській політиці Петра І?

Варто відзначити, що за правління Петра І українсько-російські відносини можна поділити на два періоди: до Полтавської битви та після неї.

Після обрання І.Мазепи гетьманом, він зумів запевнити російського царя у своїй надійності. Це було зроблено з допомогою дорогих подарунків, демонстрацією покори гетьман добився бажаного. Петро І позитивно відгукувався про Івана Мазепу, – "Коли б у мене всі слуги були на тебе схожі, я був би найщасливішою людиною на землі" [1, с. 155].

У своїй діяльності І.Мазепа намагався всіляко показати своє проросійське спрямування. Так, гетьман своїми універсалами сприяв прикріпленню селян до землі, надавав право козацькій старшині закріпачувати селян.

Активна зовнішня політика вимагала від російського царя величезних людських і матеріальних витрат. Джерелом для поповнення дефіциту мала стати Україна. Перетворенню України у сировинну базу для Росії спонукала діяльність самого гетьмана. Та не варто недооцінювати Петра I. Активний "наступ" на Гетьманщину мав сприяти швидкому включенню її до Росії, без залучення додаткових зусиль.

Проте, наміри І.Мазепи для України кращого майбутнього, а можливо і його власні амбіції спонукали гетьмана до непродуманих кроків. Так, у 1708 р. він підписав угоду про залучення України до антимосковської коаліції. Після згаданої угоди відносини Петра I і Мазепи, як особисті, так і державного рівня різко змінюються.

Довідавшись про "зраду" Мазепи, Петро I 28 жовтня 1708 р. видав маніфест, в якому повідомлялося українському народу, що "вор Мазепа... забувши страх Божий і свою присягу" зрадив царя, аби "Малоросійську землю повернути в рабство", передавши її під польське володіння, а церкви віддати уніатам [2, с. 74]. Петро I наказав:

³⁵₁₇ Негайно знищити столицю гетьманів Батурин, де зберігалися великі запаси озброєння, продовольства; столицю перенесли до Глухова – ближче до кордонів з Росією;

³⁵₁₇ Переобрати гетьмана Мазепу, оголосити йому анафему, і провести комплекс заходів по дискредитації його політики;

³⁵₁₇ Жорстоко покарати усіх спільників українського гетьмана та їх родини.

2 листопада 1708 р. О.Меншиковим було взято Батурин. З міста всі продовольчі запаси та озброєння вивезено, а місто спалено. У зарубіжній пресі, "Газет де Франс" та "Летре гісторік", про цю подію повідомляють таке: – "Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як показують нелюдські звичаї москалів", також сказано "Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства" [3, с. 312]. Всі заходи царя були спрямовані на дискредитацію Мазепи в очах простого народу, залякати українців і остаточно їх підкорити, позбавивши прагнень до свободи [4, с. 74].

Російський цар був досить лукавим дипломатом. Щоб показати свої добрі наміри відносно України він видав універсал, в якому обіцяв українському народу всілякі милості та свободи. Поряд з цим Петро I потуранням та подачками задобрював старшину, надсилав подарунки та гроші на Запоріжжя. Насправді, реальну політику російського царя відносно Гетьманщини можна зрозуміти з листа князя Д.Голіцина до

В.Головкіна: "Задля нашої безпеки треба посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як І.Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами... Треба, щоб у всіх полках були незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковником не буде згоди, то всі їхні справи будуть нам відкриті" [5, с. 81]. Нагадаємо, що поряд з реформою адміністративного апарату активно використовувалась та мала підтримку з боку царя практика доносів.

У Лебедині, де знаходилася головна царська квартира, звідки Петро І здійснював керівництво російськими військами, діяла спеціальна слідча комісія, яка жорстокими тортурами виривала "зізнання" у підозрюваних. Автор "Історії Русів" стверджує, що цією комісією було закатовано 900 осіб [6, с. 75]. Лебединська комісія щедро винагороджувала тих, хто доніс на зрадливі дії та наміри когось із своїх ближніх, переважно майном і посадами, відібраним у "мазепинців". Ці дії підтверджують цитованого вище листа. Маєтки І.Мазепи й української старшини були конфісковані і роздані московським генералам (Меншикову, Головіну, Долгорукому, Шереметьєву) або тій частині козацької верхівки, котра встигла засвідчити свою лояльність до російської влади.

Своїми заходами російський цар домогся того, що простий народ не хотів продавати шведам продовольство та фураж, ховав їх у лісах, нападав на окремі загони і не бажав впускати шведів у міста. Зиму 1708–1709 рр. можна охарактеризувати як період активних україно-шведських партизанських війн.

Вибори гетьмана відбувалися 6 листопада 1708 р. Було обрано гідного царю І.Скоропадського. За традицією утвердження нового гетьмана підтверджувалося підписанням статей. Так, 17 липня 1709 р. були підписані Решетилівські статі, які не допускали присутності російського війська на території України та зневажливого ставлення росіян до українського народу. Насправді, Решетилівські статті мали лише номінальне значення. Юридичної сили набув "Вирішальний указ", якого в подальшому дотримувався Петро І. У першій частині останнього цар надавав право московським урядовцям втручатися у справи української адміністрації; під час походів під командування російських генералів переходили не лише прості козаки, а навіть гетьман; козацькому війську відмовлено у поверненні артилерії; при гетьманському уряді запроваджували інститут царських бригадирів, які повинні здійснювати постійний нагляд і контроль за діяльністю гетьмана і його уряду. В другій його частині визначаються напрямки діяльності резидента. Зокрема, такі:

1. Стежити, щоб запорожці не селилися поблизу кордонів Гетьманщини;
2. Щоб гетьман приймав іноземних послів лише у присутності резидента, а всю привезену кореспонденцію негайно пересилав до Москви;
3. Не змінював генеральної і полкової старшини без узгодження з російським урядом;
4. Самостійно, без погодження з Москвою не позбавляв і не давав маєтностей старшині;
5. Гетьманському уряду мав повідомляти про всі свої прибутки;
6. Резиденція гетьмана повинна бути у Глухові, і при ньому повинні перебувати два російські полки [7, с. 147].

А.Ізмайлов був першим міністром-резидентом при І.Скоропадському. Ізмайлову адресувалася також перша детальна інструкція. В ній йшлося про наступне:

³⁵₁₇ резидент повинен виконувати функції політичного нагляду за гетьманом і старшиною;

³⁵₁₇ проводити розвідку суспільних настроїв в Україні та з'ясувати ступінь лояльності окремих старшин по відношенню до російського монарха;

³⁵₁₇ на старшинські уряди гетьман повинен призначати козаків, які не були задіяні у справах І.Мазепи та вірні цареві;

³⁵₁₇ мав право на свій розсуд приборкувати заколоти;

³⁵₁₇ заохочувати доноси на гетьмана та старшину [8, с. 149].

За визначенням російського історика С.Соловйова резиденти мали стати "царськими вухами й очима в Україні", взявши під свій контроль всі найбільш важливі галузі державного життя Гетьманату. Їхнє запровадження не лише істотно звужувало гетьманське повновладдя, а й було кроком на шляху до ліквідації гетьманського стану взагалі [9, с. 84].

Свідченням намірів російського царя цілком знищити державну автономію України було впровадження весною 1722 р. першої Малоросійської колегії, яка вводилася в політико-адміністративну систему Гетьманщини як цілком російська структура, паралельно з гетьманською владою. Колегія складалася з 6 російських офіцерів на чолі з С.Вільяміновим. Посада прокурора, який мав наглядати за дотриманням членами колегії законності, також передавалася російському офіцерові, а штат канцеляристів формувався з "великоросійських служилих людей".

16 травня 1722 р. був виданий маніфест, який мав характер інструкції Малоросійській колегії:

³⁵₁₇ приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані до Малоросійської колегії як вищої апеляційної установи;

³⁵₁₇ контролювати фінансову сферу та спільно з гетьманом здійснювати видатки з державної скарбниці Гетьманату, стягувати податки до царської скарбниці і провіанту для російської армії;

³⁵₁₇ слідкувати за дотриманням козацькою старшиною та державцями прав своїх підлеглих і підданих;

³⁵₁₇ врегулювати конфлікти між місцевим населенням і розміщеним на постій в Україні російським військом;

³⁵₁₇ здійснювати контроль за роздачею земельних володінь офіцерам і старшинам;

³⁵₁₇ контролювати адміністративну діяльність гетьмана та Генеральної військової канцелярії, генеральної і полкової старшини [10, с. 157].

У згаданій інструкції наголошувалося на необхідності налагодження ефективного політичного нагляду за діяльністю українського гетьмана та старшини, а також з'ясувати питання, яким чином можна суттєво збільшити податки з українського населення до російської скарбниці.

У своїй діяльності Малоросійська колегія керувалася не нормами українських законів і традицій, а положеннями, розробленими особисто імператором, Генерального регламенту та Регламентом Адміралтейської колегії. Всі українські справи відтепер розглядалися не Колегією іноземних справ, а Сенатом, тобто визнавалися такими, що належать виключно до питань внутрішньої політики російської держави.

Така складна політична ситуація позначилася на здоров'ї І.Скоропадського і гетьман передчасно помирає 3 липня 1722 р. Петро I не дав дозволу на проведення наступних виборів гетьмана, а лише доручив тимчасове управління Україною колегії генеральних старшин, причому спільно з Малоросійською колегією.

Петро I не зміг обмежитися підривом тільки політичного устрою України. Головною метою для царського уряду було позбавити Гетьманщину економічної незалежності, підпорядкувати її господарське життя економіці Росії та перетворити на надійне джерело своїх прибутків.

Серйозним ударом по українській економіці стала низка указів 1712–1719 рр. стосовно "заповітних товарів" (прядиво, шкіра, сало, олія тощо). За іншими указами українським купцям було заборонено вивозити товари до Західної Європи та Прибалтики, а торгувати лише через Санкт-Петербург, Ригу та Архангельськ, що через зміни торговельних шляхів призвело до значних матеріальних збитків.

Подібних заборон і обмежень вживав російський уряд і щодо ввозу до України іноземних товарів: сукно, панчохи, тютюн, фарби та ін. Для цього широко використовувалася дискримінаційна цінова і митна політика.

Мало місце навмисне заниження цін на окремі товари з України на внутрішньому ринку. На україно-російському кордоні запроваджувався збір особливого мита на користь російської скарбниці. Російським купцям була також надана негласна інструкція збувати на Україну "ліхі гроші" (мідні гроші), щоб золоті та срібні залишилися в обігу населення Росії, збагачуючи державну російську скарбницю.

Для ще більшого руйнування української економіки було вирішено розквартирувати на Україні численне російське військо (понад 10 тис. осіб), що утримувалося коштом українського населення [11. с. 5]. З початком боротьби за вихід до моря територія України стала прифронтовою зоною, через яку проходили війська, знищуючи посіви, конфісковували худобу, забирали посполитих на обслуговування армії.

Великих збитків завдала також практика примусової мобілізації чоловічого населення на спорудження Петербургу, фортифікації та інших будівельних робіт. 30% залучених на такі роботи не повернулися взагалі, решта були покалічені чи переносили епідемії хвороб.

Російське самодержавство не обмежилось наступом на політичне, економічне життя України. Також посилювався наступ на українську культуру. Після Полтавської битви Петро I посилив свій контроль над Києво-Могилянською академією та Києво-Печерською лаврою, завдав ударів по освіті та книгодрукуванню. Київській лаврі було наказано, аби рукописи до друку "для свідетельствованія присилать в Московскую типографскую контору. ... і за тот труд присилать достойное жалованіе" [12, с. 222]. Поряд з цими заходами відбулося захоплення посадами, "жалованієм" та іншими принадами кращих представників української інтелігенції, цим самим послаблялася українська культура, нищився генофонд нації. За часів Петра I з'явилася постійна практика вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги, музейні та архівні цінності.

Отже, політику російського уряду щодо України можна назвати колоніальною. Адже протягом 1708–1724 рр. відбулося обмеження влади гетьмана та суворий контроль за нею; нищення економічного потенціалу України; активне використання людського ресурсу на власне російських територіях; культурна дискримінація та грабіж культурних й історичних цінностей. Так, Україні в централізаторській політиці Петра I було відведено головне місце. Внаслідок такої державної політики

українські землі мали стати невід'ємною частиною Російської імперії без права на автономію.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С. 155.
2. Михальчук П.А., Куций І.П. Нова історія України. – Ч. II. – Тернопіль, 2007. – С. 74.
3. Павленко С.О. Оточення гетьмана І.Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004. – С. 312.
4. Михальчук П.А., Куций І.П. Нова історія України. – С. 74.
5. Там само. – С. 81.
6. Там само. – С. 75.
7. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст. // УІЖ. – 1995. – №5. – С. 147.
8. Там само. – С. 149.
9. Михальчук П.А., Куций І.П. Назв. праця. – С. 84.
10. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст. – С. 157.
11. Мельник Л. Ведення і розташування російських військ в Україні (I чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – №42. – С. 5.
12. Іван Огієнко. Українська культура. – К., 2002. – С. 222.

————— **Ляковська С.П.**

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ВУНК-ДПУ УСРР В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ В ПЕРІОД НЕПУ (1921–1927 РР.)

Сьогодні, в умовах розвитку ринкових відносин, нестабільності в економічній сфері, значного поширення набули різноманітні правопорушення в економічній сфері. Для боротьби з ними залучаються майже всі правоохоронні органи, і т.ч. і Служба Безпеки України. Для вітчизняних спецслужб це не є принципово новою сферою діяльності. Певний досвід у цьому напрямку був накопичений органами ВУНК-ДПУ в період проведення нової економічної політики.

Нерозвинутий стихійний ринок у період непу призвів до збільшення кількості господарських та посадових злочинів, таких як безгосподарність, розкрадання майна державних та орендованих підприємств, шахрайство, а також спекуляцій, контрабанди тощо. У цьому відношенні в багатьох своїх проявах збігається сутність періодів 1920-х рр.. і сьогодення, а тому вивчення досвіду діяльності спецслужб щодо протидії економічним злочинам в Україні в період непу здається цікавим та корис-

ним, не дивлячись на те, що певною мірою ця проблема піднімалася в дослідженнях сучасних істориків [1].

Нова економічна політика супроводжувалася істотною лібералізацією господарського життя. Проте держава не збиралася втрачати контроль над командними висотами” виробництва: неп для партійно-державного керівництва означав не зміну концептуальних засад більшовизму в економічних питаннях, а лише тимчасовий маневр, який у майбутньому дав би можливість повернутися до суто комуністичних принципів господарювання [2]. Протягом періоду “воєнного комунізму” надзвичайні органи виступали головним провідником більшовицької партії. Саме тому в роки непу першочерговим завданням для них стало, поряд з придушенням політичної опозиції режиму в середині країни, проведення політики партії у сфері економіки.

Для координації роботи різноманітних нарад та комісій, що працювали в економічній сфері і в роботі яких брали участь надзвичайні комісії, 24 лютого 1921 року в структурі Цупнадзкому (Центральне управління надзвичайних комісій в Україні) було створено Економічний відділ (у травні 1921 р. реорганізовано в Економічне управління (ЕКУ) Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і посадовими злочинами (ВУНК)) [3].

Контроль над різними сферами економіки визначив структуру ЕКУ. Воно складалося з транспортного відділу (займався боротьбою з технічною контрреволюцією на транспорті), відділку по боротьбі з технічною контрреволюцією та низки спеціальних відділень для тієї ж роботи у відповідних господарських та інших комісаріатах республіки. Економічні відділи та підвідділи створювалися і при губернських надзвичайних комісіях, в повітах при Політбюро створювалися економічні групи [4]. На місцях створювалися економічні відділи.

У серпні 1921 року відбулася реорганізація місцевих Економвідділів. У їх структурі було виділено шість груп: - продовольча (займалася продовольчими питаннями, у зв'язку з чим працювала по всім галузям господарства); - промислова; - державних установ; - зовнішньої торгівлі та спекуляції; - контрольно-ревізійна; - обліково-статистична (займалася обліком усіх спеціалістів) [5].

На початку 1922 року були розформовані підрозділи по боротьбі зі спекуляцією і посадовими злочинами. Їх функції передавалися народним судам і ревтрибуналам, кримінальні справи скеровувалися до органів

юстиції. Економічні відділи залишили за собою роботу виключно інформаційного характеру, а в багатьох губерніях були взагалі скасовані [6]

Такі зміни щодо функцій економічних відділів були результатом бачення місця і ролі спецслужби в правоохоронній системі радянської держави членами комісії ЦК РКП(б), створеної для підготовки проекта Положення про реорганізацію ВНК. Л.Б.Каменєв, Д.І.Курський та інші вважали, що боротьбу з економічною контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами необхідно передати судам та ревтрибуналам, залишивши за спецслужбою лише інформаційну роль у сфері економіки. У постанові Політбюро ЦК РКП(б) від 2 лютого 1922 р. щодо реорганізації ВНК, підготовленій на основі діяльності зазначеної вище комісії, вказувалося на необхідність реорганізації Економічного управління ВНК у відділ інформації господарських органів про стан справ в сфері економіки.

Ф.Е.Держинський, І.С.Уншліхт та інші керівники ВНК наполягали на тому, що “не можна відокремити інформування і розробки справи від попереднього дізнання”, і пропонували залишити економічні підрозділи в системі ДПУ [7].

Постанова ВУЦВК “Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління” (22 березня 1922 р.) передбачала абсолютну підпорядкованість в оперативному відношенні республіканських спецслужб ДПУ РСФРР. Саме тому Положення про ДПУ РСФРР (06.02.1922 р.) і “Положення про економічне управління ДПУ РСФРР” (30.01.1923 р.) були визначальними і для України. Згідно з новими умовами, задачами економічного управління (ЕКУ) були викриття організацій і осіб, що протидіяли з контрреволюційною метою нормальній діяльності господарських установ чи підприємств; боротьба з економічним шпигунством; із зловживанням владою, що призводило до розладу діяльності господарських органів, а також боротьба з хабарництвом, безгосподарністю, злісним невиконанням зобов'язань за угодами з держорганами; сприяння в роботі економічним наркоматам; інформування партійних і господарських органів про економічний стан республіки і виконання спеціальних доручень колегиї ДПУ з економічних питань. Отже, за спецслужбою, поряд з інформативною діяльністю, залишалася протидія певним видам злочинів в економічній сфері.

Для цього періоду були характерні справи щодо розкрадання майна на державних і кооперативних підприємствах, розтрат, викриття спекулянтських організацій тощо. Велика увага приділялася наглядом за господарським апаратом та його “очисткою від паразитичних елементів”. Інколи траплялися досить курйозні справи. Розголосу набула т. зв. спра-

ва Бахмутського в м.Харкові. Сутність її сходилася на тому, що одна радянська установа продавала лісоматеріали, а інша купувала їх. При цьому обидві установи знаходилися в одному приміщенні на різних поверхах. Посередник Бахмутський заробляв величезні суми шляхом “курсування” між поверхами [8].

Як і раніше, на економічні органи ДПУ покладалася боротьба з розрухою народного господарства. 23 лютого 1923 р. Ф.Дзержинський у листі до голови Донецької губернської надзвичайної комісії К.М.Карлсона підкреслював необхідність мобілізації надзвичайних комісій на ліквідацію господарських труднощів, на необхідність “всі сили направити на боротьбу з цією розрухою” [9].

Постанова ВУЦИК і РНК УСРР від 9 червня 1926 року уточнювала функції органів ДПУ України. На них покладалося прийняття заходів попередження і ведення, на рівні з іншими органами дізнання і слідства, боротьби з такими видами економічних злочинів: а) господарськими, б) посадовими, в) розкраданнями державного та громадського майна, г) підробками грошових знаків, банківських білетів Державного банку, процентних паперів, марок та інших знаків державної оплати [10]. Отже, боротьба з економічною контрреволюцією і економічними злочинами залишалася провідною в діяльності органів державної безпеки і в середині 1920-х років.

Крім повсякденної рутинної роботи, для діяльності органів держбезпеки в період непу характерним була участь у державних кампаніях протидії тим чи іншим видам економічних злочинів.

Наприклад, у 1922 році проводилася кампанія по боротьбі з хабарництвом, у 1924 році третина всіх засуджених за посадові злочини припадала на хабарництво. Починаючи з 1925 року спостерігається зменшення кількості засуджених за даний вид злочину [11].

1925 і 1926 роки було оголошено роками посиленої боротьби з розтратами. Вперше Народний комісаріат юстиції висунув гасло боротьби з розтратами в циркулярі від 4 червня 1925 року. Спонукало до цього кількісне зростання розтрат та майнові збитки, які завдавали розтрати державному, громадському та кооперативному майну. Починаючи з 1926 року боротьба з розтратами здійснювалася в рамках проголошеної кампанії “режиму економії”. У 1926 р. порівняно з 1922 р. кількість злочинів по факту “розтрата” збільшилася майже в 4 рази [12]. Посадові розтрати, тобто розтрати, що були скоєні посадовими особами, наприкінці 1926 року становили 62% усіх посадових злочинів [13].

У 1926–1927 рр. посилилася боротьба з диверсіями на важливих об'єктах народного господарства, особливо, на підприємствах воєнної промисловості. У квітні 1927 р. для боротьби з диверсіями при ОДПУ та його місцевих органах були створені міжвідомчі комісії, куди входили представники промислових підприємств, місцевих органів влади та ДПУ. З квітня по червень комісії обстежили на Україні – 1009 важливих промислових об'єктів і транспортних споруд на предмет виявлення недоліків загальної та протипожежної охорони. Після обстеження було вжито термінових заходів до їх виправлення [14].

У листопаді 1927 р. обслуговування підприємств воєнної промисловості перейшло від Особового відділу до Економічного управління, в структурі якого створювалося Спеціальне відділення. Такі заходи, на думку керівників ОДПУ, сприяли б кращій організації роботи по забезпеченню безпеки особливо важливих підприємств країни.

У грудні 1927 р. розпочалася кампанія по боротьбі з порушеннями правил торгівлі та заготівок, встановлених регулюючими органами та ажіотажем на ринку. Восени-взимку 1927 р. селяни відмовилися продавати державним хлібозаготівникам хліб та інші сільськогосподарські продукти за твердими цінами, встановленими державою, що призвело до хлібозаготівельної кризи, а органи держбезпеки були залучені до боротьби з нею відповідними заходами. За дане порушення лише протягом трьох останніх місяців 1927 р. (жовтень-листопад) було притягнуто до слідства органами ЕКУ 719 осіб, з яких 58,7% було заарештовано [15].

Наступною кампанією була організація боротьби з економічною контрреволюцією. В 100 (!) разів, порівняно з четвертим кварталом 1927 року, збільшилася кількість слідчих справ, порушених по економічній контрреволюції в 1928 р. Всіма органами ДПУ України протягом року було порушено 100 справ з даним забарвленням, з них територіальними органами по лінії ЕКУ – 85 справ [16].

На сьогоднішній день доведено, що ці справи було сфальсифіковано. Проте партійно-державна політика тих часів вимагала тлумачення недоліків в роботі важкої промисловості країни як контрреволюційної діяльності “класово чужих елементів” в особі інженерно-технічних працівників старої генерації.

Отже, протягом непу в системі ВУНК – ДПУ УСРР певне місце займали структури по боротьбі зі злочинністю в економічній сфері. Поряд із завданнями боротьби зі спекуляцією, службово-посадовими злочинами, розкраданнями, фальшивомонетництвом, до компетенції ЕКУ

відносилася боротьба з економічною контрреволюцією в усіх сферах народного господарства та державних і громадських організаціях. У відповідності до завдань, що ставила партія та держава перед ЕКУ, змінювалася структура економічних органів. Сформувався специфічні форми та методи роботи органів.

Література

1. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 1999; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002.
2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 252.
3. Малицький А. Чека и ГПУ. – Харьков, 1923. – С. 39; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 466. арк. 36-40.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 640, арк. 35-36 зв.
5. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной крмиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – С. 87.
6. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – С. 41; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 460, арк. 98.
7. Ченцов В.В. Політичні репресії. – С. 40; В.И.Ленин. Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 569. – Прим. 86.
8. Работа Донецкой губчека на хозяйственном фронте // Хозяйство Донбасса. – 1921. – №6-7. – С. 52–54; Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте // Пролетарий. – 1927. – 18 декабря.
9. Цит. за: Зубов Н. Ф.Э. Дзержинський. Биография. – М., 1971. – С. 292.
10. Борьба с преступностью в Украинской ССР. – Т. 2. – К., 1967. – С. 259.
11. Пионковский А.А. Советское уголовное право. – Т. 2. Особенная часть. – М.; Л., 1928. – С. 226.
12. Герцензон А.А. Основные тенденции динамики преступности за десять лет // Советское право. – 1928. – №1. – С. 78.
13. Державний архів Донецької області, Ф.Р-1171, оп. 1, спр. 5, арк. 131; Спр.6, арк. 52, 71, 93; Оп. 2, спр.3, арк.16.
14. И.Блат. ГПУ на хозяйственном фронте // Пролетарий. – 1927. – 18 декабря.
15. Галузевий державний архів (далі ГДА) СБУ, Ф. 42, спр. 1, арк. 7.
16. Там само, спр. 7, – арк. 13.

■■■■■■ Мазур І.В.

ГУБЕРНІЯ ЧИ ОКРУГ? ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1920-Х РР. НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ

Відправною точкою в процесі урбанізації українських міст стали 20-ті роки ХХ ст. Не зважаючи на аграрний характер країни міста сконцентрували в собі людський та економічний потенціал а також найважливіші для суспільства інноваційні форми діяльності, що зумовлює зростання їх значення у розвитку країни.

Один з основоположників геоурбаністики М.Баранський підкреслював особливу роль міст, які спільно зі шляховою мережею складають кістяк, на якому тримається все інше, кістяк, що формує територію, надає їй визначеної конфігурації [1]. Саме таким ядром для українських регіонів, вказаного періоду, стали центри губерній – міста – категорію яких здавна було закріплено законодавчим порядком, з характерною для даного регіону концентрацією виробництва, зосередженням значних ресурсів і джерел впливу.

Актуальність вивчення досвіду адміністративно-територіальних реформ в Україні становить науковий і практичний інтерес з огляду на назрілу потребу таких трансформацій в наш час.

Характеризуючи радянську історіографію, що стосується теми, слід відмітити дослідження І. Вологодцева, С. Власенко, П.Буценко, А.Колесникова, А. Лепьошкіна тощо [2, 10, 18, 20]. Сучасна вітчизняна історична наука приділяє значну увагу вивченню різних складових історії України ХХ ст., яка обумовлена його насиченістю подіями та неоднозначністю їх трактувань. Проте окремо вплив радянського територіального реформування на розвиток губернських міст в останній період свого існування не досліджено досі.

Метою даної статті є дещо повніше порівняно з попередниками проаналізувати тенденції демографічних змін та наслідки адміністративно-територіальних реформ на різноманітні сфери життя міст, котрі призвели до послаблення позицій та ролі губернських центрів у регіоні й країні.

У допромислову добу українські міста переважно були невеликими торговельними й адміністративними осередками для найближчих поселень. Розгортання ж урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком, передусім стосується епохи “соціалістичного будівництва”. На початку 1920-х – 1930-х рр. було створено ту соціальну модель, згідно з якою почали будуватися й розвиватися міські поселення, відповідно до яких радянське місто, включаючи українське, існувало до початку 1990 років.

На 1920 рік в Україні налічувалось 12 губерній. Крім українських земель до складу УСРР входили території Молдавії, частини сучасних областей Росії та Білорусі. 1 жовтня 1920 р. Раднарком України видав постанову “Про порядок зміни кордонів і утворення нових адміністративно-територіальних одиниць”, згідно якої місцевим органам надавалось право самостійно вирішувати питання адміністративно-територіального поділу [3].

Так протягом першого півріччя 1920 р. вищими управлінськими органами та губернськими і революційними комітетами в рамках адміністративно-територіальної реформи розглядалось питання створення Кременчуцької губернії шляхом приєднання віддалених від своїх губерній повітів, що тяжіють до Кременчука. Серед усіх зазначених позитивів (адміністративне управління, суспільне і економічне керівництво), названий і такий: “...створення з Кременчука губернського центру з утворенням нової губернії із лівобережних і правобережних повітів України має до певної міри і політичне значення як пробиваючу розщелину в штучному розділі країни на Лівобережну і Правобережну, ділення хоча й неофіційне однак грає певну політичну роль і негативно віддзеркалюване на єдності цілої громадської області” [4, арк. 136 зв.].

Із необхідністю та правильністю виділення Кременчука в самостійний губернський центр ще у 1919 р. погодились представники Центральної радянської влади на Україні. Відповідне клопотання Кременчуцьким ревкомом було подане 19 березня 1920 р.

До переваг вказувалось зручне географічне розташування м. Кременчук у вузлі залізничних ліній, пристань, залізнична переправа (міст), тяжіння до нього ближніх повітів, зростання населення (з 70-х рр. XIX ст. приблизно на 25 тис. чол.). Вказані умови сприяли закріпленню за Кременчуком положення найбільшого міського центру Полтавської губернії, що переважав по значенню і населенню саму Полтаву. Зокрема у належних документах зазначалось, що Кременчук в 1920 р. за кількістю жителів, не рахуючи військового гарнізону, переважає Полтаву на 40 тис. чол. [4, арк. 118] Однак, ці дані не підтверджують переписи (див. таблицю 1).

Індустрія Кременчука, де провідними галузями були махорочна, тютюнова, мукомельна та лісова, по кількості фабрик і заводів з їх оборотом, вдвічі переважувала промисловість Полтави. Така ж справа і з торгівельними оборотами. За таких умов Кременчук мав стати осередком Полтавської губернії, однак штучне створення з Полтави центру губернії “не зважаючи на значення міста... завжди важко відображалось

на Кременчуці, як в адміністративному так і в промислово-торгівельному значенні, являючись гальмом багатьох починань і справ..., що виражається в необхідності очікування рішень з багатьох справ місцевого значення від губернського центру в той час, коли такого роду справи, як адміністративні так і суспільні, з більшою користю і успіхом могли б бути вирішені на місці” [4, арк. 165-165 зв].

З огляду на активні дії місцевих урядовців Кременчука по здобуттю статусу губернського центру, зрозуміло що у владних структурах прорачували всі позитиви та перспективи які надасть таке трансформування. Допомога ж центральної влади (у першу чергу матеріальна) змогла б урятувати місто від кризи, в яку його кинули роки лихоліть – підтримати промисловість та зберегти в належному стані його інфраструктуру.

Нажаль втримати за собою статус губернського центру в умовах розгорнутої роботи центральних органів влади з виконання нових завдань реорганізації адміністративних одиниць було досить непросто. В 1922 р. Кременчуцька, Миколаївська та Запорізька губернії потрапили в сферу цих трансформацій та були розформовані, що призупинило економічний розвиток їх адміністративних центрів та вплинуло на показники зростання населення.

Голод та масове безробіття, що розпочалось в Україні з Миколаївської губернії у вересні 1921 р., неможливо було здолати при низькому економічному потенціалі самого міста та без вкрай потрібних державних дотацій, що давали можливість витратити більше на соціальну допомогу.

Про негаразди та складності в управлінні міст, що мали статус периферійних, яскраво свідчить і досвід Миколаєва та Запоріжжя. Наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. ці міста втративши статус губернських центрів і ввійшовши до складу Одеської та Катеринославської губерній на правах окружних центрів, не змогли відстоювати свої інтереси та чітко реалізовували настанови керівництва. Змушені виконувати окрім своїх завдань із забезпечення хлібом республіканських фондів, постачати зерно і за оперативними вказівками нового губернського керівництва. Таким чином, при подоланні голоду в південному регіоні найкраще були забезпечені продовольчими ресурсами губернські міста Одеса й Катеринослав, тоді як Миколаїв та Запоріжжя виявились явно обділеними. Останнє, двічі піддане голоду й значним затримкам заробітної плати не зуміло пересилити зростання частки утриманців та втратило близько 6 тис. в населенні [5].

Чергова тотальна адміністративна реорганізація в Україні проведена

згідно постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 р. “Про адміністративно-територіальний поділ”, декретувала таке скорочення. Замість 12 губерній постало 9: Волинська, Донецька, Катеринославська, Київська, Одеська, Подільська, Полтавська, Харківська, Чернігівська. Проведене реформування надало можливість скоротити загальну чисельність управлінського апарату на 42,5 тис. чол., або на 46% попередньої [6]. Ініціатори не наважились на корегування старої губернської системи. Такий підхід не завжди забезпечував раціональність районування, пріоритет критеріїв економічної цілісності. Жодна губернія, окрім Подільської, не пішла на ревізію волосних кордонів, побоюючись, щоб це не зруйнувало усталених господарських, побутових і адміністративних зв'язків [7].

Хоча введена 1923 р. нова адміністративно-територіальна система розширила права місцевих органів влади, сприяла зближенню схем адміністративного поділу та економічного районування, все ж в ній були і досить серйозні вади, тому продовження реформування було прогнозоване. На IX Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся 9-10 травня 1925 р. у Харкові було розглянуто питання про перехід на триступеневу систему управління. На підставі рішень цього з'їзду, постанови ВУЦВК й РНК УСРР від 3 червня 1925 р. “Про ліквідацію губернь і про перехід на триступеневу систему управління” [8]. На 1 серпня 1925 р. губернії мали бути ліквідовані як такі, що більше заважали, ніж сприяли зміцненню нових адміністративно-територіальних кордонів. Одночасно розширились права, зміцнилась економічна база округів. Зрештою, до 1 жовтня 1925 р. в Україні функціонували 41 округ та 635 районів (окрім Молдавської автономії) [9].

Анулювання губерній і перехід до окружної системи управління значно вплинуло як на колишні губернські міста, так і на нові окружні центри. Ті з губернських осередків, що свій вплив, головним чином, базували на адміністративному значенні, призупинились своє зростання, нові ж окружні центри, особливо нові формації, що не мали самостійного економічного значення, виявили значне зростання, завдячуючи припливу осіб, зайнятих в державному та кооперативному апаратах. Прикладом першого впливу реформи на губернські міста слугує Чернігів, що зменшив своє населення на 4,3%. Полтава збільшила населення всього на 5%. Усі окружні міста спільно дали 26,3% зростання, а всі інші міські поселення всього 16,0% [].

В поданій таблиці, згідно матеріалів трьох переписів населення проведених в 20-х рр. XX ст., наведено зміну кількісних показників насе-

лення міст, що протягом 1920-1925 рр. набували статусу губернського адміністративного центру.

Таблиця 1

Чисельність міського населення губернських міст [11]

Місто/ Населення	ПЕРЕПИСИ		
	1920	1923	1926
Артемівськ	23 387	29 294	35 637
Вінниця	37 962	51 315	57 990
Житомир	56 431	68 280	74 008
Запоріжжя	49 732	43 886	55 744
Катеринослав	162 965	129 421	232 925
Київ	366 396	413 088	503 913
Кременчук	66 403	54 979	58 832
Миколаїв	108 820	81 105	104 909
Одеса	427 831	316 762	420 862
Полтава	76 648	87 639	91 984
Харків	281 448	321 615	417 342
Чернігів	29 995	36 744	35 234
ВСЬОГО	1 688 018	1 634 125	2 089 380

За неповні чотири роки (1923-1926 рр.) людність міст УСРР збільшилася на 26,2%. Для дев'яти губернських міст, що нещодавно втратили своє привілейоване становище в адміністративній ланці, цей показник складав 22,2%, а спільно з трьома колишніми центрами – 27,8% населення [12]. Отож, за умов стрімкої промислової відбудови країни, дане процентне співвідношення посвідчує швидке зростання жителів великих міст та надолуження останніми демографічних втрат попереднього десятиліття.

Проте в територіальному вимірі міське населення розвивалося нерівномірно. За словами Б.Кравченка, міста Правобережжя перебували в застої, а найбільше зростання спостерігалось в містах Донецько-Криворізького басейн. На Донбас припадало $\frac{3}{4}$ приросту міського населення [13]. У 1926 р. в Україні відсоток міського населення становив 18,5. У містах проживало 5 373 568 чол. з них 38,9% мешкало в дванадцяти колишніх центрах губерній [14].

На початку скрутних 1920-х років адміністративні центри не могли самостійно вистояти під тиском економічних негараздів. З переходом до непу саме державні дотації, що починають надходити в бюджети міст або виділяться на розбудову певних заводів та підприємств, з місцевих бюджетів та фондів відповідних міністерств значно прискорюють процеси реанімування губернських центрів, що користалися великим потенціалом в розбудові пріоритетних галузей промисловості. Міста які

не мали великих підприємств, заводів та портів (Вінниця, Житомир, Чернігів, Полтава) вдовольнялись відносною стабільністю політичної та економічної ситуації в країні та долали свої проблеми самотужки що, зрозуміло, не могло зумовити значущих показників в галузі народного господарства, однак сприяло утвердженню за ними статусу дійсних адміністративних, політичних та культурних центрів регіонів.

Добре відомо, що неп під час свого запровадження сприймався партією як відступ від теорії марксизму. Однак цей своєрідний мікс окремих соціально-економічних програм і проектів прийнятих більшовиками позитивно вплинув на відбудову в країні виснаженій тривалими військовими кампаніями.

Губернські міста відіграють визначальну роль у розвитку соціально-економічного обличчя України. А на органи самоврядування міст – міські ради, – було покладено важливе завдання перетворитись з політично-агітаційних органів на органи з господарчими функціями, які б контролювали зростаючий обсяг діяльності з розвитку промисловості, торгівлі й транспорту.

Втілюючи в собі сталі традиції муніципалітетів на радянський лад міська рада повинна була стати “вищим органом влади” на території міста. За умов постійного протистояння з губернськими виконкомом, що домінували над ними, хоча й підлягали їм формально, ради міст розпочали тривалу боротьбу за утвердження свого владного авторитету. В умовах слабкого розповсюдження, вплив який справили ради губернських центрів у цьому протиборстві стає неоціненним. Ці ради стають лідерами боротьби за свої права та новаторами різних форм управління й координування роботи сферами міського господарства.

В їх практиці, ще до того як це було законодавчо підтверджено, існували міськвиконкомом й самостійні президії [15]. У квітні-травні 1920 р. тимчасовий міськвиконком діяв в Одесі, у травні-липні 1922 р. – у Миколаєві. Самостійні президії міськрад восени 1924 р. діяли в Києві, Одесі, Миколаєві й інших містах, хоча офіційно свій апарат міські Ради могли створювати тільки після ліквідації окружної системи [16].

Попри свою прогресивність губернські міста віддзеркалювали як позитивні так і негативні явища для радянського суспільства формуючи та озвучуючи власну думку на ситуацію в державі. Серед низки недоліків, основним у роботі, ЦК зазначає відірваність губернських комітетів – відсутність налагодженого поштового зв'язку, окрім Харкова, як столиці, та Катеринослава і в деякій мірі Полтави. Не відчуваючи керівну політику центру губкоми, у більшості випадків, формували свою – розрізнену.

Зокрема на Засіданні Всеукраїнській конференції КПУ (1920 р.) в своєму заключному слові Косіор засуджує представників Волинської губернії, що “демонстративно” обрали делегатом на конференцію виключеного з партії представника (т.Липчинського) та засудили дії Москви, яка “вириває з околичних регіонів сировину, і таким чином радянська Росія жирує за рахунок голодних робітників України ... таке положення ставить Україну на роль окупованої країни” [17].

Керівництво губернських міст з обережністю ставиться до різного роду нововведень та модифікацій з боку нової влади. Затягуючи ці процеси та, за неможливістю уникнення, максимально адаптуючи їх до своїх, локальних, потреб. Питання скасування, саме у цих містах, виконавчих комітетів Рад і передачу їх повноважень губернським з'їздам і виконкомам, після тривалих дискусій все ж було визнано недоречним. Ще в 1920 р. М.Ф. Владимирський відзначав, що “злиття міського і губернського виконкомів... веде за собою великий розлад у роботі” [18]. При всій інтенсивності здійснення заходів з “пожвавлення” роботи Рад на початку 1920-х років, лише у 1924–25 рр. уперше були проведені вибори до Житомирської міської Ради. А в жовтні 1925 р. секретар ВУЦВК А.І. Буценко констатував, що в багатьох містах республіки Ради не створені, в тому числі і в губернському Чернігові [19].

Нове законодавство, з приводу роботи Рад в Україні приймалось із значними затримками, поступаючись енергійному їх впровадженню в інших республіках. Відсутність матеріальної бази та власного апарату часто були основними причинами бездіяльності Рад. В повідомленнях до центру часто лунає: “... міськрада фактично існує лише на папері, тому що бюджет по місту перебуває повністю в розпорядженні окрвиконкому” [20]. Тому й не дивно що найважливіші українські міста, орієнтуючись на досконаліше Положення про міськради РСФСР (1925 р.) створюють самостійні президії, міські бюджети, виборюють передачу міського господарства. Зокрема президія Харківської Ради 30 жовтня 1925 р. вирішує проводити свої засідання окремо від окрвиконкому, для висвітлення роботи Ради щотижня випускати додаток до газети “Пролетар” для Харкова. У Києві й Миколаєві міськрадам були передані поточні справи, що стосувались міста. На момент скасування губернського адміністративного поділу міські ради їх центрів започатковують традицію існування самостійних президій, що протягом 1926 р. починають діяти у всіх містах округу [21].

Таким чином, в губернських центрах, міська Рада стала тим органом що порядкує як господарським так і культурно-освітнім життям. Проте

керівники деяких установ не зважали на постанови міськрад прагнучи не випускати кермо влади зі своїх рук та відкрито ігноруючи розпорядження вищих державних органів і діючих нормативних актів. Для прикладу, за підсумками обстеження Одеської міськради в травні 1925 р., вказувалося, що виконком самостійно вирішував всі міські питання й часом міськрада дізнавалася про їх рішення постфактум [22].

Боротьба міських рад губцентрів на користь розширення прав і компетенції сприяла зростанню їх авторитету. Поступово до сфери впливу Рад ввійшли усі галузі господарства, якими до цього майже винятково керував окрвиконком, поліпшилася робота секцій і комісій. Офіційно, згідно положення 1927 р., вони стають “справжніми господарями міста, розподільниками кредитів по міському бюджету” [23]. Завершення цього протистояння згідно нормативних актів, не припинило його на практиці.

Скасування губернського поділу не лише затримало процес прийняття відповідного законодавства, а й ослабило позиції губернських міст. Позбувшись статусу представника регіону вони стали “одними з багатьох” – масою з якої виокремлювали лише по певним кількісним показникам (міста з населенням більше 100, 50, 20 тис.чол. тощо)

Українські міста стали жертвами ролі у всесоюзному економічному розподілі праці, яку за власним розсудом, і не завжди мотивовано, визначало вище керівництво країни. За приклад може слугувати Правобережжя, що було перетворене на осередок вироблення сировини для цукрової промисловості але само не мало жодних підприємств “серйозної, широкомасштабної промисловості”. Економічний розвиток регіону ґрунтувався лише на дрібній приватній промисловості, згортання якої наприкінці 20-х рр. завело регіон в стан економічного застою. Хоча у випадку з Катеринославом, який найбільше з міст України потерпів у ході військової руйнація підприємств важкої промисловості та житлового комплексу, обраний державою курс на розбудову саме важкої промисловості, допоміг незабаром піднятиись буквально з попелу.

Водночас не відзначалося на краще становище промислового осередку республіки – Дніпровсько-Донбаського регіону, який потерпав від недофінансування та однобічного розвитку, як центру добувної промисловості, що привело до надзвичайно тяжкого становища робітників [24].

Таким чином господарські диспропорції й прихована економічна дискримінація центру, що, певне, мала на меті запобігти піднесенню й зміцненню республіки, або просто була наслідком управлінської некомпетентності, негативно впливали на розвиток господарського комплексу

республіки, викликаючи стагнацію окремих регіонів, або збочення їхнього економічного поступу від найбільш доцільного.

Ще одним негативним прикладом впливу адміністративних трансформацій для міст, що втратили свій статус, стала доля кременчуцького трамвайного господарства. В ході роботи Всеросійської трамвайної конференції (1922 р.) обрано напрямком на уніфікацію й стандартизацію, що загалом було позитивною ухвалою. Таким чином, за рахунок перерозподілу й обміну різного спеціалізованого обладнання, підтримувався робочий стан трамваїв різних міст. Однак іноді це ставало вироком для деяких трамвайних господарств.

Офіційно створюються умови для передачі в місто Ярославль, всього кременчуцького рухомого складу трамвайних мереж [25]. Дана санація Ярославських мереж була необхідна для підтвердження правильності обраного державою напрямку уніфікації та стандартизації. Цьому сприяли однакові технічні параметри обох комунальних господарств та створення однієї й тією ж бельгійською компанією “Companie de traction et d'electricite”. Однак вирішальною була відносна “простість передачі” трамвайного обладнання з провінційного українського міста, що зіткнулось з труднощами відбудови, до швидкозростаючого індустріального російського центру яке наростило потребу, у суспільному транспорті. Адже завжди легше зруйнувати і розібрати, замість субсидіювати державні кошти й підтримати в належному стані існуюче та збудувати нове.

Дані заходи пояснювались не спроможністю Кременчука підтримувати власними силами трамвайне господарство, що зістарилось та зниженням потреб в пасажирських перевезеннях. Отож Кременчук став “донором” для Ярославля втративши власний трамвай створений на рубежі XIX-XX ст.

При проведенні адміністративно-територіальної реформи в Україні губернськими центрами обирались населенні пункти, що являлись не лише адміністративними, але й значними господарськими центрами життя регіонів. Вони вирізнялись по демографічним і соціально-економічним характеристикам від інших груп міст включених до офіційного списку міст. Однак скасування губернської системи різко призупинило, а в деяких випадках нанесло непоправних збитків, не привнісши значного поліпшення їх розвитку.

Література

1. Салій І.М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. – К., 2005. – С. 18.
2. Вологодцева І. Особенности развития городов Украины. – Х., 1928.;

Власенко С.Н. Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи). – Харьков, 1927; Буценко А.И. К вопросу о районировании Украины. – Харьков, 1927. – 193 с.; Колесников А. Районирование и улучшение государственного аппарата. – М.; Л., 1927; Лепешкина А.И. Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М., 1959;

3. Збірник узаконень УРСР. – 1920. – №24. – С. 230–262.

4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 137.

5. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 82, арк. 1–28.

6. Павлюк А.П. Економічне районування та адміністративно-територіальний устрій України: історичний огляд // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1997. – №33. – С. 3–5.

Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності – Вінниця, 2008. – С. 22.

8. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1925. – №29–30. – С. 444–455.

9. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-ступеневій системі врядування (За даними на 1 жовтня 1925 р.) – Харків, 1925. – С. 3–10.

10. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – Х., 1930. – С. 180.

11. Підраховано автором за: Население Украины по данным переписи 1920 (сводные данные по губерниям и уездам) // ЦСУ. Статистика Украины №28. – Серия I. Демография. – Т. 1.– Вып.1. – Х., 1922. – С. 3–20; Населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923 р.) // ЦСУ. Статистики України. №77.– Серия I: Демография. – Т. 2. – Вип. 3. – Х., 1925. – С. 12–15; Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. 11–13. – М., 1928–1929.

12. Підраховано автором за: Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. 11–13. – М., 1928–1929.

13. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст./ Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 73–74.

14. Підраховано автором за: Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. 11–13. – М., 1928–1929.

15. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М., 1959. – С. 100.

16. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. – С. 23

17. ЦДАГО, ф.1. оп. 1, спр. 37, арк. 17–18;

18. Владимирский М.Ф. Советы, исполкомы и съезды Советов: Материалы к изучению строения и деятельности органов местного управления. – М., 1920–1921. – С. 116;

19. Первое Всеукраинское совещание городских Советов. 5–7 октября 1925 года: Стенографический отчет и материалы. – Харьков, 1925. – С. 3, 6;

20. Игнатъев В. Горсоветы. – М.; Л., 1926. – С. 34

21. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. – Киев; Одесса, 1990. – С. 25;

22. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). – К., 1961. – С. 239;

23. Отчет о деятельности Зиновьевского горсовета I-го созыва. Март 1927

год – январь 1928 год. – Зиновьевск, 1928. – С. 5;

24. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років ХХ ст.). – К., 2004. – С. 355–356.

25. Tramway Atlas of the former USSR. Berlin - London, 1996. – S. 56

■■■■■■ *Лариса Мицик*

ЧИ ГОТОВА УКРАЇНЬСЬКА ВИЩА ШКОЛА ЗАБЕЗПЕЧИТИ ЄВРОПЕЙСЬКУ ЯКІСТЬ ОСВІТИ?

В умовах зростаючої конкуренції між університетами в освітній сфері та появи в останнє десятиріччя нових вищих навчальних закладів, забезпечення якості перетворилося на головне завдання освіти в усьому світі. Впровадження системи забезпечення якості виступає важливим засобом оцінки потенціалу вищих навчальних закладів, вдосконалення їхньої діяльності та забезпечення успіху у конкурентній боротьбі на ринку освітніх послуг. Університетська автономія передбачає наявність ефективною моделі забезпечення якості освіти, яка б користувалась довірою і була прозорою як для керівництва університету, так і для всіх замовників і споживачів освітніх послуг – студентів, роботодавців і держави – і водночас демонструвала здатність закладу освіти контролювати процес навчання та науково-дослідної діяльності.

У Комюніке Празької зустрічі європейських міністрів, які відповідають за вищу освіту, "До Зони європейської вищої освіти" (19 травня 2001 р.) наголошується на "життєво важливій ролі, яку відіграють системи якості у забезпеченні стандартів високої якості в полегшенні порівнянності кваліфікацій в усій Європі" [2, 144]. Болонський процес заохочує більш тісне співробітництво мереж з визнання та забезпечення якості, а також близьку європейську співпрацю та взаємну довіру у прийнятті національних систем забезпечення якості. Міністри закликали університети та інші вищі навчальні заклади до поширення зразків найкращої практики і до розробки сценаріїв взаємного прийняття механізмів акредитації/сертифікації та оцінки. Якщо Європа хоче реалізувати своє прагнення перетворитися на динамічне Суспільство знань (Лісабонська стратегія), тоді європейська вища освіта має продемонструвати, що вона серйозно ставиться до якості своїх програм і готова запровадити засоби забезпечення і демонстрації цієї якості.

Ряд фундаментальних принципів мають пронизувати всю роботу з досягнення Болонської мети щодо виміру забезпечення якості на європейському просторі вищої освіти:

- зацікавленість студентів, так само як і інтереси роботодавців і суспільства в цілому у високій якості вищої освіти;
- ключове значення інституційної автономії, що поєднується з усвідомленням високої відповідальності, яка нею накладається;
- результативний зовнішній контроль якості має відповідати своїй цілі і лише в необхідній мірі обтяжувати навчальні заклади.

Ці принципи мають стати наріжним каменем системи забезпечення якості української вищої освіти, оскільки Україна у травні 2005 р приєдналася до Болонського процесу.

Якість вищої освіти, згідно Статті 11 Всесвітньої Декларації з вищої освіти Організації Об'єднаних Націй, є багатовимірним поняттям, яке охоплює всі сторони діяльності вищого навчального закладу: навчальні та академічні програми, наукові дослідження, професорсько-викладацький склад і студентів, навчально-матеріальну базу і ресурси, громадське і навчальне середовище. Вона передбачає форми внутрішньої самооцінки і зовнішньої оцінки, що відкрито здійснюється незалежними фахівцями, бажано міжнародного рівня, що є життєво важливим для підвищення якості. Створюються незалежні національні органи і визначаються критерії якості, визнані на міжнародному рівні. Належна увага приділяється специфічному інституційному, національному і регіональному контекстам з метою врахування багатоманітності і уникнення однотипності. Всі замовники на ринку освітніх послуг мають виступати невід'ємною складовою процедури оцінки навчального закладу. Якість також вимагає, щоб вища освіта мала міжнародний вимір, забезпечуючи обмін знаннями, інтерактивну комунікацію, мобільність викладачів і студентів, міжнародні дослідницькі проекти, враховуючи при цьому національні культурні цінності і особливості. Першочергового значення набуває забезпечення якості на локальному рівні (академічний курс-факультет-університет), що передбачає два основних типи її оцінки: ту, що фокусується на окремих навчальних дисциплінах або блоках дисциплін (предметний рівень), і ту, що аналізує практику і процедури на рівні університету в цілому. Оцінка предметного рівня робить акцент на академічних стандартах і якості, тоді як оцінка інституційного рівня тяжіє до перевірки процесуальної ефективності та стратегічного менеджменту якості.

Існують різноманітні інтерпретації того, що справді становить прийнятну якість освіти (наприклад: діяльність навчального закладу має "відповідати меті"; має забезпечувати ефективне використання ресурсів; має забезпечувати надання замовникові якісних послуг), але загально визнано, що важливо забезпечити *підвищення* якості, а не лише її збереження. Тобто, відбулося зміщення акценту з підтримки досягнутого рівня якості в бік його підвищення. На наш погляд, підвищення якості передбачає здійснення системи кроків з забезпечення постійного підвищення ефективності навчання студентів, ключовими аспектами якого є:

- Програма навчання – її структура, цілі, очікувані результати навчання і методи їх оцінювання;

- Забезпечення і підтримка ефективного навчання, включаючи форми викладання і навчання, діяльність служб підтримки студентів, доступ до бібліотек й інформаційних технологій; ступінь залученості студентів до моніторингу та вдосконалення навчального процесу в університеті, а також необхідні заходи з підготовки і підвищення кваліфікації викладацького складу.

Система контролю академічної якості, в залежності від її конкретного фокусу, оцінює повністю або частково:

- Академічні стандарти, за якими побудована програма навчання, і відповідні методи викладання, навчання і оцінювання;

- Якість методів викладання, навчання і оцінювання, а також різноманітні ресурси, що підтримують навчання студентів;

- Дієвість процедур, покликаних забезпечити академічні стандарти і якість навчальних можливостей;

- Забезпечення якості як процес стратегічного управління.

Унікальний інтерес становить нова процедура – інституційна оцінка, спрямована на підвищення якості (Enhancement-Led Institutional Review (ELIR)), яку було розроблено в країнах Європи з метою посилення стратегічної уваги навчальних закладів на підвищення якості з відповідним зміщенням акцентів із забезпечення якості викладання на стимулювання якості навчання. Специфічні аспекти інституційної оцінки, спрямованої на підвищення якості, включають оцінку:

- спроможності систем внутрішнього контролю навчального закладу здійснювати моніторинг та підтримку якості і стандартів на рівні програми або спеціальності. Ця оцінка дозволяє судити про рівень відповідності критеріям якості ("цілком відповідає", "частково відповідає" або "не відповідає"), що може бути покладений університетом в основу

управління якістю своїх програм і академічних стандартів. В цьому відміність інституційної оцінки, спрямованої на підвищення якості, від інших методів оцінки, що діють в країнах Європи та в Україні;

- заходів навчального закладу щодо забезпечення того, щоб інформація про якість освітніх послуг, яку він оприлюднює, була повною і точною;

- дієвості підходів навчального закладу до забезпечення ефективного навчання студентів;

- спільного результату політики і практики навчального закладу щодо забезпечення підвищення якості викладання і навчання;

- ефективності реалізації навчальним закладом його стратегії підвищення якості.

Вивчення досвіду розробки і здійснення такої оцінки цілком відповідає філософії і завданням реформи вищої освіти в Україні.

Важелем для підвищення якості освіти служить управління. Управління якістю підготовки фахівців вищої кваліфікації ґрунтується на контролі за дотриманням державних вимог до рівня навчання і забезпечується зовнішніми (по відношенню до вищого навчального закладу) процедурами ліцензування освітньо-професійних програм, атестації та акредитації вищих навчальних закладів. До основних складових системи управління якістю підготовки кадрів у вищих навчальних закладах належать:

1. кадрове забезпечення навчального процесу;

2. вироблення вимог до контингенту тих, хто навчається;

3. визначення характеристик та умов системи атестації тих, хто навчається;

4. розробку показників навчально-методичного забезпечення навчального процесу;

5. визначення рівня і характеристик навчально-лабораторної бази;

6. розробку видів і характеристик використовуваних технологій навчання (включаючи самостійну та індивідуальну роботу студентів);

7. визначення інформаційно-бібліотечного забезпечення навчального процесу;

8. розробку інших спеціальних умов, обумовлених під час вступу [2, 172]

В Україні створена і функціонує державна система ліцензування, акредитації та атестації. Оцінити місце України щодо спектра показників і критеріїв акредитації можна, порівнявши підходи до акредитації вищих

навчальних закладів у різних країнах. Кількість вагомих для акредитації показників у Великій Британії становить 6, у США та Румунії – 8, Нідерландах – 10, Україні – 12, Росії – 14, Казахстані – 13, Білорусі – 11 [2, 62]. Цей факт свідчить про необхідність узгодження та уніфікації показників і гармонізації критеріїв для європейського освітнього простору.

Приєднання України до Болонського процесу поряд з удосконаленням державної системи оцінки якості освіти вимагатиме більш широкої участі в роботі профільних міжнародних організацій, зокрема, в роботі Європейської мережі забезпечення якості у вищій освіті (система ENQA – European Network for Quality Assurance).

Враховуючи зростаючу потребу суспільства у підготовці фахівців, кожен університет має усвідомити, що навчальний процес з метою підвищення ефективності повинен і після акредитації піддаватися безперервній самооцінці та вдосконаленню, а також об'єктивному зовнішньому контролю. Акредитація передбачає гарантію того, що критерії якості, які вимірюються під час акредитаційної експертизи, витримуються протягом тривалого часу. На наш погляд, запровадження такої системи забезпечення якості неможливе без виховання певної культури якості, тобто забезпечення якості має бути основною метою діяльності кожного викладача.

Намагання реалізувати масштабну програму підвищення якості освіти в Україні демонструють обмеженість змін в чинному стратегічному й організаційному контексті українського університету. Тому оскільки, відповідно до принципу інституційної автономії, головна відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному з ВНЗ, суттєво актуалізується завдання вдосконалення інституційного менеджменту. На нашу думку, передумовою реального прогресу у сфері освітньої політики та управління якістю на рівні університету або факультету виступають не лише організаційні зміни, а й проголошення нової управлінської філософії.

Керівництво університету повинно визнавати досягнення належного рівня якості і розвитку своїм головним пріоритетом. На інституційному рівні мають бути чітко визначені завдання щодо забезпечення якості як вирішальної складової престижу університету серед інших навчальних закладів в Україні та за кордоном. Забезпечення якості передбачає взаємодію і співробітництво і не може здійснюватися виключно за наказами і розпорядженнями ректора. Доводячи свою прихильність ідеалам якісної освіти, керівник навчального закладу має культивувати таке ж ставлення до забезпечення якості серед професорсько-викладацького складу і працівників.

Виходячи із загальної стратегії забезпечення якості і враховуючи всі інтереси, і, насамперед, інтереси студентства, керівник розробляє політику забезпечення якості, яка демонструє відповідні пріоритети навчального закладу. Повинна бути забезпечена широка гласність політики щодо стандартів якості, метою якої є залучення і консенсус всіх суб'єктів освітнього процесу. Якість виступає як динамічний підхід, що визначається наявними і потенційними вимогами замовників і підлягає безперервному вдосконаленню. Тому і політика забезпечення якості повинна постійно вдосконалюватися, враховуючи реалії ринку освітніх послуг.

Відповідальність за якість викладання, науково-дослідницької діяльності і матеріально-технічного забезпечення покладена на ректора, і тому він має контролювати всі управлінські функції, пов'язані з забезпеченням якості. Проте Вчена рада університету як орган, до якого входять представники всіх структурних підрозділів, також повинна оцінювати здійснення політики забезпечення якості на інституційному рівні. У кожному підрозділі (факультеті тощо) прерогативи забезпечення якості делегуються групам осіб, які мають бути обізнані з тим, в чому полягає їхня відповідальність, повноваження і свобода прийняття рішень, а також які канали комунікації знаходяться в їхньому розпорядженні. Ректор також може делегувати окремому представнику університетської адміністрації виконавчі повноваження щодо впровадження і підтримки системи забезпечення якості в університеті. Ця людина посідає належне місце в управлінській ієрархії і має відповідну компетенцію щодо прийняття рішень, яка дозволяє здійснювати загальний менеджмент якості.

Офіційна організаційна структура навчального закладу є лише рамковою у забезпеченні якості, тоді як її ефективність залежить від позиції керівника. Він покликаний мотивувати весь колектив, безпосередньо контролювати систему забезпечення якості та постійно і зримо демонструвати свою відданість засадам якісної освіти, підтримуючи заходи та забезпечуючи необхідні ресурси щодо здійснення цієї політики. З чітко визначеною періодичністю ректор має оцінювати ефективність управління якістю з точки зору задекларованої політики і з урахуванням окреслених завдань. Ця оцінка повинна бути обґрунтованою, спираючись на результати внутрішнього самоаналізу.

Жодна із зазначених вимог не буде реалізована, якщо бракуватиме ресурсів для здійснення заходів із забезпечення якості. Йдеться про фінансові, матеріальні і людські ресурси. Тому в обов'язки керівника має входити оцінка стану їх наявності і здійснення необхідних кроків щодо забезпечення ними.

У чому полягає значення системи забезпечення якості для України в цілому і для кожного навчального закладу зокрема?

По-перше, просування в напрямку інтегрування системи забезпечення якості у практику вищої школи України дозволить її університетам та студентам досягти міжнародних стандартів якості викладання і навчання, що в свою чергу сприятиме розширенню міжнародної співпраці, посиленню якості, прозорості і порівнянності кваліфікацій і академічних програм в контексті Болонського процесу і, в такий спосіб, більш продуктивному входженню її до Європейської освітньої спільноти.

По-друге, запровадження ефективної системи забезпечення якості гарантуватиме українським університетам визнання і довіру з боку наявних і потенційних споживачів освітніх послуг, можливість демонструвати свою відданість високій якості в умовах все більш конкурентного і вимогливого освітнього середовища.

По-третє, всебічне вивчення європейських моделей забезпечення якості вищої освіти сприятиме реформуванню у ВНЗ України управління професорсько-викладацькими кадрами і створенню та підтримці належної академічної культури одночасно із забезпеченням якості викладання кожним окремим викладачем. Ключовими напрямками вдосконалення управління якістю викладання видаються поширення практики зворотної оцінки викладача студентами; підвищення ефективності накопичення даних і відповідних змін і реформ; вдосконалення керівництва; забезпечення можливостей кар'єрного зростання кадрів як викладачів і науковців і постійне методичне навчання викладацького корпусу. Основна увага має бути зосереджена на вмінні викладача організувати і стимулювати навчання, а не просто викладати, на збагаченні індивідуальних навчальних навичок студентів.

По-четверте, стратегічні й організаційні зміни всередині університетів також сприятимуть посиленню процесів їх демократизації, остаточній заміні авторитарних методів і підходів сучасною інституційною представницькою демократією.

Однак декларування прихильності до європейських стандартів якості вищої освіти не означатимуть їх автоматичної беззастережної підтримки і прийняття українськими університетами. Те, що передбачають стандарти, може зустріти опір з боку вищих навчальних закладів, які формують власні підходи до забезпечення якості або в яких увага до навчальних запитів студентів та їхньої готовності відповісти на виклики ринку праці не вкорінена в інституційну культуру. До того ж, стандарти забезпечення якості вимагатимуть від українських університетів кри-

тично оцінити себе і співставити свою практику з очікуваннями європейської спільноти. Тому попереду значна робота щодо впровадження європейської культури якості серед вищих навчальних закладів України.

Отже, слід наголосити, що якість є ключовою умовою довіри, мобільності, конкурентноздатності та привабливості вищої освіти України, яка і надалі продовжуватиме відігравати зростаючу роль у сучасному суспільстві. За будь-яких умов, потреба в освічених і критично мислячих громадянах посилюватиметься. Неминучі фінансові втрати університетів у зв'язку з очікуваним скороченням набору студентів повинні вести до впровадження навчальних програм, що поєднують академічну якість з відповідністю вимогам майбутнього працевлаштування і забезпечують активізацію ролі університетів як осередків знань, навчання і демократичної культури.

Література

1. Болонський процес у фактах і документах/ Упорядники Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Київ; Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2003. – 52 с.
2. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посіб. / За ред.. В.Г.Кременя. – Тернопіль, 2004. – 384 с.
3. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К., 2003. – 200 с.
4. Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації // Матеріали науково-практичного семінару, Львів, 21–23 листопада 2003. – Львів, 2003. – 111 с.
5. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.) / За ред. В.Г.Кременя. – К.; Тернопіль, 2004. – 147 с.
6. Реалізація принципів і завдань Болонського процесу в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції 31.03.2005–01.04.2005. – Львів, 2005
7. Товажнянський Л.Л., Сокол Є.І., Клименко Б.В. Болонський процес: цикли, ступені, кредити. – Харків, 2004. – 144 с.

■ Віра Нюх

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В.В.ДУБРОВСЬКОГО В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ КООПЕРАТИВНОМУ ТЕХНІКУМІ (1919–1924 РР.)

Життя та діяльність видатного українського вченого, педагога та громадсько-політичного діяча Василя Васильовича Дубровського (1897–1966 рр.) досі не стали предметом ґрунтовного дослідження [1]. Зокре-

ма, значний інтерес становить питання про його педагогічну діяльність у середніх та вищих навчальних закладах Чернігова.

Після закінчення у 1919 р. Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька В.Дубровський повернувся до рідного Чернігова й у травні того ж року влаштувався на посаду інструктора з позашкільної освіти Чернігівського повітового відділу народної освіти. Невдовзі у листопаді 1919 р. В.Дубровський почав викладати у Чернігівському інституті народної освіти (далі ІНО), де “виявив себе як бездоганий лектор, котрий уважно та з розумінням ставився до справи, гарно знав матеріал” [2]. Оскільки для забезпечення належного матеріального рівня цього було недостатньо, викладачі ІНО зазвичай шукали додатковий заробіток. Це знайшло відображення в одному зі звітів про діяльність інституту за 1922 р.: “Дороговизна життя зростала з кожним днем. Для заробітку коштів і життя треба було залучатися до сторонніх занять на зразок фізичної праці чи, у кращому випадку, приватних уроків” [3]. Не дивно, що В.Дубровський за таких обставин працював ще в кількох навчальних закладах: школі ім. В.Короленка (зараз ЗОШ №3), на курсах перепідготовки шкільних працівників та у Чернігівському кооперативному технікумі.

Останній з них був створений у серпні 1922 р. на базі соціально-економічної профшколи [4]. Протягом 1919–1925 рр. В.Дубровський викладав у цьому навчальному закладі та кооперативно-торговій профшколі при ньому всесвітню історію, історію культури, історію громадських рухів і соціальної думки. В.Дубровському вдавалося поєднувати викладацьку діяльність в ІНО та кооперативному технікумі, бо навчання в останньому відбувалося ввечері, адже студенти технікуму у денний час працювали [5].

У посвідченні молодого викладача було написано: “За час свого перебування на зазначеній посаді тов. Дубровський виявив себе акуратним і добросовісним робітником і талановитим педагогом-методистом з великою науковою ерудицією і глибокою підготовкою в галузі тих дисциплін, які він викладав” [6]. Слід зазначити, що В.Дубровський завжди працював над собою, вдосконалював власні знання і того ж вимагав від студентів, бо був переконаний, що, “особистість може своєю творчою діяльністю впливати на суспільство. Будь-хто при належній підготовці і трудовій енергії може виконувати будь-яку суспільну функцію” [7].

Принадно зауважимо, що В.Дубровський вигідно вирізнявся серед інших викладачів технікуму не лише глибиною знань та вмінням зацікавити своїм предметом, а й досконалим володінням українською мовою, що, на жаль, було характерно далеко не для всіх лекторів цього нав-

чального закладу. Так, лише сім з понад двадцяти п'яти викладачів могли вільно читати лекції українською мовою [8].

Професіоналізм, легка, весела вдача, ентузіазм, адміністративні та організаторські здібності викликали повагу друзів та колег, захоплення студентів, доброзичливе ставлення керівництва [9]. Це підтверджує обрання В.Дубровського на одному з осінніх засідань 1923 р. до Комітету технікуму [10] та призначення його 16 жовтня 1923 р. Чернігівською повітнаросвітою одним з викладачів політосвіти та соціально-економічного мінімуму Чернігівського кооперативного технікуму [11].

В.Дубровський використовував різноманітні форми та методи викладання. Зокрема, заслуговує на увагу досвід проведення В.Дубровським занять, що базувалися на вивченні джерел. Базовим принципом такого педагогічного прийому вивчення нового матеріалу був принцип самостійного осмислення опрацьованих документів. Подібна система занять давала можливість студентам розвивати мислення, вчитися знаходити причинно-наслідкові зв'язки та робити висновки [12].

Основним методом в опрацьованні навчального матеріалу вважалася робота в групах по 10–15 студентів під керівництвом викладача, який контролював процес засвоєння нових знань шляхом проведення бесід та перевірки в усній та письмовій формах. Контроль за заняттями в групах та пояснювальні бесіди В.Дубровський називав обов'язковими: по-перше, через незабезпеченість бібліотеки технікуму достатньою кількістю літератури, а, по-друге, враховуючи, недобросовісність окремих студентів. Лекційні заняття мали допоміжне значення: передували, викладалися паралельно чи були “фінальним акордом” кожного, передбаченого навчальним планом, комплексу занять у групах [13].

Викладачі кооперативного технікуму були переконані, що спілкування зі студентами має бути органічним, базуватися на дружніх взаєминах і принципі співробітництва. Викладачі та студенти утворювали одне ціле – педагогічний колектив. У технікумі регулярно проводилися тематичні вечори, спільні засідання викладачів в студентів, на яких обговорювалися та вирішувалися найважливіші питання навчального й організаційного характеру [14].

Слід зазначити, що, незважаючи на одночасне викладання В.Дубровським у кількох навчальних закладах різних предметів, він надзвичайно відповідально та серйозно ставився до усіх аспектів педагогічної діяльності: професійної відповідності, знання предмету, володіння різними методами викладання, складання навчальних програм та взаємодії зі студентами.

Заслужують на увагу розроблені В.Дубровським програми навчальних курсів із пояснювальними записками, котрі він викладав у кооперативному технікумі та кооперативно-торговій профшколі. Впадає у вічі логічна та послідовна структура навчальних програм [15]. Враховуючи недостатню кількість підручників, до кожної з тем В.Дубровський пропонував перелік додаткової літератури, а до складних для сприйняття питань – примітки з поясненням [16].

Програма курсу історії культури була розрахована на студентів першого та другого відділень кооперативного технікуму та доповнювалася конспектом прочитаного курсу і пояснювальною запискою. Ця навчальна дисципліна передбачала вивчення загальних відомостей про культуру та місце історії культури серед інших соціальних наук. Історія культури розглядала походження людини, соціально-економічне та культурне життя первісного суспільства, період античності, віру в надприродні явища, започаткування календаря та здобутки стародавньої астрономії [17].

У зв'язку зі скороченням навчальних годин на 50%, здійснене у другому семестрі 1922–1923 н.р., та абсолютною неознайомленістю студентів із явищами первісної культури, В.Дубровський був змушений у середині навчального року переробити програму курсу історії культури. Він зосередив свою увагу на культурних пра-елементах, зменшивши кількість годин, запланованих для вивчення європейської культури [18].

На першому курсі Чернігівської кооперативно-торгової профшколи В.Дубровський викладав історію. Складена ним навчальна програма, передбачала вивчення наслідків географічних відкриттів XV–XVI ст., становища Римо-католицької церкви, Реформації та її результатів [19].

На другому курсі кооперативно-торгової профшколи він викладав новітню історію. Курс передбачав вивчення промислового перевороту в Англії XVIII ст., боротьби північно-американських колоній за незалежність, Французької революції [20].

Історія громадських рухів та соціальної думки викладалася В.Дубровським у першому та другому триместрах першого курсу кооперативного технікуму та на першому і другому курсах кооперативно-торгової профшколи. Програмою було передбачено десять основних тем та додаткова література до них. Послідовно вивчалася “виникнення соціального інстинкту в органічному світі та примітивні форми об'єднань у тварин та первісної людини; громадський розвиток та криза античної Греції, її соціально-політичні ідеали; економічний і політичний устрій стародавнього Риму; економічний і соціальний устрій феодального

суспільства середньовіччя; революції в Англії та Франції; радикалізм і утопічний соціалізм; К.Маркс; імперіалізм і революційні рухи на Україні XIX–XX ст.” Серед рекомендованої літератури до курсу були підручники та монографії, праці Платона, Аристотеля, К.Каутського, Е.Мейєра, Р.Віппера, Г.Плеханова, М.Яворського. Оскільки посібника, який би охоплював усі теми не було, крім рекомендованої літератури студенти користувалися коротким викладом лекцій В.Дубровського [21].

Курс історії громадських рухів та соціальної думки для студентів кооперативно-торгової профшколи В.Дубровський, прагнучи врахувати рівень її учнів та меншу кількість лекційних годин, дещо скоротив іспростив. Викладач вважав за доцільне зосередити увагу на виникненні соціальних інститутів у первісної людини, класовій боротьбі, основних типах громадських організацій та їх характеристиках [22].

Складені В.Дубровським програми були написані професійно, з урахуванням чинних вимог до навчальних курсів, вікових та інтелектуальних особливостей учнів і студентів, варіювалися в залежності від кількості навчальних годин та наявної літератури.

Таким чином, за період педагогічної діяльності у Чернігівському кооперативному технікумі В.Дубровський пройшов шлях від випускника-початківця до досвідченого педагога-майстра. В.Дубровський посів помітне місце серед викладачів-фундаторів технікуму, залишивши яскравий слід у досі недослідженій історії цього навчального закладу.

Література

1. Докладніше див.: Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966): [Некролог] // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 95–96; Коваль О., Матяш І. Дубровський Василь Васильович // Українські архівісти: Біобліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 126–129; Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 122–140; та ін.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО, ф.р. 608, оп. 2, спр. 3920, арк. 13.
3. ДАЧО, ф.р. 608, оп. 1, спр. 106, арк. 26.
4. ДАЧО ф.р. 614, оп. 2, спр. 31, арк. 5.
5. Там само, арк. 9 зв.
6. Там само, спр. 60, арк. 105.
7. Там само, спр. 6, арк. 122.
8. Там само, спр. 31, арк. 33.
9. Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В.Дубровського) // Сіверянський літопис. – 2007. – №1(73). – С. 137.
10. ДАЧО, ф.р. 614, оп. 2, спр. 8, арк. 66.
11. ДАЧО, ф.р. 621, оп. 1, спр. 37, арк. 24.
12. ДАЧО, ф.р. 608, оп. 1, спр. 81, арк. 24–25.

13. ДАЧО, ф.р. 614, оп. 2, спр. 9, арк. 7 зв.
14. Там само, спр. 14, арк. 90.
15. Там само, спр. 21, арк. 21.
16. Там само, спр. 9, арк. 31–32.; Спр. 12, арк. 37–38.
17. Там само, спр. 12, арк. 25–26.
18. Там само, арк. 27.
19. Там само, арк. 47.
20. Там само, арк. 119.
21. Там само, спр. 9, арк. 31–32.
22. Там само, спр. 12, арк. 119 зв.

■■■■■■■■■■*Наталія Отрох*

БЛАГОДІЙНА ТА СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.С.КУЗНЕЦОВА НА БУДЯНСЬКІЙ ФАЯНСОВІЙ ФАБРИЦІ

На початку ХХ ст. у Російській імперії проживало біля 20 мільонів старообрядців. ця категорія мала ряд особливостей, які виділяли її з суспільного загалу. Для старообрядців праця стала формою християнського подвижництва. В умовах гонінь і майже повної відсутності священства миряни грали у житті парафії ключову роль. На них трималася не тільки релігійна община, але й економічне життя, засноване на принципах взаємовиручки та корпоративної спільності. За таких умов багато старообрядницьких родин змогли досить успішно зреалізувати себе в підприємницькій діяльності. Заробивши певний капітал такі родини активно включались у добродійну діяльність, хоча форми такої діяльності у кожній підприємницької династії були свої особливості. Бахрушини прагнули створювати благодійні установи в основному загальноміського значення. Морозови будували їх, як для працівників своїх фабрик, так і для полегшення життя нужденних москвичів. Прохорови, наприклад, займалися добродійністю винятково для працівників своїх підприємств. Родина Кузнєцових пішла шляхом Прохорових.

У Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. заводи "Товариства виробництва порцелянових і фаянсових виробів М.С.Кузнєцова" у Ризі, Дулево, Новгороді, Вербилках, Будах і інші були основними виробниками недорогої порцеляни для широкого кола споживачів.

Матвій Сидорович Кузнєцов – талановитий, завзятий підприємець – поставляв порцеляну по всій Росії. Він не просто продовжив справу свого батька та діда, а вивів її на якісно новий рівень – значно збільшив потужності заводів, що дісталися йому у спадщину, придбав нові,

розширив асортименти, ринки збуту, успішно конкурував з європейськими та східними виробниками порцеляни.

При своїх фабриках М.С.Кузнецов побудував для потреб робочих сім храмів, будинки для молитви, сім лікарень, богадільні, дитячий садок, ясла, шість шкіл і училищ, народні будинки, бібліотеки, читальні й інші об'єкти соціально-культурного призначення [1, с. 3].

Фабричні селища зводилися Кузнецовими за єдиною, добре продуманою схемою: "Корпуси фабрик розміщені частково між садів, а частково оточені лісом. При цьому на тих фабриках, що розміщені не в місті, а на землях власників, заклади із продажу спиртних напоїв ніколи не допускалися і допущені не будуть" [1, с. 3].

З восьми заводів "Товариства виробництва порцелянових і фаянсових виробів М.С.Кузнецова" два було збудовано на Слобожанщині і серед них – один з найбільших – у с.Буди. Побудована практично з нуля "Ново-Харківська фабрика у с.Буди" була облаштована новітнім вітчизняним і закордонним обладнанням. Все фабричне селище розташувалося в досить мальовничій місцевості. Там протікала річка Мерефа з чистою прозорою водою. Незабаром вода стала біла і згодом за нею закріпилася нова назва – Біла. За фабрикою на "невеликому схилі групувалася безліч гарних, умістів у зразковій чистоті будиночків" робітників та службовців. "Це були, переважно, цегельні одноповерхові будинки з невеликими садочками, розташовувалися вони двома рядами уздовж алеї, обсадженої пірамідальними тополями. Одним кінцем алея впиралася в церкву, іншим у вхідні ворота заводу" [1, с. 4]. Матвій Сидорович у тім же будинку, де зупинявся сам і де була контора, улаштував для себе та робітників-старообрядців будинок для молитви. Пізніше з'явилася дерев'яна дзвіниця з п'ятьома дзвонами. Тут же була і православна церква на честь чудотворця Миколи, вибудована в 1902 році. Територія фабричних селищ, часто збудованих коштом фірми, була "безалкогольною", відрізнялася упорядкованістю та чистотою.

При фабриці було засновано школу, лікарню, ясла, дитячий садок. У вересні 1889 р. було відкрито "Народне училище". Харківська повітова рада училищ призначила вчителя для школи. Утримання вчителів і школи фабрика взяла на свій рахунок. На утримання училища контора фабрики асигнувала 1200 крб. на рік. Законвчитель отримував заробітної плати – 100 крб., учитель – 360 крб. з готовою квартирою від фабрики, на придбання навчальних посібників витрачалось 500 крб. Учні училища поділялись на 4 розряди, курс навчання тривав 3 роки, в навчальному закладі одночасно могло навчатися до 40 учнів. За успішне нав-

чання учні отримували грамоти та матеріальне заохочення [2, арк. 1, 10, 17].

У 1910 р. на утримання училища було витрачено: на заробітню плату учителям – 2376 крб., на нагороди вчителям – 55 крб., опалення і освітлення училища і квартир учителів – 417 крб. 50 коп., страхову премію – 86 крб. 58 коп., ремонт будівель – 609 крб. 76 коп., дрібні видатки склали – 185 крб. 61 коп., придбано навчальних посібників на суму – 303 крб. 71 коп., журнали – 223 крб. 66 коп. Всього витрачено 4534 крб. 17 коп. На утримання лікарні витрачено: на заробітню плату лікарю – 2100 крб., фельдшеру – 600 крб., акушерці – 407 крб. 16 коп., прислузі – 725 крб. 84 коп., лікарю за тимчасові візити – 25 крб., на продовольчі товари, провізію, молоко тощо – 1661 крб. 14 коп., медикаменти – 2486 крб. 93 коп., аптекарське обладнання – 996 крб. 67 коп., господарське обладнання – 257 крб. 62 коп., опалення і освітлення лікарні – 1155 крб. 51 коп., на квартири медичного персоналу – 284 крб. 20 коп. тощо, всього за рік 12251 крб. . На утримання притулку "Яслі" витрачено: на заробітню плату завідуючому ясель 300 крб., нянькам і прислузі 297 крб. 55 коп., сторожу 56 крб., на провізію 532 крб. 68 коп., опалення 142 крб. 29 коп., роботи і лагодження приміщень 53 крб. 68 коп., на мануфактури і галантереї 26 крб. 20 коп. тощо. Всього витрачено 835 крб. 53 коп. за рік [3, арк. 10].

У 1913 р. на соціальні установи витрачено наступні кошти [4, арк. 37–38]:

Таблиця 1

Рахунки	Залишилося на 1 червня 1913 р.		Обіг у липні		Залишилося на 1 серпня 1913 р.	
	Дебет	Кредит	Дебет	Кредит	Дебет	Кредит
Допомога	2755 крб. 53 коп.		749 крб. 48 коп.		3505 крб. 01 коп.	
Утримання лікарні	6631 крб. 80 коп.		1096 крб. 81 коп.		7728 крб. 61 коп.	
Утримання училища	1620 крб. 54 коп.		232 крб. 89 коп.		1853 крб. 48 коп.	
Утримання квартир службовців	3386 крб. 37 коп.		370 крб. 80 коп.		3757 крб. 17 коп.	
Утримання яслей	969 крб. 92 коп.		198 крб. 79 коп.		1168 крб. 71 коп.	
Утримання саду	611 крб. 10 коп.		112 крб. 39 коп.	63 крб. 52 коп.	659 крб. 97 коп.	

Контора фабрики виплачувала компенсації працівникам у разі нещасних випадків [5, арк. 7].

Таблиця 2

Відомості про нещасливі випадки з січня 1904 р.

<i>Рік</i>	<i>Число випадків</i>	<i>Видано</i>		<i>Нагорода за збитки</i>
		<i>За половину</i>	<i>За дві половини</i>	
1904	6	44 крб. 82 коп.	—	—
1905	7	41 крб. 32 коп.	34 крб. 32 коп.	—
1906	8	24 крб. 25 коп.	—	40 крб. 75 коп.
1907		107 крб. 53 коп.	32 крб. 35 коп.	1476 крб. 20 коп.
1908	6	92 крб. 56 коп.	63 крб. 47 коп.	237 крб. 50 коп.
1909	13	48 крб. 28 коп.	39 крб. 66 коп.	1257 крб. 36 коп.
1910	264	131 крб. 91 коп.	83 крб.	—
1911	38	50 крб. 71 коп.	37 крб. 29 коп.	—
1912	60	87 крб. 53 коп.	27 крб. 30 коп.	—

У 1913 р. на фабриці було засновано лікарняну касу, діяльність якої розпочалась у всьому об'ємі з 1 вересня 1913 р. Розміри внесків визначили 22% з суми заробітку робітників. Для стягнення внесків до каси встановили розряди, куди увійшли учасники каси. Кожний учасник у випадку переходу на нижчий оклад заробітку міг за бажанням сплачувати внески за тим розрядом, в якому він перебував до того. Розмір допомоги учасникам каси у випадку хвороби становив: сімейним – 2/3 заробітку; несімейним – 1/2 заробітку. Учасникам каси, які знаходилися на лікуванні в фабричній лікарні виділяли допомогу: сімейним – 2/3 заробітку; несімейним – 1/4 заробітку. Ті, хто влаштовувався на роботу і вступав у касу могли користуватися допомогою після одного тижня роботи. Хвороба, яка продовжувалась 2 дні, хворобою не вважалася і допомога не видавалася. У разі продовження хвороби до 3 днів і більше допомога видавалася з першого дня хвороби. Свята і вихідні дні входили в число днів, за які видавалася допомога. Допомога породіллям у зв'язку із пологами встановлювалася у розмірі повного заробітку. Розмір допомоги у випадку смерті учасника каси встановлювався тридцятикратним денним заробітком [4, арк. 2].

За кількістю будівель Будянське фабричне селище скоріше нагадувало маленьке упоряджене містечко. Все життя проходило навколо

заводу і підкорялося інтересам заводу. Складався своєрідний "світ будян", що складався з українців, росіян і представників інших національностей. Із приїздом у Буди великої кількості кваліфікованих робітників і інтелігенції з центру Росії в селищі пробудився потяг до знань, до музики. Стали виникати аматорські колективи. Церковний хор під керівництвом талановитого службовця заводу Петра Козлова склав основу світського хору. Петро Черняк організував оркестр російських народних інструментів; виник і духовий оркестр, що очолив Рождественський. У його складі були: робітник комори готової продукції Григорій Дьомін – кларнетист (став диригентом після від'їзду Рождественського), Петро Ковзанок – флейтист, Іван Дунашов – бас та інші. Концертної програми оркестр не мав, грав на танцювальних площадках. Успішно виступав на заводі і драматичний колектив. Для такого активного художнього життя в Будах був побудований театр. Відомо, що його фотографія експонувалася в кузнєцовському відділі на Паризькій Всесвітній виставці 1900 року.

Так як і фабриканти Морозови Кузнєцови заохочували розвиток спортивного дозвілля своїх робітників, зокрема футболу. В Буди футбол був завезений з Одеси через Харків. У 1878 році англійці організували "Одеський атлетичний клуб". У 1913 році на першість Росії в південній зоні грали команди Харкова й Одеси. Кумиром одеських уболівальників був Григорій Богемский. "БФК" – Будянский футбольний клуб можна було назвати фірмовим клубом "Товариства М.С.Кузнєцова". Утворений у 1910 році він став одним з найстарших у краї. Перший склад "БФК", як стверджують старожили, організував Георгій Матвійович Кузнєцов.

Звісно, благодійну та соціальну діяльність М.С.Кузнєцова не слід оцінювати тільки з позитивної сторони. На фабриках було достатньо проблем, які відображались на фізичному здоров'ї працівників, але просвітницьку та культурну діяльність цієї людини важко недооцінити.

Література

1. Дорошенко Т. Описание фарфоро-фаянсовой фабрики Товарищества М.С.Кузнєцова, находящейся в селе Буда Харьковской губернии и уезда. – Харьков, 1895.
2. ДАХО, ф. 634, оп. 2, од. зб. 2, 1889 р., 78 арк.
3. ДАХО, ф. 634, оп. 2, од. зб. 75, 1910 р., 75 арк.
4. ДАХО, ф. 634, оп. 2, од. зб. 93, 1913 р., 51 арк.
5. ДАХО, ф. 634, оп. 2, од. зб. 57, 1904 р., 51 арк.
6. Барышников М. Деловой мир России: Историко-биографический справочник. – СПб: Logos, 1998.

7. М.С.Кузнецов – промышленник и меценат культуры второй половины XIX – начала XX века. Материалы научно-практической конференции. – М.: Московский фонд культуры, 2000.

■■■■■■■■■■ **В'ячеслав Прудько**

СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТОК РОБОТИ НІЖИНЬСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ (БЕРЕЗЕНЬ–КВІТЕНЬ 1917 Р.)

Події, пов'язані з революцією 1917 р., все більше знаходять відображення на сторінках сучасних історичних досліджень. Зокрема, вивчення проблемних питань цього періоду належить до мікроісторії, яка ставить собі за мету переконатися в достовірності фактів, що культивуються в сучасній науці. Дана робота передбачає з'ясування обставин створення та початку діяльності громадського комітету в одному з найбільших повітових міст Чернігівської губернії – Ніжині, до поступового визнання Центральної Ради – найвищим владним органом на теренах тогочасної України.

Ніжин був на той час найбільшим за чисельністю населення серед міст губернії. Згідно даних 1905 р. у Ніжині мешкало 42 125 осіб (у Чернігові – 40 000) [5, с. 8]. Проте, події, що відбувались в ньому в цей час залишаються однією з не пізнаних сторінок в історії не тільки повіту, а і Чернігівської губернії в цілому. Лише в окремих розвідках окреслено загальне значення новостворених органів влади у процесах демократизації національно-культурного життя. Особливе місце при вивченні революційних подій займає колективна праця чернігівських науковців "1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис" [5], стаття О.В.Ростовської, С.Родіна "Демократизація суспільно-політичного життя Ніжина в 1917 р." [7] та ін.

З Лютневою революцією 1917 р. відбулося руйнування старої вертикалі адміністративного управління і повнота легітимної влади зосередилась у руках Тимчасового уряду. Новий Петроградський уряд вдало зумів використати напружений стан відносин між думами та органами місцевого самоврядування у містах. Уловивши прагнення широких міських кіл мати стабільний і авторитетний орган влади та дбаючи про забезпечення його прихильного ставлення до себе, центральна влада підтримала поповнення складу міських дум нецензовими гласними – представниками громадських організацій.

"Ще в останні дні лютого по Ніжину пішли чутки, що в Петрограді відбуваються якісь надзвичайні події, що уряд вирішив розпустити Державну Думу, що проти нього повстали робітники і весь народ. Що до революціонерів прилучаються солдати, революціонери беруть перевагу і т.д." [1, с. 1], зазначається в одному з перших номерів "Відомостей Ніжинського громадського комітету".

Реакцією на телеграму Тимчасового уряду "Про форму місцевого самоврядування" стало пожвавлення суспільно-політичного життя і в Ніжині. Як зазначається у вказаній вище газеті: "... не можна було пізнати ніжинських обивателів, народжувалися і на очах росли громадяни. Почалися збірки..." [1, с. 1]. Лакмусовим папірцем у даному питанні стало студентство Історико-філологічного інституту князя Безбородька, яке 4 березня оголосило зібрання. Студентство визначило текст привітання нової влади, висловило свою підтримку та готовність допомогти уряду в справах покращення життя рідного краю. По обіді того ж дня в міській управі відбулося підготовче зібрання представників міського та земського самоуправління, студентства, кооперативів і деяких інших організацій.

Головним завданням цього зібрання стало визначення шляху організації місцевої влади та запобігання хаосу в місті. Було прийнято рішення про формування владної структури за прикладом столиць, що згодом відобразилося в появі міського Ніжинського Громадського комітету (НГК). Такий комітет вирішено було обрати невідкладно, шляхом скликання установчих зборів. Вечором цього ж дня у залі міської управи відбулися збори під головуванням П.В.Саббатовського, представника всеросійського земського союзу. На цьому засіданні було встановлено квоти для представників від різних громадських організацій. Так, ті організації, які вже існували в Ніжині, надсилали до комітету представників у такій кількості: міське самоврядування – 3 представники; Земське самоврядування – 3; Представник Всеросійського земського Союзу – 1; Представник Всеросійського Союзу Міст – 1; Воєнно-промисловий комітет – 1; Представники кооперативів міста і повіту (?); Представник робітників – 1; Шевська артіль – 1; Студентська організація – 1; Батьківські комітети – 1; Педагогічний персонал вищої, середньої і нижчої школи по 1 представнику; Представники службовців і робітників станції Ніжин – 2; Представники української національності – 1; Єврейська національність – 1; Польська національність – 1; Представник духовенства – 1 [1, с. 2]. Що до організацій, які могли постати у майбутньому, то всі вони мали право на делегування своїх представників. Комітет міг

кооптувати в число членів осіб, які могли бути корисними для його праці, своїми знаннями або діяльністю.

Головними завданнями комітету стали:

- забезпечення громадської тиші й спокою;
- організація народних сил;
- інформування населення про поточні події [1, с. 1].

Слід вказати, що дане зібрання стало першим етапом на шляху формування громадського комітету. Його структура зазнавала змін протягом місяця. Так на одному із березневих засідань К.О.Полевицький, представник від спілки споживачів, заявив, про потребу об'єднання міського та сільських комітетів для утворення загального повітового комітету. В своїй доповіді член громадського комітету висловив пропозиції, які зводились до наступного:

"1. Визнати, що даний склад ніжинського громадського комітету є лише його міською секцією цього комітету, сільська ж секція мала бути обрана з'їздом представників сільських комітетів.

2. Вказана сільська секція мала обрати своїх представників у Бюро комітету.

3. Представництво обох секцій у пленарних засіданнях визначено в пропорційному відношенні з числом населення повіту та міста.

4. Днем скликання з'їзду представників сільських комітетів (не менше 2, не більше 3 від кожного), призначити на 4 квітня" [1, с. 2].

Дані пропозиції були прийняті більшістю голосів засідання комітету.

З'їзд представників сільських комітетів відбувся 5 квітня в залі міської думи. До порядку денного з'їзду було включено ряд питань, що безпосередньо вирішували подальше формування Ніжинського повітового громадського комітету: визначення кількості членів повітової секції НГК та вибори представників до неї [2, с. 3].

З'їзд відкрив голова міської секції Комітету професор філософії історико-філологічного інституту П.В.Тихомиров, який у вітальному слові зазначив: "Справедливим буде визнання того, що вирішальне слово у влаштуванні Росії скаже село...зараз на ваші міцні плечі, як би ви не називались: козаки або селяни, покладено відповідальну справу – створити нове обличчя вільної та щасливої Росії. Що у вас вистачить сили підняти цей тягар, за це ручається вся російська історія... Ви, вільні селяни, переходите до наступного кроку вашої творчої роботи, створення повітового комітету. Першим кроком було створення комітетів сільських. За повітом іде губернія, за губерніями держава Російська. Так

самим вірним шляхом кристалізації з низу, створиться могутній колос вільної і щасливої Росії. Останній етап – установчі збори. Так, кожен з вас буде знати, в цю роботу буде вкладено і частину його зусиль і його думок. Допоможи ж вам Бог в цій святій і славній справі" [2, с. 3].

Засіданням 5 квітня було завершено формування повітового громадського комітету. Так за місяць від початку ведення організаційних робіт навколо створення НГК, його склад був наступним. До нього входили представники Ніжинського повітового земства (5 осіб); ніжинська міщанська спілка (1); об'єднання козаків та селян (3); ніжинський військово-промисловий комітет (1); артіль чоботарів м. Ніжина (1); польське товариство (1); ніжинська спілка споживачів (1); науку, освіту та духовну культуру представляли 18 організацій, що нараховували 21 чоловіка; ніжинське сільськогосподарське товариство (1); ніжинський окружний суд (1); фінансово-економічну справу міста представляли 5 установ – 6 чоловік; поштово-телеграфну контору (1), українську організацію (2); всеросійський земський союз (1); всеросійський союз міст (1); раду робітничих депутатів (6); єврейську спільноту (2), від волості Вол. Дівиці (1); представник с. Веркіївки (1); військовий комітет (6); пожежне товариство (1); ніжинську міську управу (4); робітників та службовців станції "Ніжин" (2); медико-санітарну організацію (2) [2, с. 4]¹.

Широке представництво різних організацій та установ у НГК вказує на те, що хоча комітет і формувався демократичним шляхом, проте, зберігалось вагоме значення дореволюційних органів міської влади, кількість представників яких була переважаючою.

Однією з проблем, що постала перед новою владою, була ліквідація поліції та створення міліції, яка мала б її замінити. Ще з березня 1917 року неодноразово піднімалося питання про ліквідацію поліції, але з метою недопущення повного безладу, як в місті, так і в повіті в цілому це рішення відкладалося на більш прийнятний час. Так в першій половині квітня з'їзд представників повітової секції комітету висловився за негайне введення в повіті озброєної міліції. Перш за все така вимога пояснювалася частими випадками злочинів кримінального характеру, боротьбою з дезертирством, відсутністю необхідної кількості охорони спиртових складів. Для організації цієї справи повітовим комісаріатом було прийнято рішення, згідно з яким, сільські комітети (загальна кількість по повіту 12) мають надіслати по 4 чоловіки для озброєння. Найбільш

¹ До того ж деякі члени комітету мали заступників, які мали замінити основних представників у разі їх відсутності.

відповідними для міліціонерів було визнано солдатів – непридатних до військової служби. Всі міліціонери підпорядковувались повітовому комісару, від якого вони отримували розпорядження, у чому саме вони мали бути підконтрольні місцевій владі [3, с. 8]. Такий порядок формування міліції визнано тимчасовим, до встановлення загальних правил по даному питанню. Не останнє місце в роботі НГК займали і питання культури та освіти, так, на одному із засідань, обговорювались пропозиції щодо відкриття хат-читалень по селах повіту.

В ході формування НГК можна виокремити три етапи цього процесу: Створення міської секції НГК; Організація сільських громадських комітетів; Створення повітової секції НГК.

Таким чином, більш, ніж, за місяць роботи щодо організації НГК, було сформовано чітку структуру та принципи роботи. Так, по Ніжинському повіту, як і по місту, було створено комітет, що складався з двох секцій – повітової та міської. Відповідно, міська секція комітету вирішувала питання, що стосувалися справ міста, а сільська – зосередив свою діяльність на проблемах сіл повіту. Такі ж питання, що стосувалися життя як міста, так сіл, було вирішено розглядати спільно. Для виконання рішень і розроблення питань обрано Бюро (управу). Комісаром сільської секції повітового комітету обрано Полевицького К.О. Та це й не дивно, адже саме він доклав максимальних зусиль задля створення даної секції та й взагалі для піднесення ролі сільських комітетів.

Література

1. Известия Нежинского общественного комитета. - 1917. – №1. – 5 квітня.
2. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – №3. – 7 квітня.
3. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – №6, – 11 квітня.
4. Басара-Тилішак Г.Б. Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип. 2. – К., 2007.
5. Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 126 с.
6. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: іл.
7. Ростовська О.В., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – Вип. 17.

■ **Данило Пуга**

ВИКЛАДАЧІ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

Як відомо, 1782 р. територію Української держави було розподілено на три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Відтак, старовинне і тихе сотенне місто – Новгород-Сіверський фактично стало центром великого регіону [1, с. 146].

Перетворення тривали не лише у суспільно-політичному, а й у релігійному житті регіону. За своєю суттю вони відповідали тим симптоматичним змінам, що відбувалися у житті України в цілому: ліквідація залишків колишнього автономного устрою Гетьманщини, згорання козацького самоврядування [2, с. 557].

У зв'язку з новим адміністративно-територіальним поділом у березні 1785 р. було створено Новгород-Сіверську єпархію. До її складу увійшли одинадцять повітів: Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Погарський, Сосницький, Стародубський, Суразький. Очолив новостворену єпархію єпископ Іларіон Кондратковський, якого імператриця Катерина II наказала "перевести Єпископом в Новгород-Северский именованъ его Новгородско-Северским и Глуховским" [3, арк. 1].

До Новгорода-Сіверського перебралися й інші відомі церковні діячі – Володимир Сокальський, Мелхиседек Значко-Яворський, Варлаам Шишацький [4, с. 77]. Для задоволення потреб єпархії у священослужителях у вересні 1785 р. була заснована Новгород-Сіверська духовна семінарія, до якої було переведено частину викладачів і учнів закритої Переяславської семінарії [5, с. 87].

Викладачі Новгород-Сіверської семінарії не були новачками у цій царині. За плечима у них, як правило, були роки навчання у Києво-Могилянській академії й освітньої практики в інших навчальних закладах. Добір викладачів семінарії цілком залежав від єпископа Іларіона. Він, зокрема, звернувся до Синоду з клопотанням "взять мене в новую мою Новгородско-Северскую епархию для заведенія семинарии годныхъ чело-веков из монашествоующих. Теперь смею донести, что нужны мне люди для открытія семинарии и учрежденія консистории: ректор семинарии, Михайловского Переясловского монастыря игумен Ваарлаам, префект семинарии Архидиакон Платон, да еще для должности иеромонах Христофор. Сих трех чело-веков определить прошу ваше святейшество" [6, арк. 10]. Синод пристав на цю пропозицію і задовольнив прохання Іларіона, який невдовзі рапортував: "Касательно взять в учреждаемой Новгородско-Северскую епархию, из монашествоующих и других для

архиерейского служения нужных мне людей указ получен, о чем святейшему правительствующему Синоду почтенно рапортуя [7, арк. 23].

Фундатор Новгород-Сіверської духовної семінарії єпископ Іларіон Кондратковський народився у містечку Воронежі, навчався у Київській академії, згодом став архімандритом Києво-Межигірського монастиря, а 17 липня 1776 р. Переяславським єпископом. Саме з його ініціативи у 1781 р. в Переяславській духовній семінарії було відкрито богословський клас, відремонтовано навчальний корпус і побудовано нову бурсу [8, с. 45].

На особливу увагу заслуговує ректор Новгород-Сіверської духовної семінарії Варлаам Шишацький. Він народився в 1743 р. у селі Красилівка на Чернігівщині. Навчався у Переяславському колегіумі, а потім у Київській академії. Згодом викладав у Переяславському колегіумі філософію та богослів'я і був його ректором. 30 червня 1777 р. посвячений у ієромонахи, у 1780 р. – в ігумени Мошногірського монастиря, звідки у 1783 р. переведений ігуменом у Переяславський Михайлівський монастир. Протягом 1785–1787 рр. В.Шишацький обіймав посаду ректора Новгород-Сіверської духовної семінарії. У 1794 р. за клопотанням Мінського архієпископа Віктора Садовського він був призначений архімандритом Дятловицького монастиря на Пінщині та став намісником архієпископа В.Садовського на Правобережній Україні [9, с. 606].

Префектом Новгород-Сіверської семінарії та викладачем риторики та піітики у 1785 р. став ієромонах Платон Романовський. Він навчався у Переяславському колегіумі, а потім у Київській академії. У 1787 р. Платон Романовський був призначений ректором Новгород-Сіверської семінарії та викладачем філософії. У лютому 1796 р. він помер і був похований у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі.

Після смерті Платона Романовського єпископ Іларіон представив до Синоду двох кандидатів на посаду ректора – ігумена Германа та ієромонаха Києво-Печерської лаври Анатолія Ставицького, який був довгий час префектом Київської академії. Але члени Синоду вирішили інакше, й у 1796 р. на цю посаду було призначено ігумена Орловського Успенського монастиря Ієроніма Загоровського. Він навчався у Київській академії, прийняв чернецтво у Києво-Печерській лаврі й у 1770 р. став ігуменом Орловського Успенського монастиря та префектом Орловської семінарії. Після закриття Новгород-Сіверської семінарії у 1797 р. Ієронім Загоровський залишився архімандритом Гамаліївського монастиря, а у січні 1799 р. був призначений настоятелем Печерського монастиря Нижегородської єпархії.

Префектом Новгород-Сіверської семінарії у 1787–1793 рр. був ієромонах Павло Чедневський, який народився у 1748 р. Після закінчення Київської академії у січні 1776 р. він був призначений на викладацьку посаду в Астраханську семінарію. У 1780 р. Павло Чедневський прийняв чернечий постриг, а у квітні 1786 р. виїхав до Санкт-Петербургу, але невдовзі Синод відправив його у розпорядження Новгород-Сіверського єпископа Іларіона. 7 вересня 1787 р. П.Чедневський зайняв посаду префекта семінарії. Він також викладав риторику, філософію та французьку мову. У січні 1793 р. був призначений ігуменом заштатного Миколаївського Макошинського монастиря, але з 1796 р. знову викладав богослів'я у духовній семінарії. У квітні 1798 р. П.Чедневський був переведений настоятелем Козелецького Георгіївського монастиря. У 1803 р. він був звільнений за станом здоров'я з пенсією у розмірі 272 руб. 50 коп. на рік. Помер 10 січня 1823 р. [10, с. 369–370].

Ще один префект семінарії Іоан Казанський народився у 1755 р., навчався у Київській академії. У 1783 р. був направлений у Севську семінарію викладачем граматики і географії, а наступного 1784 р. став її префектом. 22 вересня 1784 р. він був посвячений у диякони Севського кафедрального собору. 3 вересня 1785 р. Іоан Казанський – священик Севського кафедрального собору і викладач риторики, історії, та давньогрецької мови у місцевій семінарії. У 1787 р. він був переведений до Новгород-Сіверської духовної семінарії і розпочав викладати давньогрецьку мову. Префектом семінарії та викладачем філософії Іоан Казанський був у 1794–1797 рр. У 1797 р. він став членом Глухівського духовного правління [11, с. 371].

Префект Леонтій Рклицький народився у 1766 р., навчався у Чернігівській та Новгород-Сіверській духовній семінаріях. У 1791–1793 рр. він викладав у Новгород-Сіверській семінарії піїтику та давньогрецьку мову, а у 1793–1796 рр. – риторику, філософію і водночас займав посаду префекта. 3 грудня 1798 р. він – священик Чернігівського Спасо-Преображенського собору. У 1799 р. був направлений на посаду вчителя філософії Чернігівської семінарії. У 1800 р. він став протоієреєм, а трохи згодом префектом семінарії [12, с. 371].

Таким чином, викладачі Новгород-Сіверської семінарії залишили помітний слід у церковному житті регіону. Їхня діяльність значною мірою сприяла перетворенню Новгорода-Сіверського у важливий культурно-освітній осередок. Як підкреслює О.Оглоблин, “тут гуртуються українські політичні й культурні сили того часу”, які “своїми службовими, маєтко-

вими, родинними справами творили місцеву громадську думку, яскраво забарвлювали місцеве культурне оточення” [13, с. 147].

Викладачі Новгород-Сіверської семінарії

Ректори	Варлаам Шишацький Платон Романовський Ієронім Загоровський	(1785–1787) (1787–1796) (1796–1797)
Класи	Викладачі	роки
риторики	Платон Романовський Павло Чедневський Леонтій Рклицький	(1785–1787) (1787–1793) (1793–1796)
піїтики	Платон Романовський Леонтій Рклицький	(1785–796) (1791–1793)
філософії	Варлаам Шишацький Платон Романовський Павло Чедневський Іоан Казанський Леонтій Рклицький	(1785–1787) (1787–1796) (1787–1793) (1794–1797) (1793–1797)
богослов'я	Варлаам Шишацький Платон Романовський Павло Чедневський	(1785–1787) (1787–1796) (1796–1797)
французької мови	Павло Чедневський	(1787–1793)
грецької мови	Іоанн Казанський Леонтій Рклицький	(1787–1797) (1791–1793)

Література

1. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог, 2000. – С. 146.
2. Карташов А.В. Очерк по истории Русской церкви. – М., 1991. – Кн. 2. – С. 557.
3. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 66, спр.135, арк. 1.
4. Федірко А.М. Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С. 77.
5. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.). – Полтава, 1910. – С. 87.
6. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 66, спр. 208, арк. 10.
7. Там само, арк. 23.
8. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.). – Полтава, 1910. – С. 45.
9. Докладніше див: Травкіна О. Архієпископ Варлаам Шишацький та бібліотека "Чернігівських Атен" // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 606–613.
10. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – №48. – С. 369–370.
11. Там само. – С. 371.
12. Там само. – С. 371.
13. Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог, 2000. – С. 147.

Олена Самойленко, Олександр Самойленко

ЗАХОДИ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ У РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Освіта на теренах України має багатотисялітню історію та давні традиції, виходячи корінням з часів Київської Русі, вона здолала досить складні етапи свого розвитку, переживаючи як періоди розквіту, так і часи утисків і цькування. Проблема формування національної освіти стоїть досить гостро і в наш час, тому вивчення питань, пов'язаних із історією становлення української національної школи на різних етапах видається нам актуальним і корисним.

Одним з найбільш яскравих, хоча й коротких періодів підйому національної освіти стали роки Української революції. Центральна Рада з перших днів свого існування взялася за справу становлення української освіти, розбудовуючи національні школи та вищі навчальні заклади,

займаючись підготовкою нових підручників, учителів для українських шкіл, інструкторів дошкільного виховання та позашкільної освіти. Вже у березні 1917 р. зусиллями Товариства шкільної освіти в Києві було засновано 1-у українську гімназію ім. Т.Шевченка. З часом такі гімназії виникли в Одесі, Полтаві, Чернігові та Харкові. За півроку були відкриті 53 середні школи, які існували на приватні або громадські кошти. Під тиском українського національно-патріотичного руху Міністерство освіти Тимчасового уряду змушене було 28 березня надати дозвіл на введення у народних початкових школах навчання українською мовою, а російська – ставала обов'язковим предметом лише з другого класу. Крім цього, в учительських семінаріях та інститутах запроваджувалося вивчення української мови, літератури, історії та географії, а вищим навчальним закладам дозволялося відкривати кафедри української мови, літератури, історії та права. Цьому, значною мірою сприяли, Перший Всеукраїнський з'їзд учителів, що відбувся 2 квітня 1917 р. у Києві, на якому створено Головну Українську шкільну управу, та Перший Український педагогічний з'їзд, що проводився 18–19 квітня 1917 р. у Києві, і в якому взяло участь від 300 до 500 (за різними даними) вчителів початкових, середніх і вищих навчальних закладів України. З'їзд відкрив Голова Шкільної комісії І.Штешенко. На з'їзді обговорювались питання дерусифікації шкіл в Україні та переформатування шкільних програм. З'їзд закликав усіх учителів, які проживають за територією України повернутися для освітнянської діяльності на батьківщину, а всіх викладачів, професорів вищих шкіл – "перейти в своїх лекціях на українську мову, або відкрити курси українознавства". За рішенням з'їзду було створено Головну українську шкільну раду. Процес українізації освіти успішно розгортався, про що засвідчив другий Всеукраїнський вчительський з'їзд, який відбувся 10-12 серпня 1917 р. Він підтвердив постанову 1-го з'їзду про поступову і часткову українізацію середньої та вищої школи та сформував Всеукраїнську вчительську спілку з філіями по всій Україні, яка з часом налічувала близько 10 тисяч членів. Наприкінці 1917 р. було розроблено плани і програми для єдиної загальноосвітньої школи з 12-річним терміном навчання. З метою ефективного керівництва народною освітою в Україні були створені Київський, Одеський і Харківський шкільні округи, а для швидкої дерусифікації шкіл – численні курси українознавства.

Не менш активно процес розбудови національної освіти здійснювався за часів Української Держави, яку очолював гетьман Павло Скоропадський, а Міністерство вищої народної освіти і мистецтв – професор

Микола Василенко. Першим кроком Міністерства у цій справі стало запровадження єдиної трудової школи, проект якої був розроблений ще Центральною Радою. Поряд з відкриттям нових українських шкіл українізувалися також старі російські гімназії. Вже на кінець 1918 р. в Україні існувало 47208 народних шкіл, 1210 вищих початкових шкіл, 474 чоловічі та 262 жіночі гімназії, 91 комерційна школа [1].

Гетьманський уряд здійснив низку заходів з метою подальшої розбудови вищої школи в Україні. Заснований раніше Український народний університет у Києві був перетворений на Державний український університет, Педагогічну академію реорганізували на Українську науково-педагогічну академію, яка мала готувати кадри вчителів українознавства для середніх шкіл. Державний український університет було засновано у Кам'янець-Подільському, а в Полтаві відкрито Український історико-філологічний факультет. Кафедри українознавства також було відкрито в Харківському і Новоросійському університетах.

Подібні процеси проходили і в інших містах і регіонах України, включаючи і Ніжин, де майже сто років функціонував вищий навчальний заклад – на той час, Історико-філологічний інститут князя Безбородька, який став центром освіти та науки на Північному Лівобережжі.

На початку березня 1917 р. до Ніжина надійшла звістка, що старий царський режим впав і владу до своїх рук взяла Державна Дума. Викладачі та студенти інституту 4 березня провели зібрання, на якому прийняли рішення: "... Віддати себе на службу рідному красві, всіма силами підтримувати і допомагати новому урядові" [2].

Зміна політичної ситуації в Україні відкрила перед вузом і нові перспективи розвитку. Директор інституту І.П.Козловський у доповідній записці на ім'я попечителя з нагоди підготовки до 100-річного ювілею Ніжинської вищої школи висловив думку про заснування в Ніжині Педагогічної академії з 5-річним курсом навчання. Висловлювалося також побажання надати кафедрі педагогіки право присвоювати вчені ступені й готувати кращих випускників до професорського звання [3], але пропозиції директора щодо реорганізації інституту чи принаймні поліпшення його становища, схвалені конференцією влітку 1917 р., були проігноровані Тимчасовим урядом.

У квітні 1917 р. з ініціативи проф. В.І.Резанова при Історико-філологічному інституті було створено "Общество изучения России и Украины": "В виду обстоятельств и потребностей текущего времени, при слагающемся свободном строе жизни, который все мы должны укреплять и поддерживать, местный язык, этнография, история, литература, быт

материальный и т.д. должны стать предметом интенсивного изучения. Местные культпросветительные учреждения обязаны принять на себя эту задачу прежде всего и явиться в этом смысле объединяющими центрами.

При ИФИ возникает "Общество изучения Украины". Цель общества – собрание, а затем и разработка материалов для создания "Энциклопедии Украины". На 1-е место – изучение украинского языка.

Общество имеет ввиду приступить к работе следующей очереди - к систематизации, изучению, освещению и разработке общих и спец. вопросов Украиноведения, истории Украины, ее литературы и проч.

Предполагается издавать научно-популярный вестник "Украина..." [4].

9 квітня 1917 р. у Ніжині скликали Українське віче, яке схвалило рішення надіслати привітання Українській Центральній Раді і доручити їй особливо дбати про негайну українізацію всіх шкіл і т.п. На цьому зібранні було вирішено організувати в місті "Просвіту" "для захисту і поширення своїх національних інтересів..." [5], хоча й після цього питання українізації в місті вирішувалося складно.

У вузі в 1917–1918 навчальному році на чотирьох курсах навчалося лише 68 чоловік, із яких 55 були на повному утриманні інституту і лише 13 – на самозабезпеченні. Диплом учителя одержали 29 випускників, з яких двох кращих відрядили до Петербурзького університету для підготовки до одержання професорського звання. У зв'язку з політичними змінами конференція вносила пропозицію реформувати навчальний заклад, його навчальні плани [6]. Відповідно до проекту статуту Педагогічної академії, який був запропонований раніше, планувалося готувати вчителів: 1) вітчизняної (російської та української) мови і літератури, 2) історії, 3) стародавніх мов (латинської і грецької), 4) нових мов (англійської, французької, німецької, італійської). Вносились також пропозиція ліквідувати платню за навчання, встановити державні стипендії, зараховувати тих абітурієнтів, які виявили нахил до педагогічної роботи тощо.

Паралельно з проектом про перетворення інституту в Педагогічну академію група професорів на чолі з В.Г.Ляскоронським підготувала документ про створення в Ніжині університету традиційного (класичного) типу.

1918 рік виявився дуже складними у житті навчального закладу. Директорські обов'язки продовжував виконувати професор І.П.Козловський. На кафедрах працювали професори В.І.Петр, І.Г.Турцевич, В.І.Резанов, О.С.Грузинський, В.О.Розов, В.Г.Ляскоронський, П.В.Тихомиров, В.В.Новодворський, наставники-керівники І.В.Добіаш, М.М.Кирилов,

В.В.Кукаркін, В.О.Заболотський, а в аудиторіях вже навчалося 160 студентів: казенних – 100, своєкоштных – 60. Казенні студенти отримували проценти з капіталу почесних попечителів. У колективі обговорювалося питання про підвищення працівникам інституту заробітної платні, про звільнення студентів від складання екзаменів з класичних мов, про необхідність випуску XXXII тому "Известий Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине" [7].

На засіданні конференції від 10 (23) квітня 1918 р. була заслухана доповідь директора інституту І.П.Козловського про пропозиції Міністерства народної освіти: 1) про утворення з майбутнього академічного року кафедр історії України, української мови і історії української літератури; 2) про перехід на викладання предметів українською мовою протягом найближчих 5 років; 3) про порядок залишення при інституті стипендіатів, які говорять українською мовою, для підготовки їх до професорського звання; 4) про введення з 1918/1919 академічного року обов'язкової лектури української мови; 5) про бажаність відкриття курсів з географії України, етнографії і історії мистецтв за рахунок деяких годин, виділених для класичних мов; 6) про перетворення інституту в університет і про відкриття юридичного факультету [8].

У цей же час постало питання про участь представників інституту в роботі з'їздів працівників Вищих навчальних закладів України, які були ініційовані професорсько-викладацьким складом Київського університету Св. Володимира. В роботі Першого з'їзду від Ніжинського історико-філологічного інституту брав участь професор П.В.Тихомиров, а в роботі Другого - професор В.І.Резанов і наставник студентів О.С.Грузинський.

На з'їздах піднімалися різноманітні питання, частина яких безпосередньо стосувалась і ніжинського інституту [9]. У зв'язку з тим, що не було ще остаточних рішень з'їздів, пропозиції директора інституту вирішили обговорювати лише попередньо. Професор В.І.Резанов заявив, що події розвиваються з такою карколомною швидкістю, життя тече таким швидким темпом, що якщо конференція не бажає залишитися поза течією, то їй слід, не гублячи жодної години, приступити до обговорення реформи, тим більше, що вона відповідає проекту перетворення інституту в університет, який у свій час був прийнятий конференцією з ініціативи професора В.Г.Ляскоронського.

До вирішення цього питання конференція поверталася ще декілька разів. Особливу активність проявляв у цьому професор В.І.Резанов. 2(15) травня 1918 р. на конференції інституту заслухали доповідь професора П.В.Тихомирова про роботу та прийняті резолюції Першого

з'їзду вищих закладів України у м.Києві. Професор також повідомив про його відвідини, за дорученням І.П.Козловського, директора Департаменту вищої школи з питання про перетворення інституту в університет, який пояснив, що уряд врахує особисті інтереси професорів і службовців інституту. Професорам і викладачам пропонувалося одночасно працювати в інституті, до його повного закриття, й університеті. І міністерство освіти в цьому не бачило перепон. Класичну гімназію інституту пропонувалося перетворити в гімназію загального типу з початку нового навчального року [10].

У зв'язку з тим, що в майбутньому університеті пропонувалося відкрити два факультети: Історико-філологічний і юридичний, обговорювалось питання і про забезпечення викладачів квартирами, а університету – необхідними приміщеннями.

Після обговорення питання про створення в Ніжині університету, в якому взяли участь всі присутні члени правління, були прийняті пропозиції, до законопроекту про заснування в місті державного університету князя Безбородька у складі двох факультетів – юридичного й історико-філологічного, з можливістю подальшого розширення. Не залишилось поза увагою колективу і мовне питання: "Введення в університеті і інституті викладання українською мовою не повинно проходити на шкоду науковій і навчальній справі. В межах можливості викладання всіх предметів українською мовою вводиться через 5-10 років" [11].

15 (28) травня 1918 р. на засіданні Правління інституту делегати Другого з'їзду вищих навчальних закладів професор В.І.Резанов і наставник студентів О.С.Грузинський, доповідаючи про основні рішення, прийняті на з'їзді, розповіли і про свої зустрічі з міністром та директором Департаменту, які обіцяли матеріальну підтримку інституту. Питання про перетворення інституту в університет, за словами делегатів, не привабило до себе в цей час великої уваги з боку міністерства і його рішення в позитивному плані було до деякого часу відкладено.

В колективі очікували на схвальне вирішення питання. Проте життя змушувало діяти. Як свідчать протоколи засідання Правління інституту, 12(25) червня 1918 р. повернулися до обговорення проекту Статуту Історико-філологічного інституту князя Безбородька, який був прийнятий ще на засіданні конференції 28 жовтня 1917 р. і готувався для затвердження Тимчасовим урядом.

Оригінальність і неповторність Ніжинського Історико-філологічного інституту полягала в тому, що під одним дахом поєдналися інститут і

гімназія, тобто вищий і середній навчальний заклад, що створювало певні незручності.

За доби Гетьманату здійснювалася реформа вищої, середньої і початкової шкіл, яку проводила Всеукраїнська академія наук (ВУАН), очолювана академіком В.І.Вернадським, що керував комісією з реформи вищої школи в міністерстві народної освіти і мистецтв. 5 вересня 1918 р. відбулося перше її засідання. Презентували Ніжинський інститут професори О.С.Грузинський і В.І.Резанов. Для розробки проекту реформи вищої школи на цьому засіданні була створена підкомісія, яку очолив професор А.М.Лобода. До її складу увійшли також О.С.Грузинський, В.І.Резанов, граф М.О.Мусін-Пушкін і представник чернігівського губернського земства П.Я.Дорошенко. Результатом роботи комісії під керівництвом академіка В.І.Вернадського та підкомісії під керівництвом професора А.М.Лободи, а також величезної роботи, яку провів професор В.І.Резанов, готуючи різного роду довідки, пояснення, була прийнята резолюція відносно Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька:

"а) незалежно від того чи іншого рішення питання про реорганізацію інституту терміново збільшити його штати і кошторисні призначення, для того, щоб заклад міг безболісно існувати в поточному навчальному році. Надати інституту екстрену матеріальну підтримку у зв'язку з його господарською розрухою у розмірі 252017 руб. 77 коп. відповідно до пропозиції підкомісії про штати;

б) доповнити кількість інститутських кафедр заснуванням трьох кафедр українознавства;

в) зробити посаду директора виборною, надати конференції право обирати на посаду директора терміном на 4 роки особу як із середовища професорів інституту, так і зі сторонніх осіб, які мають звання професора або доктора наук, що викладають в інституті; встановити в інституті одну позаштатну ординатуру, бо директор повинен бути професором;

г) терміново включити інститут до списку державних вищих навчальних закладів України;

д) пропозиції про перетворення інституту в сільськогосподарський навчальний заклад [це була пропозиція чернігівського земства] відпадає; питання про перетворення інституту з усіма існуючими проектами реформи передати в попередню підкомісію під головуванням А.М.Лободи, включивши до складу підкомісії професорів А.Ю.Кримського, В.В.Заньковського і А.Ф.Музиченка" [12].

Комісія академіка В.І.Вернадського направила міністру народної освіти і мистецтв законопроект в інститутських справах, в якому Інститут

оголошується державним навчальним закладом; з новими штатами, які вводилися у дію з 1-го липня 1918 року; засновувалися три нових кафедри українознавства і т.д. [13]. До правління інституту надійшла постанова Чернігівського губернського земського зібрання від 2-го вересня 1918 р. за №7787 про клопотання перед Міністерством народної освіти про перетворення Ніжинського історико-філологічного інституту в Український педагогічний інститут за зразком інституту імені Шеллапутіна в Москві. Члени правління взяли цей документ до відома.

Сучасний дослідник О.М.Мироненко в статті "Творення мережі національної вищої школи за часів владування П.Скоропадського" вказує, що Ніжинський інститут "користувався особливою увагою гетьмана", і стверджує, що до відомих трьох університетів – Київського Св.Володимира, Новоросійського та Харківського "додався Ніжинський історико-філологічний інститут ім. князя Безбородька, якому було надано статус державного університету", а також "восени на Україні з'явилося ще 3 університети" [14].

17 серпня 1918 р. вийшов закон, згідно з яким Київський український народний університет, котрий був відкритий 5 жовтня 1917 р., з 1 липня перетворювався на Київський державний український університет, який у 1919 р. був об'єднаний з Київським університетом Св.Володимира. Це ж саме торкалося і Кам'янець-Подільського державного українського університету. У жовтні 1918 р. на базі Вищих жіночих курсів уряд П.Скоропадського утворив Катеринославський університет.

Наприкінці листопада 1918 р. владу П.Скоропадського було повалено і на зміну їй прийшла Директорія. Життя в інституті стало ще більш напруженим. Директор закладу І.П.Козловський у зв'язку з хворобою передав управління навчальним закладом професору І.І.Семенову, який поставив 26 грудня 1918 р. питання про вибори директора.

У ході дебатів надійшла пропозиція професора І.Г.Турцевича обрати на посаду директора академіка Є.Ф.Карського. Він доводив це тим, що під час перебування в Ніжині у розмовах про інститут академік зауважував, що якби йому довелося бути директором, то він доклав би всіх зусиль, щоб вивести інститутське господарство із такого сумного стану. Професор І.Г.Турцевич підкреслював, що Є.Ф.Карський – "кандидат підходящий, бо він не тільки видатний вчений, а й людина, яка володіє адміністративним досвідом і показала себе як ректор Варшавського університету хорошим адміністратором. Восени цього року йому було доручено організувати білоруський університет у Мінську, і він навряд чи погодився зайняти посаду директора Ніжинського інституту, якби доручена йому справа мала успіх. Проте стан його у Мінську змінився, і

він, може бути, готовий буде виступити кандидатом на посаду директора. Слід би було запитати його про цю згоду" [15].

Академіку Є.Ф.Карському в інституті могли б запропонувати і кафедрі історії російської мови і слов'янських говорів, бо професор Розов, який обіймав її, уже давно не читав лекцій з цієї дисципліни. Професор І.І.Семенов, який, очевидно, не хотів далі виконувати обов'язки директора, наполягав на тому, щоб його обрали із своїх професорів. Жваве обговорення завершилось голосуванням. Результати були такі: академік Є.Ф.Карський отримав 5 голосів, професор П.В.Тихомиров – 3 голоси, професори І.І.Семенов, В.І.Резанов і доцент Г.А.Максимович по одному голосу. Останні три особи зняли свої кандидатури. У зв'язку з цим було прийняте одностайне рішення: зв'язатися з академіком Є.Ф.Карським, щоб з'ясувати питання про його згоду зайняти посаду директора. Тимчасовим виконавцем його обов'язків обрали проф. П.В.Тихомирова [16], але відповідь від академіка Є.Ф.Карського напевне так і не надійшла.

А вже 26 січня 1919 р. Нарком освіти В.П.Затонський підписав розпорядження про передачу навчальних закладів міст Харкова, Києва, Катеринослава, Полтави та Ніжина на утримання держави [17]. У зв'язку з цим почалася реорганізація структури інституту. Професорсько-викладацький склад намагався довести, що вуз протягом майже півстоліття успішно готував учителів для середньої школи, даючи їм і належну університетську освіту. Чернігівський губернський відділ народної освіти наполягав на відкритті в Ніжині інституту для підготовки працівників освіти як вихователів дошкільних закладів, так і вчителів для шкіл різного типу. Були внесені зміни у навчальні плани, запроваджено вечірнє навчання тощо. Проте зміни в навчальному процесі інституту відбувалися повільно.

У 1919 р. було проведено декілька засідань Державної комісії з реорганізації вищих навчальних закладів, складання програми і кошторису. В результаті цього був вироблений Меморандум, який передбачав злиття в один навчальний заклад Історико-філологічного інституту з Жіночими курсами і надання студентам наукових історико-філологічних знань на фундаменті громадсько-політичної підготовки, освічених принципами соціалізму, протягом чотирьох років. У Меморандумі передбачались енциклопедичні курси, які читалися б у I та II семестрах в дусі єдності знань з наук: вступ до філософії, енциклопедія математики (вступ в аналіз, теорія вірогідності, аналітична геометрія, основи вищої математики), енциклопедія біологічних наук (порівняльна анатомія й еволюційна теорія, фізіологія людини), енциклопедія наук суспільно-економічних (вступ у соціологію, енциклопедія права, історія соціальних

учень, історія господарського побуту). А далі йшли спеціальні предмети: вступ до порівняльного мовознавства, вступ до історичної науки, вступ до вивчення літератури, загальний курс історії України, загальний курс історії української літератури, практичні курси мов: української, німецької, французької, англійської, латинської, грецької.

Усе це, говорилося в Меморандумі, повинно забезпечуватись науковими силами. Комісія, яка представила Меморандум, продовжувала розробляти навчальний план далі, який передбачав як систематичні комплекси, в які вводились обов'язково "в якості запліднюючого елемента", суспільно-економічні предмети, так і окремі предмети, а також рекомендували використовувати трудовий метод, який передбачав збільшення практичних занять. У той же час учні вищої школи повинні бути підготовленими для суспільно-політичної роботи на мітингах, фабриках, де вони повинні виступати під керівництвом спеціальних працівників [18].

11 березня (26 лютого за ст.ст.) 1919 р. у місті був відкритий Український народний університет імені Т.Г.Шевченка. У ньому планувалося чотири факультети: словесно-історичний, соціально-економічний і політичних наук, природничо-математичний та прикладних знань. В свою чергу факультети поділялись на відділи. Наприклад, словесно-історичний факультет мав: а) загальнонауково-популярний і б) спеціальний; природничо-математичний – викладання: а) біологічних принципів і б) математичних. Уводився демонстративно-експериментальний метод. Передбачалось створення власної учбової майстерні для виготовлення діапозитивів [19], а 18 грудня 1919 р. колишня гімназія при Історико-філологічному інституті отримала нову назву "Ніжинська 1-а радянська школа 1-го і 2-го ступенів" [20]. На місце українізації прийшла радянська освіта на всій території України, захопленій більшовиками, почала створюватись радянська система освіти.

Література

1. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 466-484.
2. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – №1.
3. ВЧОАН, ф. 1367, оп.1, спр. 2081, арк. 5.
4. Там само, спр. 2108 а, арк. 1-6.
5. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – №10.
6. ВЧОАН, ф. 1105, оп.1, спр. 2107, арк. 3.

7. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. - Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект - Поліграф", 2005. – С. 190.
8. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 33 зв.
9. Alma Mater. Університет Св.Володимира за доби Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3-х книгах. – К.: Прайс, 2001. – Кн. 2. – С. 7–46.
10. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 191.
11. ВЧОАН, ф. 1105, оп.1, спр. 2264, арк. 56-57 зв.
12. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С.196–197.
13. Там само.
14. Мироненко О.М. Творення мережі національної вищої школи за часів владування П.Скоропадського // Українське державотворення. Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С. 436-441.
15. ВЧОАН, ф. 1105, оп.1, спр. 2264, арк. 225.
16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С.198–199.
17. ВЧОАН, ф. 1105, оп.1, спр. 2266, арк. 112.
18. Там само, спр. 2363, арк. 18.
19. Там само, спр. 2362, арк. 1–17.
20. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С.201.

■■■■■■■■■■ *Марина Семенова*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА В СФЕРІ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ: ЧИ ДІЄВІ МЕХАНІЗМИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ?

Нові умови розвитку України початку 90-х рр. ХХ ст. зумовили необхідність формування та утвердження нових засад культурної політики держави, основу якої складає нормативно-правова база та механізми її впровадження. Формування нової законодавчої бази культурної сфери було історично обумовлено: розбудова незалежної держави вимагала утвердження нового правового поля в цій галузі. Характерними рисами розгортання процесу формування нормативно-правової основи у сфері культури стали: орієнтація на європейські та світові норми, недовіра старих механізмів та неефективність новостворених, гостра необхідність концептуального опрацювання питань правової політики галузі та формування комплексу законів і оновлення підзаконних актів на рівні центральних органів державної виконавчої влади і на рівні місцевих органів; потреба розв'язання питання застосування в цій сфері механізму правового регулювання розробки ключових питань галузі культурного права (у системі законодавства ще не визначилися з культурним

правом, яке є галуззю законодавства, що регулює суспільні відносини у сфері культури) [1].

У сучасних вітчизняних дослідженнях питання державної політики у сфері культури висвітлюють В.П.Андрущенко, Ю.П.Богуцький, О.А.Гриценко, В.М.Даниленко, І.М.Дзюба, М.Г.Жулинський, С.І.Здіорук, Б.О.Парахонський, М.В.Попович, О.М.Семашко, В.В. Тертичка та інші [2].

Вищим органом державної влади, який формує засади політики у сфері культури, як і політики української держави загалом, є Верховна Рада України. Формуючи систему відповідного законодавства ВР України визначає мету, основні завдання, напрями, принципи та пріоритети державної політики у сфері культури, встановлює правові, економічні та соціальні гарантії її реалізації, створює систему соціального захисту працівників культури. Безпосередньо законопроектною діяльністю у сфері культури займається Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності.

Законодавче підґрунтя для розвитку культурної сфери було закладено прийняттям у лютому 1992 р. "Основ законодавства України про культуру" [3]. У цьому документі визначено основні завдання, принципи та напрями державної політики у сфері культури. У перше десятиліття існування держави – протягом 90-х років – Верховною Радою прийнято цілу низку законів, що регулюють відносини у різних галузях культурної сфери, зокрема: Закон України "Про основи державної політики в сфері культури" (1991), "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" (1992), "Про інформацію" (1993), "Про телебачення і радіомовлення" (1993), "Про бібліотеки та бібліотечну справу" (1995), "Про музеї та музейну справу" (1995), "Про інформаційні агентства" (1995), "Про туризм" (1995), "Про професійних творчих працівників та творчі спілки" (1997), "Про видавничу справу" (1997), "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" (1997), "Про кінематографію" (1998), "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" (1999) [4].

Таким чином, законодавча база сфери культури почала формуватися одразу в процесі творення законодавчої системи незалежної України і має ґрунтовні напрацювання. Але необхідно відмітити, що законотворча діяльності Верховної Ради України у сфері культури є непослідовною, відстає від запитів культурної сфери, формується не передбачуючи, а наздоганяючи потреби культурного розвитку суспільства. Проекти законів досить часто розглядаються та приймаються із запізненням.

Причиною такого стану речей є не лише брак необхідного досвіду законотворчої діяльності Верховної Ради, а – в першу чергу – політичне протистояння, відсутність парламентської більшості, недостатній рівень відповідальності парламентарів за законотворчу роботу та її наслідки, що паралізує діяльність вищого законодавчого органу влади. Законопроекти тривалий час обговорюються, повертаються на доопрацювання і результатом стає їх несвоєчасне прийняття (наприклад, проекти Законів України "Про організацію гастролювальної діяльності в Україні", "Про неприбуткові організації", пакет проектів законодавчих актів щодо книговидавничої справи, національної інформаційної політики, підтримки розвитку національної кінематографії, охорону культурної спадщини).

Проте прийняття комплексу законів щодо культурної сфери не гарантувало їй успішне функціонування. Парламентські слухання "Духовна криза суспільства і шляхи її подолання", які відбулися у 2003 році, промовисто це підтвердили. Учасники названих парламентських слухань відзначили, що для подолання глибокої системної кризи у всіх сферах життєдіяльності та формування гуманістично орієнтованого суспільства, в якому визначальними будуть свобода, соціальна справедливість, духовний розвиток, вільна праця, необхідно забезпечити інтенсифікацію духовно-інтелектуального потенціалу суспільства, пріоритетність розвитку культури, мови, науки, освіти. Економічна нестабільність, соціальна незахищеність громадян, особливо молоді, недостатня дієвість нормативно-правових актів з питань правових відносин молоді і суспільства сприяють формуванню у неї невпевненості у майбутньому і призводить до певної духовної кризи [5].

Головна правова проблема культурної сфери, переконані дослідники, полягає у тому, що чинне законодавче поле не створює сприятливих умов для нормального розвитку цієї сфери [6].

Таким чином, нестабільна законотворча діяльність Верховної Ради України у культурній сфері не сприяє формуванню цілісної законодавчої бази розвитку культури. Ця проблема підсилюється неможливістю впровадження дієвих механізмів і оптимальних засобів реалізації державної політики у цій сфері, що в свою чергу поглиблює негативні тенденції культурного розвитку суспільства.

Вищим органом виконавчої влади загальної компетенції, який здійснює державну політику у сфері культури є Кабінет Міністрів України, таку ж компетенцію мають: Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні і районні державні адміністрації, міські державні адміністрації в містах

Києві та Севастополі. До органів виконавчої влади спеціальної, галузевої компетенції, які безпосередньо несуть відповідальність за реалізацію політики держави у сфері культури, належать: Міністерство культури і мистецтв України (з 2005 року Міністерство культури і туризму України), Міністерство культури Автономної Республіки Крим, управління культури і мистецтв обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, відділи культури районних державних адміністрацій. Значні повноваження в реалізації державної політики у сфері культури та формуванні регіональної культурної політики мають органи місцевого самоврядування - обласні та районні, міські, селищні та сільські ради.

Кабінет Міністрів України у сфері культури має повноваження: забезпечення проведення політики держави у сфері культури, розробка та здійснення загальнодержавних програм культурного розвитку, розробка проекту закону про Державний бюджет України, який містить статті щодо фінансування сфери культури, і забезпечення його виконання після затвердження Верховною Радою України. Уряд здійснює загальні функції державного управління у сфері культури. Прийняті ним постанови і розпорядження направляють і координують діяльність міністерств, інших підпорядкованих йому центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо реалізації державної політики у сфері культури [7].

У 1997 році була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України "Про концептуальні напрями діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури [8]. Цією постановою були затверджені основи діяльності органів виконавчої влади у сфері культури; нею передбачалося, що реалізація Концептуальних напрямів забезпечить правові, фінансово-господарські, адміністративно-управлінські умови для збереження і всебічного розвитку української культури як важливого чинника розбудови повноцінного демократичного суспільства, основи для формування цілісної культурно-національної ідентичності, успішного розвитку України як повноправного члена світового співтовариства, співтворця світової культури.

Проте, за період після затвердження цієї та ряду інших постанов, ситуація у сфері культури в цілому не поліпшилася. Окреслені завдання виконано не було: уряд та інші органи виконавчої влади не забезпечили необхідних фінансових, правових, організаційно-управлінських механізмів підтримки культурно-мистецької сфери, що відповідали б історичним реаліям.

Діяльність уряду у 90-х рр. ХХ ст. відбувалася у період нестабільних соціально-економічних і політичних процесів, у чому й полягає причина низької результативності його роботи. Неодноразово змінювались структура і склад Кабінету Міністрів України, що призводило до порушення принципу наступності в його діяльності, а короткий термін роботи всіх складів уряду унеможлилював ефективну реалізацію прийнятих програм, для виконання яких потрібний значно більший термін. Уряд з цілого ряду питань не має можливості вести самостійну діяльність – вона залежить від позиції Президента України та Верховної Ради, між якими досить часто існують значні відмінності (а іноді і протилежні погляди) у баченні розв'язання тих чи інших проблем.

Існуюча у попередню історичну добу централізована система управління у сфері культури з чіткою вертикаллю підпорядкування (Міністерство культури - обласні управління культури - міські і районні відділи культури) і директивними методами діяльності радикально змінилася в нових історичних умовах. Перш за все переважна більшість закладів культури (понад 80%) перейшли у підпорядкування органів місцевого самоврядування, що обумовлено виділенням з єдиної державної власності комунальної власності. Відбувається фактично децентралізація управління у сфері культури. Проте стався невпорядкований розподіл повноважень між суб'єктами управління різних рівнів, що призвело до порушення зв'язків.

Історичний досвід показав, що управлінські структури в цих умовах виявились неспроможними ефективно управляти перехідними процесами у сфері культури. Вплив Міністерства культури на місцеві органи влади у вирішенні питань щодо реалізації державної політики у сфері культури послабився: у першу чергу – у питаннях фінансового і кадрового забезпечення. Проблема полягала у тому, що обласні управління культури, позбавившись опікування міністерства, були не готові діяти адекватно до змін, які відбувалися в цей час у культурному житті країни: позначилась відсутність досвіду роботи в нових ринкових умовах; продовжувались використовуватись застарілі форми і методи діяльності; колишнє підпорядкування Міністерству культури забезпечувало обласним управлінням культури координацію дій, а перехід під контроль місцевих рад, призвів до інформаційної ізоляції.

Отже, для розвитку культури в умовах історичних трансформаційних перетворень 90-х рр. ХХ ст. першорядне значення має формування нової нормативно-правової бази. По-перше, цей процес утворення законодавчого фундаменту культурної сфери

відбувається складно і суперечливо: неузгодженість та непослідовність у діяльності вищого законодавчого органу влади призводить до "затягування" і несвоєчасного прийняття законів, від яких залежить життєдіяльність культурної сфери. По-друге, вирішальне значення у можливості функціонування галузі культури на нових законодавчих засадах відіграє забезпечення дієвого механізму їх реалізації. У зв'язку з цим відбувається реорганізація в системі виконавчих органів влади, робляться спроби створити дієздатний апарат управління у сфері культури, сформувані нові форми, методи та стиль роботи, запровадити нові управлінські традиції. Проте незабезпеченість розпорядчих функцій Міністерства культури реальними механізмами впливу на суб'єкти у сфері культури, відсутність чіткого розподілу повноважень між органами державного управління всіх рівнів у цій сфері зумовили ускладнення реалізації основних напрямів державної політики, визначених нормативно-правовими актами. Окрім того формування нових організаційно-управлінських відносин у сфері культури здійснюється повільно, органи державного управління залишаються структурно недосконалими і відмежованими від культурних потреб населення, а зміст їх діяльності не відповідає умовам нової соціокультурної ситуації.

Література

1. Біленчук П., Кампо В., Кофанов А. Реформи законодавства України про культуру // Хроніка 2000. – 1998. – №27–28. – С. 587–589.
2. Андрущенко В.П. Духовне оновлення суспільства. – К., 1990. – 200 с.; Богущкий Ю.П. Проблеми та перспективи української культури // Культура і життя. – 2002. – №8–9. – С. 1–2.; Гриценко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. – К., 2000. – 228 с.; Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні // Пам'ятки України. – 1997. – №2. – С. 16–29; Дзюба І.М. Між культурою і політикою. – К., 1998. – 254 с.; Жулинський М.Г. Культура - оловна концепція в політиці та історії // Час-Тіме. – 1997. – №3. – С. 10.; Здіорук С.І., Парахонський Б.О., Валевський О.Л. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. – К., 1995. – 76 с.; Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К., 2002. – 750 с.
3. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21. – Ст. 294.
4. Закон України Про бібліотеки і бібліотечну справу // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №7. – Ст. 45.; Закон України Про музеї та музейну справу // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №25. – Ст. 191; Закон України Про видавничу справу // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №32. – Ст. 206; Закон України Про професійних творчих працівників та творчі спілки // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №52. – Ст. 312; Закон України Про кінематографію // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №38. – Ст. 1388; Закон

України Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей // Офіційний вісник України. – 1999. – №42. – Ст. 2072.; Закон України Про охорону культурної спадщини // Офіційний вісник України. – 2000. – №27. – Ст. 1112.

5. Рекомендації парламентських слухань "Духовна криза суспільства і шляхи її подолання" Схвалено Постановою Верховної Ради України від 20 квітня 2004 року №1689-іV // Криза культури. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 5 листопада 2003 р. – К., 2004. – С. 74.

6. Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / За ред. О.Гриценка. – К., 1998. – С. 4.

7. Про стан і заходи щодо розвитку української культури: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1996 р. №236 // Культура і життя. – 1996. – 6 березня; Про мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 трав. 1997 р. №510; // Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах (1991–1998). Вип. II. / Упоряд.: В.В.Липовський, А.Ф.Мироненко. – К., 1999. – 222 с.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про нормативне забезпечення населення клубними закладами" від 12 листопада 1998 р. №1775 // Офіційний вісник України. – 1998. – №45. – Ст. 1671; Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квіт. 1999 р. №700 // Офіційний вісник України. – 1999. – №17. – Ст. 741.

8. Про концептуальні напрямки діяльності органів виконавчої влади щодо розвитку культури: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. // Урядовий кур'єр. – 1997. – 31 липня.

Петро Слободянюк

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПАНУЮЧОЇ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ В 1950–1980-Х РОКАХ: РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

У сучасних умовах українського державотворення особливого значення набувають проблеми формування духовних підвалин суспільства, насамперед національної свідомості і самосвідомості народу. Важливою сферою вирішення цих складних стратегічних завдань є культура, зокрема культурно-освітня робота, яка своїми різноманітними засобами, формами і методами здатна ефективно впливати на розум, думки і почуття людей, тобто, успішно вирішувати актуальні культурні завдання суспільства. Але в нових суспільних умовах державної самостійності успішному здійсненню цих важливих культурно-виховних завдань заважають старі стереотипи організації культурно-освітньої роботи вироблені ідеологією пануючого режиму в 1950–1980-х рр. З однієї сторони, ідеологізація

сприяла розвитку усієї системи культосвітніх закладів, а з іншої – підпорядковувала їхню культурно-виховну діяльність утвердженню в суспільстві компартійної доктрини і на цій основі небезрезультатно здійснювала руйнацію національних етнокультурних витоків і девальвацію національної самоідентичності українського народу. І якщо перша сторона цієї проблеми культурно-освітньої роботи знайшла певне висвітлення в історико-культурологічній науці (Г.Шевчук, А.Кондратюк, О.Сасихов, С.Піналов, Б.Яремченко, М.Буряк, П.Слободянюк та ін.), то друга сторона – ідеологічно-антиукраїнська – поки що залишається поза увагою широкого загалу і наукових досліджень, що визначає актуальність даної проблеми.

Все життя радянських людей проходило під жорстким компартійним контролем.

Пропаганда ідей марксизму-ленінізму, директивних положень, ідеологічних установок комуністичної партії було обов'язковим для закладів культури.

Поглибленню процесів культурного будівництва в 1950-х рр. сприяло створення міністерства культури, обласних, районних і міських відділів культури, обласних будинків народної творчості, районних будинків культури, фабрично-заводських клубів і бібліотек.

З укрупненням колгоспів і сільрад у 1954 р. прискорювалося створення самостійних клубів і бібліотек – у 1956 р. на 11686 сільських рад республіки припадало 10075 сільських бібліотек (86,2%). З них у західних областях – 10,2%, у східних – 78%, тільки за 1956 р. відкривалося 1500 сільських бібліотек, що дало змогу на 44180 населених пунктів України, з яких 18605 мали менше 200 жителів, відкрити 35077 масових бібліотек, у всіх населених пунктах їх не було [1].

Ще більш інтенсивно розвивалась мережа клубних закладів. До середини 1950-х рр. в Україні за державні кошти було зведено понад 110 районних будинків культури, споруджено і відбудовано за рахунок місцевих ресурсів більше 8 тисяч сільських і колгоспних клубів. Мережа клубних закладів у 1954 р. проти 1940 р. збільшилась майже вдвоє. У республіці працювало 16225 сільських і 8108 колгоспних клубів [2]. З 1957 р. в Україні вже діяло 25839 будинків культури і клубів. На цей час не було сільської ради, на території якої не працював би клуб. Клуби і палаци культури профспілок були при кожному великому підприємстві [3].

Провідним культурним центром став Київ. У столиці діяло 53 профспілкових палаців і клубів, 2 державних будинки культури, 22 зимових і 8 літніх кінотеатрів, 10 кіноустановок на 17 тисяч глядачів, 900 бібліотек, з

них – 64 державні. До послуг населення Київської області було 1098 будинків культури, сільських і колгоспних клубів, 596 бібліотек з книжковим фондом близько 4 млн. томів, 350 стаціонарних і пересувних кіноустановок, 9 музичних шкіл з філіалами у селах, театр, 2 музеї, 53 книжкових магазини, будувалося більше 50 клубів [4].

Могутнім культурним потенціалом характеризувався шахтарський Донбас. У 1262 палацах, будинках культури, клубах Сталінської області в середині 1950-х рр. працювало 1247 клубних працівників. Діяло 1674 тільки масових бібліотек з книжковим фондом понад 10 млн. томів, у т.ч. новозбудована 1956 року одна з найбільших книгозбірень республіки – бібліотека м. Сталіно на 350 тисяч томів. Працювало 986 державних та профспілкових кіноустановок. У м. Сталіно функціонував телевізійний центр, виходило 106 газет, загальним тиражем 548,8 тисяч примірників. У шостій п'ятирічці у цій області будувалося ще 118 палаців культури, 245 клубів, 18 парків культури і відпочинку [5].

Різноманітні й багаточисельні культурні заклади були в Криму: 32 міських і районних будинки культури, 278 сільських клубів, 272 бібліотеки; діяли музеї: історико-археологічний музей у м. Керчі, краєзнавчий – у м. Сімферополі, Чорноморського флоту – у м. Севастополі, будинок-музей А.Чехова – у м. Ялті, палац-музей – у м. Бахчисараї, картинна галерея художника-мариніста І.Айвазовського – у м. Феодосії та картинна галерея – у м. Сімферополі [6].

У Дніпропетровській області функціонувало 1240 клубних установ, з них 12 міських і 28 районних будинків культури, 503 сільських, 487 колгоспних і 185 профспілкових клубів, 1680 бібліотек, 42 парки культури і відпочинку, 447 кіноустановок, 24 музичні школи, історичний, художній та краєзнавчий музеї в м. Нікополі. За роки шостої п'ятирічки будувалося 340 нових клубів [7].

Культосвітні працівники Сумської області виступили з ініціативою організації естафети культури, в ході якої в усіх областях республіки велика увага приділялася зміцненню матеріально-технічної бази клубів і бібліотек. Якщо в 1956 р. в республіці було споруджено 693 сільських клуби, то 1957 р. – 871. У Кіровоградській області тільки в 1957 р. будувалися обласна бібліотека, 11 районних будинків культури та 65 сільських клубів. У Чернігівській області споруджувалося 10 районних будинків культури і 55 сільських клубів, 14 сільських і районних бібліотек [8].

Особливо значним було культурне будівництво у Вінницькій області, де діяло 1585 клубів і будинків культури, 484 кіноустановки, 6 музеїв, 4 музичні школи, 2070 масових бібліотек. Тільки в 1956 р. за народно-

господарським планом було відкрито 184 сільських клуби та бібліотеки, які замінили хати-читальні. У 1957 р. завершилося будівництво 34 клубів з бібліотеками та кімнатами для гурткової роботи. У стадії будівництва було 84 колгоспних, 9 районних будинків культури і 4 кінотеатри. У Вінницькому районі, наприклад, було збудовано 5, капітально відремонтовано 9 клубів, а в 1958 р. завершилося будівництво 15 сільських клубів і заклалися парки більшості сіл району [9]. Такі успіхи у культурному будівництві не тільки Вінниччини, але й інших областей, зокрема, Житомирської і Сумської, досягалися завдяки поширенню кращого досвіду як, наприклад, Могилів-Подільського району, де для зміцнення матеріально-технічної бази закладів культури об'єднувалися кошти сільських рад, колгоспів, установ промислової і споживчої кооперації, інших господарських організації і підприємств [10].

За 1957–1959 рр. в Україні за рахунок місцевих бюджетів і коштів колгоспів споруджено понад 4 тисячі нових клубів, палаців і будинків культури, більше 250 бібліотек і 80 районних будинків культури. Загалом в республіці було відкрито понад 30 тисяч клубів, 27 тисяч червоних кутків, 310 парків культури і відпочинку, 108 музеїв, 34 тисячі масових бібліотек [11].

В Україні Міністерством культури УРСР були розроблені цільові програми "Кадри" і "Резерв", які передбачали вирішення питань підбору, виховання і розстановки кадрів культосвітніх закладів.

Особливе концентральне значення в системі, «влада і культура» мали ідеологічна підготовка культосвітніх працівників: формування марксистсько-ленінського світогляду, знання компартійних документів (рішень партійних органів), зв'язок культосвітньої роботи з практикою тоталітарної системи тощо. Тоталітарний режим тримав культосвітніх працівників під постійним контролем, декларував їх як активних помічників партійних організацій в ідеологічній роботі, в комуністичному вихованні трудящих. Для цього партійні організації використовували різноманітні форми ідеологічного впливу на працівників культури.

В той час у закладах культури працювало 34 тисячі комуністів і комсомольців [12]. В багатьох областях клубні працівники були включені в номенклатуру міськомів і райкомів компартії, обрані депутатами місцевих рад.

Щорічно профільні вищі учбові заклади культури республіки випускали півтори тисячі, а культурно-просвітницькі училища – 6–6,5 тисяч спеціалістів, 65 відсотків випускників направлялись у сільську місцевість. Працювали республіканський інститут підвищення кваліфікації, обласні

курси підготовки працівників культури. З року в рік збільшувався контингент студентів та учнів в інститутах і культосвітніх училищах, що вступали на навчання по цільовому позаконкурсному прийому із сільської місцевості [13].

В ряді областей, зокрема у Харківській, у 80-х роках минулого століття були повністю укомплектовані спеціалістами культосвітньої роботи всі клуби і бібліотеки центральних садиб колгоспів і радгоспів [14]. Значно покращилось забезпечення спеціалістами сільських закладів культури у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Луганській областях, де в окремих районах була повністю вирішена проблема кадрів [15].

В Тернопільській області, наприклад, клубні заклади були забезпечені фахівцями більш ніж на 87, бібліотеки на 91, музеї на 92 відсотків. Завідуючі міськими і районними відділами культури, директори міських і районних Будинків культури, керівники народних театрів і колективів мали вищу освіту. Дипломованими спеціалістами були 90 відсотків директорів сільських централізованих клубних систем і Будинків культури та 92 відсотки художніх керівників [16]. Багато з них одержували допомогу до основного заробітку, або утримувались за рахунок колгоспів [17].

Разом з тим, в ряді областей і районів республіки не вистачало кваліфікованих кадрів. Із 334 тисяч клубних працівників системи Міністерства культури УРСР вищу освіту мали лише 5 відсотків. В 1981–1986 рр. кількість спеціалістів з вищою освітою збільшилась лише на 464 чоловіки. Спеціальної освіти не мали 52 відсотки завідуючих сільськими клубами [18].

В результаті багато закладів культури не стали улюбленим місцем проведення дозвілля. Мало було змістовної, різноманітної, зацікавленої роботи, яка б відповідала настроям і запитам людей, а в звітних документах все часто підтасовувалось, перебільшувалось і прикрашалось приписками.

Робота клубів і будинків культури, парків, бібліотек, кінотеатрів проходила в руслі загальнопартійної виховної та ідеологічної діяльності. Скажімо, в Положенні про парки зазначалося: „Парки культури і відпочинку всією своєю діяльністю пропагують рішення комуністичної партії і радянського уряду, сприяють комуністичному вихованню трудящих, підвищенню їхньої політичної активності...” [19].

Ідеологізація культосвітньої роботи систематично заохочувалася державою. Так, у лютому 1962 р. "за сумлінну роботу по пропаганді і роз'ясненню рішень та матеріалів XXII з'їзду КПРС XXII з'їзду КП України по мобілізації трудящих на виконання завдань, поставлених

з'їздами", Міністерство культури УРСР преміювало іменними годинниками велику групу культосвітніх працівників, серед яких 6 – з Хмельниччини. Таких прикладів безліч [20].

1970-х роках, крім пропаганди партійних рішень і комуністичних догм, ідеологізація культурно-освітньої роботи набрала широких масштабів у зв'язку з підготовкою та відзначенням 100-річчя від дня народження В.Леніна і 50-річчя утворення СРСР. Переслідувалося вільнодумство, шельмувалися "диседенти", "шароварщина", "архаїка".

На посилення ідеологізації культурно-освітньої роботи спрямовується її централізація. Створюються централізовані бібліотечні і клубні системи, культурні і культурно-спортивні комплекси, міжвідомчі ради по культурі.

На початку 1980-х рр. у республіці діяло 2640 централізованих клубних систем. Але в деяких областях, особливо у Кіровоградській, Миколаївській, Івано-Франківській, внаслідок недостатнього керівництва і контролю за діяльністю клубних систем, централізація клубної справи поки що не давала належної віддачі [21].

Централізація поглиблювала ідеологічний зміст культурно-освітньої роботи на виробництві, за місцем проживання, в центрах культури та відпочинку трудящих. Це сковувало творчу ініціативу культосвітніх працівників, аматорів, населення, а заорганізованість, ідеологічна заангажованість культосвітньої справи, які стали звичною нормою, знижували її ефективність ідеологізації культурно-освітньої роботи особливої уваги набували системи комплексного перспективного і поточного планування. Головним організаційним принципом складання таких планів був територіально-галузевий.

За єдиними комплексними планами партійні комітети також здійснювали координацію культурно-шефської роботи серед колгоспників, воїнів, будівельників.

"Успіх" культурно-освітньої роботи оцінювався не розвитком національних етнокультурних засад, а масштабами ідеологічних заходів, інтернаціоналізації населення, атеїстичною істерією, росіщенням духовно-культурного життя. З метою забезпечення ідеологічного впливу на культурно-творчу інтелігенцію при Хмельницькому міському будинку культури працював університет теорії і практики культурно-освітньої роботи.

У повсякденній діяльності закладів культури особлива увага приділяється інтернаціональному і патріотичному вихованню, як факторам денационалізації суспільної свідомості.

Шаленій критиці піддавалася ідеологія українського націоналізму, замовчувалися події та видатні герої національно-визвольних змагань. Наприклад, на допомогу партійному активу Хмельниччини обком КПУ випустив брошуру "Хто є хто?", де фальсифікувалася і подавалася в одіозній формі діяльність С.Петлюри, Є.Коновальця, Р.Шушкевича [22].

Великі зусилля спрямовувалися на організацію контрпропаганди. З цією метою масово друкувалися науково-методичні розробки, каталоги літератури з питань протидії зарубіжній радіопропаганді, в яких доводилося так зване "загнивання" капіталістичного світу, агресивність західних держав і оспівувалися успіхи Радянського Союзу і всього соціалістичного табору [23].

Етнонаціональні традиції, свята і обряди нашого народу підмінялися ідеологічними заходами, що видавалися як нові радянські свята і обряди. Діяли спеціальні регіональні комісії на нових радянських святах і обрядах. У їх проведенні на першому плані були пропаганда соціалістичних засад у житті громад, прославляння радянського народу та ролі компартії. Насаджувався культ обов'язкового соціалістичного змагання в усіх галузях життєдіяльності, боротьби за виконання і перевиконання директивних завдань компартії та уряду [24]. Цій меті підпорядковувалися кінозасоби, наочна агітація. Зокрема, видавалися заідеологізовані збірники зразків наочної агітації для культурно-освітніх установ [25].

Отже, у 1950–1980-х роках культурно-освітня робота була складовою системи пануючої компартійної ідеології українського суспільства в умовах тоталітарної держави. Основні завдання, суть і зміст роботи культосвітніх закладів полягали в утвердженні ідеологічних компартійних постулатів, що підмінювали розвиток справжньої етнонаціональної свідомості і самосвідомості народу України.

Література

1. Вовченко Л. Розміщення бібліотек у сільській місцевості // Соц. культура. – 1957. – №4. – С. 28.
2. Кугот А. Правильно використовувати культфонди колгоспів і кооперацій // Там само. – 1954. – №6. – С. 16.
3. Буцол В. Вогнища соціалістичної культури // Там само. – 1957. – №10. – С. 7.
4. Зростає культура Київщини // Там само. – 1956. – №8. – С. 22-23.
5. Квітне культура шахтарського Донбасу // Там само. – 1957. – №1. – С. 22–23.
6. Курин О., Степичев М. Культурні багатства Криму // Там само. – 1954. – №1. – С. 20.

7. Культурне будівництво на Дніпропетровщині // Та само. – 1957. – №10. – С. 8.
8. Буцол В. Вогнища соціалістичної культури // Там само. – 1957. – №10. – С. 8.
9. Ломоносов М. Будувати більше хороших клубів. // Там само. – 1957. – №7. – С. 14.
10. Зміцнювати матеріальну базу сільських закладів культури // Там само. – 1956. – №7. – С. 1.
11. Нужний В. Семирічка культури й науки // Там само. – 1959. – №8. – С. 5.
12. Леонова А.А. Социально-экономические проблемы платных услуг в сфере культуры и спорта: Метод. рекомендации. – К.: РНМЦНТИКПР, 1987. – Вып. 2. – С. 2.
13. Леонова А.А. Там само. – С. 3.
14. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф.р. 487, оп. 32, спр. 3, арк. 91.
15. Курячий П.М. Педагогические условия совершенствования работы клубов то трудовому воспитанию сельского населения.– К., 1979. – С. 4.
16. Об опыте работы по подготовке и закреплению кадров в культурно-просветительных учреждениях Тернопольской области: Постановление коллегии Министерства культуры СССР от 17.06 1981 №87 // Министерство культуры СССР. Основные служебные документы. – М., 1982. – С. 7, 24–29.
17. Подготовка и закрепление кадров культурно-просветительных работников: По материалам Всесоюзного совещания-семинара работников культуры 1-4 июня 1982 г. в Тернополе // Культурно-просветительская работа. Самодетельное народное творчество. Вып. 3. – М., 1983. – С. 12.
18. Вопросы перестройки участков и сфер работы и дальнейшего совершенствования деятельности культурно-просветительных учреждений в свете решений XXVI съезд КПСС и постановления ЦК КПСС "О мерах по улучшению использования клубных учреждений и спортивных сооружений: Информ. справка. – К., 1987. – 23 с.
19. Типове положення про парки культури і відпочинку системи Міністерства культури СРСР // ДАХМО, ф.р. 3512, оп. 2, спр. 505, арк. 199.
20. Демичев П.Н. XXVI съезд КПСС и задачи культурного строительства // За высокое качество и действенность идеологической работы: Материалы Всесоюзного семинара-совещания идеологических работников. Москва, 20–25 апреля 1881 г. – М., 1981. – С. 197.
21. Безклубенко С.Д. Підсумки і перспективи // Соц. культура. – 1981. – №6. – С. 6.
22. Кто є хто? – Хмельницький. – 1990. – С. 87.
23. Идеологическая борьба и вопросы контрпропаганды / Общество, "Знание" УССР. – К., 1984. – С. 3–22; Культура и идеологическая борьба. Экспресс-информация. Вып. №5. – М., 1988. – С. 16.
24. Корчагинцы – 80-х: Из опыта работы комсомольских организаций области: (Комплект из 22 буклетов в обложке) – Хмельницький, 1984.
25. Зразки наочної агітації в сільських культурно-освітніх установах // ДАХМО, ф.р. 3512, оп. 2, спр. 235, арк. 1–3.

ЧИ БУЛА РУСЬ ДРУЖИННОЮ ДЕРЖАВОЮ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Київська Русь – одна з великих держав середньовічної Європи, перша держава на землях східних слов'ян. Дослідженню історії Київської Русі присвячена значна кількість наукової літератури, а питання суспільного ладу та політичної форми давньоруської держави цікавили вчених-істориків у різні часи й сьогодні знаходяться у фокусі наукових розвідок.

Тема статті є актуальною і виправданою часом, оскільки тепер в історичній літературі не має цілісного історіографічного дослідження, яке б підсумувало стан вивчення проблеми сутності Київської держави та ролі і місця дружини в її організації.

Не одне покоління дослідників займалося вивченням загалом історії Київської Русі та інституту давньоруської дружини у становленні та розвитку держави зокрема. У дореволюційній історіографії одними з перших, хто почав вивчати дану тему, стали М.Погодін [27], С.М.Соловйов [36], В.О.Ключевський [17] та ін. У радянській історіографії вагомий внесок у вивчення сутності давньоруської дружини зробили такі вчені як Б.Д.Греков [9], А.М.Насонов [23], М.М.Покровський [28], С.В.Юшков [44] та ін. Помітною тенденцією радянської історіографії стало те, що більшість радянських дослідників визначали Русь ранньосередньовічною феодальною монархією. Наприклад, М.Є.Горелов [7], Б.Д.Греков [9], Б.А.Рибаков [32], С.В.Юшков [44] та ін.. Аналіз сучасних історіографічних доробок дозволяє стверджувати, що історія Київської держави та дружинного інституту продовжує привертати увагу багатьох дослідників. Зокрема, цей період активно досліджують В.М.Ричка [32], Н.Ф.Котляр [21], В.А.Смолій [15], Л.І.Кормич [18], П.С.Гончарук [6], П.П.Толочко [39], О.П.Толочко [38] та ін.

Мета статті: спробувати визначити сутність та форму давньоруської держави, узагальнити та систематизувати найбільш продуктивні наукові розвідки, присвячені вивченню еволюції давньоруської дружини у політичній системі влади Київської Русі.

Вчені мали різні погляди, сформулювали відмінні гіпотези щодо сутності давньоруської держави. Умовно їх доцільно класифікувати на декілька історіографічних груп. Так, перша група дослідників характеризувала Київську Русь як феодальну державу: С.В.Юшков [44], Б.Д.Греков [9],

М.Є.Горєлов [7], А.М.Насонов [23], В.В.Світлична [34], М.С.Пасічник [24] та ін. Зокрема, А.М.Насонов [23] стверджував, що Київська Русь була феодальною державою, заснованою на принципах сюзеренітету-васалітету. В.В.Гудзь доводив, що за формою правління Київська Русь була дружинно-вічовою ранньофеодальною монархією [10, с. 57]. С.Ф.Платонов називав епоху Київської держави удільно-вічовою [26, с.41].

Інша група дослідників визначає Київську Русь як воєнно-політичну корпорацію. Так, Б.Флоря [40] переконаний, що Русь була воєнно-службовою організацією. О.Толочко [38] підтримує гіпотезу, що руська державність склалася у формі воєнно-торгівельної корпорації, об'єднання. Л.Гумільов [11] писав, що князь в ту епоху – це суто представник влади, а справжні правителі були завжди, тільки імена їх не залишилися в історії, а тому таку форму держави можна назвати дружинно-вічовою.

Певна група сучасних дослідників пропонують визначити форму Київської Русі як дружинної держави. Наприклад, В.Я.Білоцерківський [5], В.М.Ричка [33], Н.Ф.Котляр [21], В.А.Смолій [15], Л.І.Кормич [18], П.С.Гончарук [6], А.Горський [8].

Важливою складовою процесу формування та розвитку державності на Русі є дослідження виникнення та еволюції інституту давньоруської дружини. Термін “дружина” вченими застосовується для позначення різних груп людей, але найчастіше дружиною називали соціальну групу, яка була близька до князя і слугувала постійною опорою князівської влади. Джерела також відводять важливе місце давньоруській дружині у суспільному житті Київської Русі.

У становленні та розвитку Київської Русі дружина зіграла досить важливу роль. Це її значення прекрасно розуміли вже дореволюційні історики: М.П.Погодін [27], М.І.Костомаров [20], С.М.Соловйов [36] та ін. Упродовж першої половини ХІХ століття з'явилося кілька концепцій щодо форми державного устрою на Русі, в основі яких лежав фактор генетичної спільності князів правлячої династії. Руська держава бачилась більшості істориків, наприклад, В.Й.Ключевському [17], М.І.Костомарову [20], у формі сімейно-родового володіння. Найчіткіше ця родова теорія була сформульована С.М.Соловйовим. Історик натомість вважав, що дружина внесла у давньоруське суспільство станове начало на протигагу суто родовому. Професійна дружина з'явилася з самого початку існування держави: вона супроводжувала князя на війну, під час миру складала його раду, у ролі намісників і посадників заступала його місце у волостях [36, с. 217]. При цьому додамо, що М.П.Погодін характеризував дружину як князівську гвардію, яка існує за рахунок кормління

і данини. Дослідник зазначав, що при збільшенні князівської родини значення дружини помітно зростало, а “князь без дружини не означав майже нічого”. Натомість дружина користувалась його повагою, мала на нього великий вплив, брала живу участь у всіх справах, подекуди діяла на власний розсуд [27, с. 415].

Згідно концепції В.О.Ключевського, сформульованої у праці “Курс русской истории”, що почала видаватись з 1905 року, “велике князівство Київське” – це “третя політична форма, яка зав'язалась на Русі” і вийшла “з об'єднання варязьких князівств і городових областей, які зберегли самостійність”. Вона виявилась “зерном того союзу слов'янських і сусідніх з ними фінських племен, який можна визнати первісною формою Руської держави”. Давньоруські князі ще не знали “ідеї чистої монархії”, абсолютного єдиновладдя. Спільне володіння руською землею князівським родом “зі старшим на чолі здавалось простішим і було доступнішим для розуміння”. Таким чином, за визначенням В.О.Ключевського, на Русі існувала “єдина верховна влада роду, тільки не одноособова” [16, с. 144, 148, 169, 193, 194, 201]. Історик переконував, що дружина з'явилась на Русі разом з варязькими князями і, з часом, зі збройної сили перетворилися на політичну владу. В XI столітті дружина була найвищим класом давньоруського суспільства, разом з яким князь управляв землями, а “члени старшої дружини, бояри, складали думу князя, його державну раду” [17, с. 164].

За словами М.І.Костомарова, Київська Русь являла собою ранньосередньовічну федерацію князівств, очолюваних представниками єдиного княжого роду [19, с. 121]. Історик визначив форму держави як удільно-вічову. Він стверджував, що дружина спочатку являла собою “розбійницьку зграю”, хоча при цьому все ж таки несла у собі початки державності; нагадувала стихію, відрізану від народу, що спочатку обмежувалась збиранням данини і лише поступово злилася з руським суспільством [20, с.121]. Для Є.А.Белова, “князь і дружина у Київській Русі – природні двигуни подій, причому вирішальний голос у випадках важливих суспільних рішень належав дружині, ось чому “київський період в руській історії – переважно дружинний чи... аристократичний” [4, с. 331].

Відомий вчений XIX ст. В.І.Сергієвич відмовлявся загалом від поняття “єдина держава” стосовно Давньої Русі, при цьому наполягав на тому, що тоді було “багато одночасно існуючих невеликих держав”, які називались волостями, землями, княжіннями тощо [35, с.1]. Він вважав, що у Русі ми зустрічаємось зі змішаною формою правління, в якій існують два елементи: монархічний – в особі князя і народний, демокра-

тичний – в особі віча”. Аналізуючи термін “дружина”, історик зазначав, що у широкому значенні слова – це люди, котрі служать князю, а у вузькому – окремі зағони служилих людей. Верхівку дружини складали представники бояр – землевласників, які пішли на службу до князя; нижчий прошарок представляли отроки, дітські, гриди [35, с. 359–376, 399–603].

А.Є.Пресняков погоджувався з В.І.Сергієвичем у тому, що Давня Русь не являла монолітної єдиної держави. При цьому дослідник приділив найбільшу увагу дружині. Він вперше серед дореволюційних вчених розглянув дружину на порівняльно-історичному фоні як явище, спільне для раннього середньовіччя слов'янських і германських народів. Дружина визначалась ним як приватноправовий, особистий союз, побудований на спільності “огнища і хліба у господаря з його слугами” [30, с. 179]. А.Є.Пресняков зауважував: “Дружина уявляється мені не головною воєнною силою князівства, як її іноді називають, а лише відбірним ядром княжих воїнів-охоронців, його “двором”, ... постійними супутниками і радниками, і штабом, який давав організаторів і вождів від руки князя народному ополченню, дружина була і головним знаряддям княжої адміністрації, як і княжого господарства” [30, с. 412]. Історик на матеріалах пам'яток давньоруського права показував, що князівська влада вперше за Ярослава Мудрого отримує характер правлячої влади, а князь з “керівника дружини” стає “земською владою”, тобто політичною владою для всього народу, а не виразником інтересів суто дружини, як це було раніше. [31, с. 33–34, 63–68, 254].

Аналізуючи устрій Давньоруської держави, М.Аркас констатував, що на чолі тодішньої Русі стояв великий князь, а найближче до князів стояла дружина, з якою вони радилися про всякі справи, з якою вони бенкетували; саме князь утримував дружинників своїм коштом [3, с. 61]. Антонович В. також відводив важливу роль дружині в управлінні державою. Він висловив думку, що “єдиними носіями державної влади були князь і його дружина — звичайно кількасот вояків, що жили на княжій дворі і уявляли собою збройну силу та урядництво” [2, с. 24]. Н.Полонська-Василенко була переконана, що дружина князя була невід'ємним учасником княжої управи; “радитися з старшими членами дружини, було моральним обов'язком князя”. [29, с. 216].

Таким чином, у дореволюційній історіографії хоча Київська Русь не визначалась як дружинна держава, проте інститут дружини був важливим предметом дослідження багатьох істориків. Найбільша увага приділялася взаємовідносинам дружини з суспільством, її складу, функціям

та ролі в апараті князівського управління. Спільним для історіографії XIX – початку XX ст. було те, що Київська Русь не розглядалась як різновид феодальної держави.

У XX столітті інтерес істориків до вивчення історії Київської держави, загалом, та інституту дружини, зокрема, зберігався. Радянські історики надавали дружинним відносинам важливе значення у соціальній еволюції Давньої Русі. В результаті тривалих досліджень, проведених радянськими вченими, стала очевидною активна участь дружини у формуванні князівської влади на Русі, у підготовці умов переходу до класових відносин. Багато в цьому плані було зроблено Б.Д.Грековим [9], Б.А.Рибаківим [32], В.В.Мавродіним [22], С.В.Юшковим [43] та ін.

У радянській історіографії 20–30-х років поступово утверджуються марксистські теоретичні принципи у методології історичних досліджень. Суттєво змінились погляди і уявлення про початкові етапи руської історії. У розробці марксистської концепції історії Київської Русі провідна роль належала Б.Д.Грекову. Він доводив, що Русь X–XI століть була ранньофеодальною державою, а київський князь – “визнаний глава держави”, хоча й не самодержець. Він представник правлячої знаті [9, с. 31, 286, 307, 368, 481]. Б.Д.Греков вбачав у дружині постійну організацію, що завжди знаходилася біля свого князя. “Він з нею думає, ходить у походи”, але “думаючи” – це тільки частина дружини й дуже невелика. Головна маса дружинників – це не радники, а соратники князів і знаті” [9, с. 328]. Дослідник говорив про зміну політичного значення дружини, коли вона поступово починає перетворюватись на землевласників, а потім, як він вважав, у феодалів [9, с. 334]. Пов’язування державності з існуванням феодального суспільства позначилось на працях багатьох істориків наступного часу.

В.В.Мавродін вказував, що у IX столітті почала зароджуватись нова військова організація – княжа дружина. Історик ґрунтовно і системно характеризував роль та функції давньоруської дружини. “Дружина відіграла велику роль у функціонуванні Київської держави: дружинники оточують давньоруських князів, поділяють їх інтереси, є радниками князя в питаннях миру і війни, організації походів, збору данини, суду, адміністративного управління; дружинники беруть участь у прийнятті законів, постанов, рішень; допомагають князю управляти його домом, господарством; виконують роль послів в інші країни, торгують княжими товарами; укладають договори від імені князя, ведуть дипломатичні переговори та ін.” [22, с. 156].

Правовими засадами середньовічної руської державності багато займався С.В.Юшков. На етапі IX–XIII століть він розрізняв дві форми Київської держави: варварська (IX–X ст., до часів Святослава) і ранньофеодальна монархія. У варварській державі ще у значній мірі зберігаються відносини та інститути родоплемінного устрою, що зникають в процесі феодалізації. У ранньофеодальній монархії її глава – князь – “перший серед рівних” великих феодалів. “Він лише верховний сюзерен”, його діяльність направляється феодалами. Для вирішення найважливіших питань держави скликаються з’їзди феодалів”. С.В.Юшков для Київської Русі часів Володимира та Ярослава використовує також термін “феодальна імперія” (об’єднання у складі давньоруської держави східних слов’ян, ряду угро-фінських і литовських племен)” [44, с. 166–167, 176]. На думку С.В.Юшкова, дружина існувала з виникнення Київської держави, князь вважав дружинників своїми “природними радниками”, жодного рішення з важливих питань князь не приймав без ради та узгодження з дружиною [43, с. 88].

У 60-х роках XX століття питанню про еволюцію політичної структури Давньоруської держави приділив багато уваги в своїх працях Б.А.Рибаков. Характеризуючи часи Володимира та Ярослава, він зазначав про “єдину Київську Русь як первинну політичну форму”, про “єдину державу Русь”, про “ранньофеодальну монархію”, “ранньофеодальну імперію”. На зміну автократичній імперії у XII ст. прийшли феодальні князівства-королівства, вони були “державами, які повністю склалися”, з “суверенними правителями” на чолі [32, с. 83, 147–150]. Б.А.Рибаков аналізував систему експлуатації вільного населення київським князем і його дружиною через “полюддя”. Він стверджував, що одним із джерел формування пануючого класу – боярства була саме верхівка дружини.

Знаменною подією та досягненням радянської історіографії для вивчення історії Київської держави стала поява у 1965 році колективної монографії “Древнерусское государство и его международное значение [13]”, в якій В.Т.Пашуто присвятив розділ аналізу давньоруської державності. Давньоруське суспільство являло собою, на думку В.Т.Пашуто, сформовану станово-класову структуру. В цілому роботи учасників колективної монографії “Древнерусское государство” є продовженням теорії феодальної державності, сформульованої у працях С. В. Юшкова та Б.Д.Грекова. Автори монографії відводять важливе місце інституту дружини. Дружинники були постійними

радниками князя, завжди знаходилися в курсі планів князя Київської держави.

У працях Л.В.Черепніна [13, 42], віддавалося належне концепції ранньофеодальної монархії. Однак вчений сумнівався у тому, що політичний устрій Русі доцільно називати монархією у сенсі єдиновладдя. Адже у літописах про події X ст. зустрічаємо терміни “княжити”, “владети”, “обладати”, які означають княжі верховні права щодо населення [42, с. 359]. Руська держава X століття швидше нагадувала собою політичну асоціацію ряду “світлих і великих князів”, “великих бояр”, “які сидять по містах і знаходяться під рукою великого князя руського”. Дослідник аналізував роль та функції дружини протягом існування Давньоруської держави, зупинявся на взаємовідносинах князя і дружини; зазначав, що склад дружини не був постійним, а змінювався відповідно до соціальної еволюції суспільства.

Чільне місце посідає дружина в працях Довженка В.Й., який підкреслював, що дружина була постійним професійним військом князя. Старша дружина посідала відповідальні місця в державному апараті і відіграла значну роль у політичному житті Київської Русі. Вона брала участь у князівських з'їздах і відстоювала свої погляди на ті чи інші питання. [14, с. 17].

Дослідження Шекери І.М. також показали, що дружина відіграла важливу роль в управлінні державою. На його думку, князь Володимир підняв авторитет дружини. “Як і попередні князі, Володимир вважав дружинників своїми найближчими радниками... Певну роль у посиленні ролі дружинної верхівки в житті Київської Русі відігравали бенкети” [43, с. 47]. Дослідник висловлює припущення, що на бенкетах обговорювалися і вирішувалися питання великого державного значення.

Російський історик В.Я.Петрухін нагадує, що навіть назва “русь” спочатку стосувалась саме до княжої дружини, у розширеному сенсі – до війська в цілому. Автор підтверджує це словами А.А.Шахматова, котрий відзначав, що ще у XI–XII століттях було поширене уявлення “про те, що ім'я Русі – це ім'я князівської дружини, князівських бояр і всієї правлячої верхівки” [25, с. 316]. На думку В.Я.Петрухіна, у другій половині IX – першій половині X століття, коли формується Давньоруська ранньофеодальна держава, головною консолідуючою силою якої стає великокнязівська дружина.

Важливим історіографічним фактом 70-х років XX ст. стали праці петербурзького дослідника І.Я.Фроянова. Згідно його концепції, Давня Русь була не ранньофеодальним, а ранньокласовим суспільством, яке

характеризується рисами як общинно-родового устрою, так і рабовласництва. За словами І.Я.Фроянова, у період зародження давньоруської державності військова сила і суспільна влада ще не відірвались один від одного. Влада належала тому, хто являв собою військову міць. Князі XI–XII століття постійно зображені на фоні дружини, а князь без дружини ніби “птица опешена”, дружина без князя як “корабль без кормчего” [41, с. 71].

Актуальними дослідженнями з теми стали праці А.А.Горського. Автор втілює ідею про верховну колективну (корпоративну) владу в образі давньоруської дружини. Князь, як вважає А.А.Горський, є верховним власником, у першу чергу як глава дружинної корпорації, а ця корпорація, присвоюючи собі управлінські функції, стає основою давньоруської держави. Основними рисами дружинної організації, на думку дослідника, є: провідна роль прибутку, який отримувався корпоративним шляхом; обов'язок військової служби князю; наявність відносин особистої вірності, які мали взаємний характер: дружинники служать князю, а князь забезпечує їх утримання і розподіляє між ними прибутки. А.А.Горський ґрунтовно дослідив формування і еволюцію інституту давньоруської організації у монографії “Давньоруська дружина” [8]. Він дійшов висновку, що інститут дружини був властивий суспільствам доби генезису феодалізму, а дружинна знать складається лише у часи виникнення ранньофеодального суспільства [8, с. 10, 11, 35, 84 та ін.]. Історик відзначає, що дружинники брали активну участь в системі державного управління, дружинні елементи переважали в князівській раді (як з військових питань, так і з питань законодавства, суду, війни і миру, успадкування престолу і т.д.). Інститут князівської ради був генетично пов'язаний з нарадами князя зі своєю дружиною. З становленням системи управління ранньофеодальної держави з'являються нові посади (посадники, данники, мечники, вірники, митники, тіуни та ін.) і їх також займають дружинники. Отже, робить підсумок дослідник, у XI–XII ст. апарат управління формувався також з дружинників.

Ще один сучасний російський вчений І.К.Данилевський виділяє у структурі давньоруської дружини окрім старшої та молодшої ще й середню дружину, котра, на його думку, складалась з однолітків князя, які росли та навчались військовій справі разом з князем, ходили у перші походи. При цьому князь виступав серед дружинників як “перший серед рівних”. Всі державні питання (про устрій “землі”, про війну і мир, про прийняття законів) князь вирішував не самотійно, а разом з дружиною [12, с. 109]. В.В.Омельченко у своїй праці “Дружини Древней Руси”

погоджується з думкою про те, що всі рішення князь приймав з дружиною і “фактично дружина є правлячим класом київського суспільства, військовим класом” [1, с. 92].

В сучасній українській історіографії питанням організації і функціонування дружинної організації в Київській Русі надавалось велике значення. В найновіших працях більшість сучасних істориків на основі свідчень джерел та опрацювання наукової літератури роблять висновок, що Київська Русь була дружинною державою.

За свідченнями М.Ф.Котляра, дружина являла собою продукт зародження і розвитку державності. В руках князя вона була засобом примусу і управління, збору данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Дослідник вважає, що до початку правління Володимира Київська Русь була дружинною державою. В розповідях літопису з цього часу дружина відіграє виключно військову роль. За часів Ярослава “дружина і дружинність як фактор політичного життя, апарат управління і судочинства втратила свої позиції” [21, с. 64]. Разом з тим дружина займала помітне місце в давньоруському суспільстві і після правління Володимира Святославовича. Але це не означає, що держава зберігала дружинну форму в XI–XII століттях. Сама дружина все більше розкладається, з неї виділяється боярство. Дружина перестає бути єдиним правлячим прошарком, в нього входить лише її верхівка. А на протязі XII століття велика кількість старих дружинників в апараті управління замінюється молодшими, а також людьми, уже не пов’язаними з дружиною [21, с. 64].

Висновки М.Ф.Котляра підтримали такі сучасні історики як Кормич Л.І. та Багацький В.В. [18], В.А.Смолій [15], В.М.Ричка [33]. Дослідники, погоджуючись з О.О. Мельниковою, називають форму ранньофеодальної Руської держави дружинною. Така назва відповідає тим функціям, що здійснювались дружиною князя. Адже панівний прошарок складався з верхівки княжої дружини, що протягом тривалого часу утворювала примітивний адміністративний апарат.

Київський історик П.П.Толочко, визначаючи характер державного устрою Давньої Русі, зробив висновок, що давньоруською державою управляв не тільки великий князь, а й весь князівський рід. П.П.Толочко переконливо довів, що князівська дружина мала привілейоване становище у давньоруському суспільстві. Вона брала участь не лише у придушенні соціальних конфліктів, а й в управлінні державою або землею. У ній інтегрувалася військово-службова знать, воїни-професіонали, представники князівської адміністрації [38, с. 158].

О.П.Толочко стверджує, що Русь була формою співжиття однієї родини (“корпорацією”), яка була й історичним власником цієї держави, й емпіричним її уособленням, та ідеальною формою буття цієї держави. Підвалини, на яких вона будується й функціонує, сформовані саме навколо метафори родини. Держава навіть не складає собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним [38, с. 77].

Автори підручників з історії України, а саме: В.Я.Білоцерківський [5], В.В.Гудзь [10], М.С.Пасічник [24]., П.С.Гончарук [6]., Світлична В.В. [33] та ін. вважають, що протягом існування Київської Русі князь весь час спирався на постійну військову дружину, як на полі бою так і в управлінні державою. Зокрема, В.Я.Білоцерківський висловив думку, що державу IX–X ст. слід назвати дружинною монархією, оскільки “влада князя залежала від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався”. [5, с. 41]. В.В.Гудзь стверджує, що за формою правління Русь була дружинно-вічовою ранньофеодальною монархією, дружина князя була ядром війська і суду, а віче існувало як орган місцевого самоуправління [10, с. 57]. За свідченнями Ю.І.Терещенка, у Давньоруській державі руська дружина дуже швидко настільки “зрослася з князем”, що діяла разом із ним як механізм, покликаний забезпечити функціонування усього соціально-політичного організму Старокиївської держави. [37, с. 72].

Аналізуючи процес вивчення давньоруської дружини, можна сказати, що у вчених-істориків різних періодів не викликає сумніву твердження про те, що давньоруська дружина брала активну участь в апараті управління. Більшість дослідників, як дореволюційної та радянської, так і сучасної української історіографії відводять дружинній організації важливе місце у виникненні та функціонуванні Київської держави. А сучасні історики роблять висновок, що на етапі становлення Давньоруська держава мала дружинну форму державності, і на ґрунті дружини утворився примітивний апарат управління. У цей час дружина виконує не лише роль війська, а й радників князя. Проведений історіографічний аналіз наукових доробок з історії політичного устрою Київської Русі дозволяє виявити найбільш цікаві праці вчених-істориків із зазначеної проблеми.

Література

1. Амельченко В.В. Дружини Древней Руси. – М., 1992.
2. Антонович М. Історія України. – Т. I: Княжа доба. – Прага, 1941.
3. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1993.
4. Белов Є.А. Об историческом значении русского боярства до конца XVII века // ЖМНП. – 1886. – Январь.

5. Білоцерківський В.Я. Історія України. – К., 2007.
6. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. – К., 2005.
7. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України. – К., 2006.
8. Горский А.А. Древнерусская дружина. – М., 1989.
9. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953.
10. Гудзь В.В. Історія України. – К., 2003.
11. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989.
12. Данилевський І.К. Древняя Русь (IX–XII вв.) глазами современников и потомков. – М., 1998.
13. Древнерусское государство и его международное значение / Пашуто В.Т., Черепнин Л.М., Шушарин В.П., Щапов Я.Н. – М., 1965.
14. Довженко В.Й. Військова справа в Київській Русі. – К., 1950.
15. Історія України: Нове бачення / За ред. В.А.Смолій. – К., 1995.
16. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М., 1956.
17. Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т. – Т. 1. – М., 1956.
18. Кормиш Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. – Х., 2000.
19. Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси.// УИЖ. – 1993. – №10. – С. 121–132.
20. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. В 21 т. – Кн. – СПб., 1904
21. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998.
22. Мавродин В.В. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Л., 1974.
23. Насонов А.Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства. – СПб., 2002.
24. Пасічник М.С. Історія України: державотворчі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. – К., 2006.
25. Петрухин В.Я., Раевский О.С. Очерки истории народов России в древнем и раннем средневековье. – М., 1968.
26. Платонов С.Ф. Русская история. – М., 1996.
27. Погдин М. Древнерусская история. Обзор составных частей государства и отношений их между собой в продолжении удельного периода.
28. Покровский М.Н. Русская история с древних времен. – М., 1933. – Т. 1.
29. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. I. – К., 1992.
30. Пресняков А.Е. Княжеское право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII вв. – СПб., 1909.
31. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т. I. – М., 1938.
32. Рыбаков Б.А. Мир истории: начальные века русской истории. – М., 1964.
33. Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УИЖ. – 2001. – №2.
34. Світлична В.В. Історія України. – Л., 2004.
35. Сергеевич В.И. Древности русского права. – Т. 1. – СПб., 1909.
36. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. 1. – М., 1998.

37. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XIV ст. – К., 1996.
38. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992.
39. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996.
40. Флоря Б. "Служебная организация" и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // Отечественная история. – 1992. – №2.
41. Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980.
42. Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме древнерусского государства X – начала XIII в. // Исторические записки. – Т. 89. – М., 1972.
43. Шекера І.М. Київська Русь (XI століття у міжнародних відносинах). – К., 1967.
44. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початки розвитку феодалізму в Київській Русі.– К., 1992.
45. Юшков В.С. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.; Л., 1939.

■■■■■■■■■■ **Тарасов А.В.**

"СПОГАДИ" ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ СЕРЕД УЧНІВСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ (К. 70-Х – 80-ТІ РР. ХІХ СТ.)

Відновлення незалежності України в історичній науці спричинило посилену увагу до питань українського національного державного та культурного будівництва. Однією з умов зростання кількості історичних досліджень згаданої тематики стало розширення джерельної бази, в тому числі й особового походження. Непересічним явищем в цьому контексті стало перевидання "Спогадів" відомого українського громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст. Євгена Харлампійовича Чикаленка.

Варто відзначити, що значна увага сучасних українських істориків до питань українського національного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема й Півдня України знайшла своє відображення в сучасній історіографії [1, 2, 6] та ін. Водночас, й питання використання різноманітних джерел особового походження Є.Х.Чикаленка не раз поставали предметом досліджень [8, 9]. Зокрема, інформація що подано у згаданому творі значною мірою вже введено до наукового обігу.

Разом з тим, окремі сюжети "Спогадів" містять інформацію яка ще не була належним чином задіяна у історичних дослідженнях. Зокрема, це стосується питання українського учнівського руху кінця 70-80-х років XIX ст., безпосереднім учасником якого був і Є.Х.Чикаленка.

В означеній статті зроблено спробу показати джерельне значення "Спогадів" Є.Х.Чикаленка в дослідженні питання українського національного руху в середовищі учнівства Півдня України зазначеного часу.

Загальновідомо, що використання мемуарних джерел вимагає від дослідника критичного ставлення, потребує врахування місця та обставин їх написання. Не є винятком і "Спогади" Є.Х.Чикаленка. Варто відзначити, що до питання публікації "Спогадів" Є.Х.Чикаленко підходив дуже ретельно. На думку української дослідниці І.М. Старовойтенко це простежується у листуванні Є.Чикаленка з С.Єфремовим. Я зазначає історик: "Мемуаристові на значній відстані від подій та джерел іноді важко було згадати окремі події і факти. [...] Тому першу частину мемуарів довелося відновлювати по окремих записах і звертатися до С.Єфремова з "укліним проханням" допомогти відтворити деякі події, факти, біографічні деталі [3, с. 57]". Бажання зберегти для майбутніх поколінь свої мемуари було настільки сильним, що Є.Х.Чикаленко "... при переїзді до Чехії носив із собою важку валізу з паперами, як з якимось дорогоцінним скарбом і навіть боявся здавати її до камери схову [3, с. 57]".

Враховуючи час видання "Спогадів", мемуарист виступав не лише як очевидець подій другої половини XIX ст., але і як дослідник українського національного руху, зокрема шукав причини його поразки на початку 20-х рр. XX ст. Так наприклад, Є.Х.Чикаленко аналізуючи причини слабкості українського руху серед селян наголошує: "Але характеристично, що найменше говорили українською мовою і найменше цікавились українським рухом селянські хлопці, оті земські вихованці; вони одні й соромились рідної мови і не признавались до неї, за рідкими виїмками, мабуть, бажаючи швидше позбутись отого тавра – "мужицтва" [3, с. 76]".

Головний фокус своїх "Спогадів" Є.Х.Чикаленко зосередив на українському національному русі, зокрема це стосується і шкільних років, які пройшли на Півдні України (навчався в Одесі та Єлисаветграді – А.Т.). Варто наголосити, що автор став очевидцем та учасником тих невеликих спалахів українського руху, що час-від-часу виникали в регіоні. Проте це були радше винятки із загальної ситуації що склалась в

південних українських губерніях Російської імперії. Незначна кількість української інтелігенції в містах Півдня України обумовила слабкість українського національного руху загалом по регіону. Подібна ситуація знаходила своє віддзеркалення й в середовищі учнівства.

Причиною цього на думку дослідників В.В.Калініченка та Г.П.Шабельника було те, що "...шалений тиск русифікаторської політики російського уряду помітно відчувався в усіх сферах життя українства, особливо відображаючись на психології й світогляді молоді та інтелігенції. Цим частково й можна пояснити той факт, що значна частина української молоді втрачала національну свідомість, зросійщувалася [4, с. 45]".

Проте, в Єлисаветградському земському реальному училищі наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. стан справ був значно кращим. Учень цього училища Є.Х. Чикаленко зазначав: "В реальній школі у нас атмосфера була, натурально, московська, як і по всіх школах Росії, але з тою різницею, що тут нас ніхто не переслідував за розмову між собою на українській мові, як це робилось по державним школах. Навпаки, учитель ботаніки Г. Блюзнір раз у раз говорив, що таке-то зілля по-латині зветься так-то, а "по-малорусски" – так-то; учитель московської мови М. Завадський навчав, що ѣ (ять) пишеться тоді, коли в малорусском языке слышится "і", і ніхто ні з учнів, ні з учителів не кпив з української мови, але товарищі висміювали мене за мою західноукраїнську вимову, перекривляючи, як я вимовляю: "Запражу я рабі коні, застелю радном та поїду до царя в Харков" [3, с. 76]".

Окрім того, за наявності підтримки з боку досвідчених діячів українського національного руху, учнівська молодь жваво відгукувалася на їх пропозиції.

Яскравою ілюстрацією цього є ситуація, що склалася в середовищі учнівства Єлисаветграду. В 1878 р. до міста прибув лікар Опанас Іванович Михалевич, що був членом Київської Старої Громади з 1873 р. В 1875 р. його вислали на Волгу. Після того він займав посаду лікаря на Чернігівщині та Полтавщині і там проявив себе як небезпечний агітатор. Йому було заборонено жити в п'яти північних українських губерніях, і Михалевич перебрався до Єлисаветграду, куди невдовзі з Бобринця переїхав Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) [1, с. 125–126]. З їх допомоги учнівство Єлисаветграду долучилось до українофільської діяльності.

Аналіз архівних документів дозволив з'ясувати, що в 1879-1880 роках учні Єлисаветградського земського реального училища входили до складу "українофільського гуртка". Слідству вдалось встановити, що

членами цього гуртка були: "...лікар Михалевич, колишній секретар Поліцейського Управління міста Єлисаветграду Іван Тобілевич, Михайло Васильєв, Чикаленко, Волошинов, Грабенко та міщанин Ємельян Дьяченко. Деякий час в числі цієї компанії був і Самуїл Дудін, але недовго [10, арк. 226]".

За даними А.М. Катренка, учні 7 класу О.К.Тарковський та Є.Х.Чикаленко мали тісний зв'язок з О.І.Михалевичем та І.К.Тобілевичем. Вони організували для решти учнів недільні читання літератури прогресивного напрямку у флігелі будинку І. Тобілевича. Із учнів особливо виділялися С.М.Дудін і М.Васильєв. Разом з ними О.Тарковський і Є.Чикаленко почали збиратися окремо і почали читати такі видання як "Сила солому ломит" М.І.Наумова, "Что делать?" М.Г.Чернишевського, газ. "Народная воля" (№4) та ін. Потім С.Дудін і М.Васильєв познайомився з І. Тобілевичем. На пропозицію громадівців вони почали перекладати українською мовою твори російських белетристів "народницької школи" – Успенського, Златовратського, Наумова, Нефедова [5, с. 78]. Проте Самуїл Дудін на дізнанні подав інші свідчення: "Під їх впливом (О.Тарковського та Є.Чикаленко – А.Т.) я зайнявся і "справою", тобто перекладом з російської на українську для народу [11, арк. 138]".

"Спогади" Є.Х.Чикаленка значно розширюють дані подані вище. Є.Х.Чикаленко наводить умови заснування гуртка та детально характеризує його діяльність. Так, у "Спогадах" міститься як опис складу гуртка, так і, що особливо важливо, подальша доля його учасників: "...був учитель (Михалевич) і були у нього ученики: К.-Карий, майже одноліток з ним; А.Грабенко [...] Олександр Федорович Волошин, теж селянський син, дуже тверда, послідовна в українстві людина, якою він зостався й досі; він був тоді учителем в Єлисаветі, а потім секретарем Ананьївського земства; Микола Левицький, попович з Олександрійського пов., відомий тепер кооператор – "артільний батько" – а тоді висланий з Московського університету студент; Аркадій Вербицький, попович з Поділля, тоді учень реальної школи, а потім вчитель на Катеринославщині, що й досі зостався діяльним українцем; Михайло Васильєв, теж тоді учень реальної школи, а потім директор цукроварні Терещенка, теж до самої смерті своєї був активним українцем; Іван Стиранкевич, з Лашченкового гуртка, що мав нахил до революційної діяльності [3, с. 83]". Окрім того, на засіданнях гуртка певний час перебували й штундисти [3, с. 83-85].

Самі засідання, за даними "Спогадів" відбувались як у О.І.Михалевича так і у І.К.Тобілевича. Гуртківців О.І.Михалевич знайомив з

вченнями М.П.Драгоманова, розповідав про діяльність "Київської громади"; на зборах читалась "Громада", виправлялись помилки перекладу на українську мову творів народників-белетристів тощо [3, с. 83].

Серед решти цінної інформації у "Спогадах" Є.Х.Чикаленко на особливу увагу привертає питання про причини становлення української національної ідентичності Є.Х. Чикаленка в шкільні роки. Якщо вірити інформації що її подали слідчі, то головний вплив на становлення "українофільства" серед учнівства, зокрема і Є.Х.Чикаленка мали О.І.Михалевич та І.К. Тобілевич. З цим складно не погодитись. Разом з тим, за інформацією "Спогадів" українофільські погляди зародились у Є.Х.Чикаленка значно раніше.

Одним з важливих етапів у становленні національної свідомості Є. Чикаленка було навчання у реальній прогімназії Е.Соколовського у м. Одесі. особливо це стосується впливу вчителів на учня. Є.Х.Чикаленко в своїх "Спогадах" відзначає вчителів: "... учителем московської мови був А.А.Андрієвський, українець, з яким років через 25 я був у одеській "Громаді"... учителем географії був наш найталановитіший композитор П.І. Ніщинський, який своїми "Вечорницями", а особливо своєю хоровою піснею "Закувала та сива зозуля" придбав собі безсмертне ім'я, і дуже шкода, що він так мало написав; він же перекладник на українську мову "Антигони" та "Одіссеї" [3, с. 68]". Проте, найбільше Є.Х.Чикаленко приділяє уваги вчителю історії Л.А.Смоленському як передусім доброму педагогу та справжньому українцю.

Так, на дитячу свідомість особливий вплив склав випадок вдома у Соколовських, коли одного вечора заспівав пісню Л.А.Смоленський. Дозволимо собі розлогу цитату, яка ілюструє відчуття молодого Є.Х.Чикаленка: "На мене вона (пісня – А.Т.) зробила незвичайне враження, не мелодією, не змістом, а тим, що Смоленський, цей бог, якому всі поклоняються, співає мовою, за яку мене карали, ганьбили, перекиривляли; мовою, якої я почав соромитись, хоч у душі любив, бо нею почав говорити, нею розмовляв з милими моєму серцеві перешорськими хлопчиками-пастушками. Щось підкотилось мені під горло, і раптом я розплакався, голосно схлипаючи [3, с. 71]". Після цієї події дружина Е.Соколовського дала читати Є.Х.Чикаленку різноманітну українську літературу, зокрема М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка, кілька книжок "Основи" за 1861 р.

Варто сказати, що така діяльність вчителів Півдня України була помічена владою. За повідомленнями А.М.Катренка "на основі свідчень відступника-провокатора Ф.Куриціна та власних спостережень тимчасово-

вий одеський генерал-губернатор Е.І.Тотлебен у листі до тимчасового харківського генерал-губернатора М.Т.Лоріс-Мелікова від 27 листопада 1879 р. писав: "Куріцин говорить, що українська партія має надзвичайний вплив на соціальний рух у Росії. Вона, як і всяка ворожа урядові партія, є хорошим ґрунтом для революційного бродіння, а головне те, можна сказати, що більше будь-якої партії готує adeptів соціального вчення... Із українофільської партії на півдні дуже багато вчителів, і вони, ще з гімназійної лавки, коментарями Шевченка, розмовами про вільні часи Запорожжя, перебільшеним схилянням перед простим народом, ворожістю до влади тощо наповнюють дитячі голови соціальними ідеями. Багато соціалістів усвідомлює, що з українофілів виходять чудові народники, оскільки завдяки їх принципів – схиляння перед малоросійською народністю і автономією України – виробляється прагнення до детального вивчення мови, побуту і звичаїв малоросійського народу... [6, с. 87]".

Таким чином, "Спогади" Є.Х.Чикаленка дають можливість прослідкувати витoki українофільських поглядів ще до зустрічі з О.І.Михалевичем та І.К.Тобілевичем.

Отже, окрім фактографічних даних, що значно розширюють уявлення дослідників про участь учнівської молоді в діяльності української громади в Єлисаветграді, "Спогади" Є.Х.Чикаленка дозволяють прослідкувати переломлення суспільно-політичних процесів тогочасної України в баченні конкретної постаті – очевидця цих подій. Зважаючи на специфічність мемуарної літератури як історичного джерела, "Спогади" Є.Х.Чикаленка у поєднанні з офіційними документами сприяють глибшому розумінню атмосфери шкільного життя, зокрема становлення українського руху серед учнівства.

Література

1. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
2. Гончарова Н.О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н.О. Гончарова. – Одеса, 2006. – 24 с.
3. Євген Чикаленко. Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання / Передмова: В. Шевчук. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.: іл.
4. Калініченко В.В., Шабельник Г.П. Витoki світогляду та політичної свідомості революційних народників в Україні 70-х рр. XIX ст. (соціально-психологічний аспект) // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 38-48.

5. Катренко А.М. У пошуках побудови справедливого суспільства. (Діяльність народовольців і чорнопредільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. – 320 с.
6. Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 84-95.
7. Старовойтенко І.М. З епістолярної спадщини Євгена Чикаленка: листування із Сергієм Єфремовим // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 47-61.
8. Старовойтенко І.М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / І.М. Старовойтенко. – К., 2004. – 20 с.
9. Фіголь Н.М. Євген Чикаленко та газета "Рада" у формуванні мови преси на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук: спец. 10.01.08 "Журналістика" / Н.М.Фіголь. – К., 2006. – 20 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. (далі – ЦДІАК України), ф. 419, оп. 1, од. зб. 1193, арк. 226.
11. ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, од. зб. 1197, арк. 138.

■■■■■■ Тетяна Тимченко

УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА АНГЛІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРА

Серед незліченого книжкового багатства фундаментальної бібліотеки Ніжинського державного університету є чимало справді унікальних видань, які періодично експонуються у створеному при бібліотеці неординарному музеї рідкісної книги [1]. Безперечно унікальною є і розповідь англійського історика XIX ст. Альфреда Черча про англійську історію кінця 1 тис. до н.е. – початку 2 тис. нашої ери [2]. Вона являє собою ґрунтовне монографічне дослідження, виконане на основі вивчення англійських літописів ("Хронік") та широкого кола тогочасної історичної літератури. До речі, щодо останньої, у автора не було єдиної думки. Частина з неї він використовував надзвичайно активно, іншу, як сам зазначав, цитував лише іноді, та й то головним чином через глибоку особисту повагу до її авторів [3]. Зрештою це було закономірним процесом серйозного наукового дослідження. Адже, як справедливо вважав англійський філософ XVII ст. Френсіс Бекон, загальна згода – найгірша прикмета у справах розуму [4]. Безпосереднє знайомство з роботою Альфреда Черча переконує в тому, що вона дійсно є глибоким науковим дослі-

дженням для свого часу та була помітним явищем в англійській істичній науці. Вона присвячена опису завоювання Британських півостровів спочатку римськими імператорами, потім германськими племенами і нарешті норманами. Заслугує на увагу думка автора, яка проходить через усе дослідження, про те, що хоча підкорення корінного населення Британських островів і проходило в напруженій боротьбі із завойовниками, останні стали носіями основ цивілізації на цю територію Західної Європи. Так, говорячи про історію завоювання Шотландії та інших британських земель германськими племенами (V–VI ст. н.е.) Черч пише, що третій великий рід германських завойовників Британії був найбільш значущим із трьох, про що ми можемо судити по тому факту, що він зрештою дав своє ім'я острову [5]. "Селтик". Вплив норманів на Британію автор оцінює вельми посередньо, оскільки рівень цивілізації останніх виявився на той час помітно нижчим за британський. Щодо оцінки впливу з боку Священної Римської імперії, яка на той час вже занепадала, Черч висловлюється досить обережно. На питання чи забули римлян у Британії, як зазначає автор, відповісти практично неможливо через брак відповідних джерел [6]. Такими ж складними для відповіді здаються автору й питання про те, наскільки сильним виявився вплив Риму на життя Британського населення, та наскільки сильно постраждала Британія від вторгнення. Відповідаючи на них, Черч пише: "Якщо ми доведемо, що Британія була знищена вторгненнями, то тут-таки ми можемо вільно припустити, що вона була повністю романтизована" [7]. І лише, зазначає автор, "про одне ми можемо говорити з упевненістю: Римська окупація острова була повною [8]. Не викликає у нього сумніву й те, що Римська імперія, а після її загибелі й Ватикан, відіграли вирішальну роль у поширенні на британські землі основ християнської віри, вірніше, одного з її різновидів – католицизму. Як відомо, перше тисячоліття нашої ери стало часом інтенсивного поширення християнства в умовах протистояння католицької та православної віри. Центром поширення першої виступав Рим (Ватикан), другої – Константинополь (сьогодні – Стамбул), столиця Візантії – спадкоємиці Священної Римської імперії після розпаду останньої у 475 р., яка виникла в межах східної частини останньої після її загибелі. І якщо у Східній Європі поширювалося головним чином християнство, то в Західній – католицизм. Не стали в цьому відношенні винятком і землі Британії. Проте утвердження нової віри проходило тут в умовах гострого протистояння з представниками інших релігійних напрямів – із друїдами, язичниками тощо. Особливо сильними на той час були тут позиції язичництва – релігії, надзвичайно

поширеної в Європі у період раннього феодалізму. І не випадково у IV ст. нашої ери політика англійських королівств, як зазначає Черч, стала "відкрито пов'язаною з боротьбою між християнством та язичництвом [9]. Безперечно, продовжує далі автор, тогочасна Англія була язичницькою країною. "У небагатьох місцях тут збереглися деякі рештки завойованої раси, яка може берегти згадки про цю стару релігію, але таємно, бо загалом вона була забута" [10]. Натомість історію римських проповідників описано у джерелах "ясно и доступно" [11]. Відзначимо і такий цікавий факт. Сьогодні серед вченої громадськості, і зокрема в Україні, досить поширеною є теза про те, що родоначальником використання в дипломатичних відносинах династичних шлюбів є давньоруський князь Ярослав Мудрий (1019–1054). У монографії Черча ми також знаходимо згадку про використання, щоправда недале, цього дипломатичного прийому в розділі про короля Мерсії Оффу (741–780). "Шлюби, – пише автор, – були іншим способом, у якому Оффа вбачав посилення своєї могутності, проте він не був успішним для нього. Ельфліта, яка одружилася з королем Нортумбрії, невдовзі залишилася удовою. Едбурга, дружина Берхтрика, короля Західної Саксонії, отруїла свого чоловіка отрутою, що передбачалася для свого фаворита" [12]. Як бачимо, події, описані Черчем, мали місце задовго до княжіння Ярослава Мудрого, а династичні шлюби здавна поширювалися в Європі.

Історичний твір "Рання Британія" А.Черча містить чимало іншої інформації з архітектури, етнографії, літератури, поезії та сфер людської діяльності. Опису соціальних відносин, життя та побуту місцевого населення присвячений окремий розділ книги, в якому можна відшукати чимало надзвичайно цікавої інформації [13]. Ще більше цікавою видається інформація про тогочасну англійську літературну та поетичну творчість. На цьому хотілось б зупинитись детальніше.

Автор високо оцінює діяльність найяскравіших на його думку представників давньоанглійської науки та культури, яких іменує як Кедмон і Беда Преподобний, яким також присвячує цілий розділ. Найдетальнішу інформацію присвячено Беді Преподобному [14]. Народився він в землі Джерроу, в Нортумбрії у 673р. З семи років почав служити у абата Бенедикта при монастирі Джерроу. У 19-ть років сам став дияконом, а у 30 – священником. Освіта та служіння Богу зайняли все його життя, яке він майже повністю провів у монастирі Джерроу. Надзвичайно працелюбний і високоосвічений, він мав "стільки видатних здібностей, які навряд чи могли б виникнути в іншому місці Англії в цей період" [15]. Разом з

абатом Бенедиктом вони зібрали прекрасну монастирську бібліотеку, отримуючи для неї книжки з Риму та Відня, при ній організували навчання молоді. У школі, де, зрозуміло, головними предметами були релігійні, вивчалися Ірландські, Римські Галльські та інші релігійні вчення, а паралельно поширювалося, по мірі його формування і місцеве – англійське релігійне вчення. Беда Преподобний багато зробив для його створення і поширення". Тут він зробив так багато, – писав Черч, – що може справедливо називатися батьком англійського вчення" [16]. Він був автором багатьох релігійних праць, найвідомішою з яких стала його "Історія Церкви", яка дістала високу оцінку як з боку церкви, так і з боку наукової громадськості. Згодом вона була названа найбільш цінною історичною працею, репрезентованою в Англії до XVII століття [17]. Високу оцінку автор дає також поетичний та літературній творчості Кедмона [18]. Наведена вище інформація засвідчує, що "Рання Британія" А.Черча є цікавим науковим багатоплановим дослідженням з історії та культури давньої Англії. Її матеріали можуть з успіхом використовуватися в ході вивчення студентами університету курсів англійської мови, літератури.

Література

1. Див.: Левченко Н.О, Литвиненко Л.І. Музей рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського // Література та культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994. – С. 63–67.
2. Early Britain by Alfred J. Church, M.A. – London, T. Fisher Unwin raternoster square New York : G. P. Putnam's sons MEM, 1889. – 382 p.
3. Ibid.. – P.1.
4. Бекон Ф. Новый Органон. – М., 1938. – Афоризми, XLVI.
5. Early Britain... – P. 101.
6. Ibid. – P. 89.
7. Ibid. .
8. Ibid.
9. Ibid. – P. 119.
10. Ibid. – P. 120.
11. Ibid.
12. Ibid. – P. 148.
13. Ibid. – P. 167–76.
14. Ibid. – P. 151.
15. Ibid. – P. 157.
16. Ibid.

17. Ibid. – P. 160.

18. Ibid. – P. 155.

■■■■■■■■■■ *Сергій Токарев, Ярослав Волерт*

ДО ІСТОРІЇ ПРОВЕДЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЛІДСТВА ПРО МАЄТНОСТІ НІЖИНЬСЬКОГО ПОЛКУ 1729–1731 РР.

Разом з булавою гетьман Данило Апостол успадкував від своїх попередників важкий тягар проблем, які накопичилися у різних сферах державного життя. Поширена практика пожалувань маєтностей московськими царями, надання гетьманами та полковниками, купівля та навіть відверте захоплення земель та угідь представниками козацької старшини й російськими можновладцями призвели до вичерпання резерву володінь, які призначалися на утримання козацьких урядовців (так звані "рангові маєтності"). Скоротилася частка володінь, які перебували у розпорядженні міських ратуш та магістратів. Вже під час обстеження маєтностей на території Ніжинського полку з'ясувалося, що полковий обозний, суддя, осавул та підосавул, хорунжий, 13 сотників, ніжинський городовий отаман зовсім не мали рангових маєтностей [1]. Гетьманський уряд неодноразово намагався унормувати систему землеволодіння, щоправда не досягнув у цьому особливих успіхів. У кращому випадку вдавалося лише уповільнити перетворення державної власності на приватну [2].

Підставою для проведення Генерального слідства про маєтності були так звані "Решительные пункты", розроблені Верховною таємною радою Російської імперії [3]. Основою для перевірки слугували матеріали ревізії, проведеної 1726 р. російськими офіцерами Глухівського гарнізону. 12 квітня 1729 р. (дати у статті подаються за старим стилем) до гетьманської резиденції у Глухів прибув російський резидент при гетьмані – князь Олексій Шаховський, котрий привіз Данилу Апостолу імператорську грамоту, що регламентувала оприлюднення "Решительных пунктов" та обстеження маєтностей. До завершення цього Слідства, володіння, які гетьман встиг розподілити між представниками генеральної, полкової та сотенної старшини після коронації Петра II (з 1-го жовтня 1728 р.) мали бути повернуті попереднім власникам. На цій підставі деякі володіння ніжинського полкового осавула Мойсея Левицького були передані ніжинському полковому писарю Леонтію

Грановському, відхилені претензії івангородського сотника Андрія Безпалого та ніжинського полкового обозного Леонтія Шрамченка [4].

Тим часом у канцелярії російського резидента був виготовлений витяг з офіцерської ревізії 1726 р. (так званий "Екстракт"). Ці дані, надіслані до полкових канцелярій необхідно було перевірити. Матеріали Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку дають підстави для висновків, що це був реєстр населених пунктів усієї Гетьманщини, в якому маєтності були згруповані за власниками. Принаймні на це вказують порядкові номери, які проставлені перед назвами поселень [5].

28 травня 1729 р. (за журналом вхідної та висхідної документації Генеральної військової канцелярії) деякі сотники та сотенна старшина Ніжинського полку були оповіщені, що до Ніжинської полкової канцелярії надіслані гетьманські універсали, зокрема "з сообщением Экстракту от Его Сиятельства Генерала майора и ордина Святого Александра Невского кавалера князя Алексея Ивановича Шаховского о маєтностях, мистечках, селах и деревнях, дабы Пан Полковник Нежинский (Іван Хрущов) учинивши следствие, записал оніе за ким прежде сего были, и на якие уряды были и з якого определения. Обще з старшиною полковою и сотниками присылал бы в Глухов, а когда оніе сотники засеймские засланы будут ордерами от Полковника, должны по оным действовать" [6].

Для проведення Генерального слідства про маєтності у Ніжинському полку створили спеціальну комісію, до якої увійшли представники сотенної та полкової старшини, бунчукові й значкові товариші, канцеляристи полкових канцелярій. 20 червня 1729 р. Яків Маркович записав у своєму "Щоденнику", що "следствие о селах ратушных и урядовых такое чинится: ездят канцеляристы из полковых канцелярий по селам и допрашивают мужиков и казаков старых, против данных им вопросов" [7]. Для забезпечення максимальної достовірності інформації опитувані давали свідчення (так звані "сказки") "под потеряннем движимаго и недвижимаго своего имения и жестокого наказания" та "в самую суцую правду, под совестью христианскою" [8]. Від мешканців маєтностей вимагали даних про час заснування, засновників та колишніх власників їхніх населених пунктів. Інколи опитувані повідомляли про сусідні поселення, якщо ті були засновані на колись належній їм землі. Свідків також питали про підстави володіння: чи належали вони на якийсь уряд, чи перебували у розпорядженні гетьмана або полкової адміністрації, чи підпорядковувалися ратуші [9]. Про поселення, які існували до Хмельниччини, свідки у більшості випадків не могли надати точних відомостей.

Інколи старожили оповідали те, що чули від своїх предків. Найчастіше свідки повідомляли історію маєтків від часів гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи (тобто, здебільшого, за 75–50 рр. до початку Генерального слідства), хоча подекуди у матеріалах Генерального слідства трапляються згадки про власників польсько-шляхетського походження [10]. Підданих також запитували, чи мають власники жалувані царські грамоти та гетьманські універсали на право володіння маєтностями [11]. Процедуру збирання відомостей описав у своєму "Щоденнику" Яків Маркович [12].

Водночас у своїх маєтках про історію маєтностей та підстави володіння давали свідчення власники. Дехто надсилав відомості до сотених, полкових та Генеральній військовій канцелярії або давав свідчення особисто. Крім того, "розищики" згідно гетьманського універсалу вимагали від власників маєтків або їхніх управителів надати оригінали документів та виготовити їх копії [13]. Багато власників, зокрема монастирі, не надали копій і на письмові звернення до них обмежилися лише письмовими відповідями про наявність та перелік документів. Для достовірності інформації члени полкової комісії навіть намагалися опитати та узяти копії документів у колишніх власників (якщо, звичайно, ті ще були живі) та їхніх нащадків [14].

Відомості, отримані з сотених правлінь, "сказки" старожилів та мешканців, свідчення урядовців та власників, а також копії деяких документів на маєтності утворили збірку матеріалів, які у подальшому були використані для перевірки даних офіцерської ревізії 1726 р. Ці дані були внесені до "ревізійної" книги паралельно відомостям, надісланим з канцелярії російського представника при гетьмані Олексія Шаховського. Імовірно таких книг впродовж обстеження маєтностей було створено декілька, кожна містила відомості про певну категорію володінь. Під час обстеження маєтностей члени полкових комісій виявили населені пункти, пропущені у згаданій ревізії та зібрали про них інформацію, що дозволило виправити помилки, зроблені російськими офіцерами у 1726 р., з'ясувати зміни у системі землеволодіння за цей проміжок часу [15].

Для координації діяльності полкових комісій та узагальнення матеріалів було створено урядову комісію, яка складалася з генеральної старшини та полковників. Засідання Генеральної комісії проходили у глухівській резиденції гетьмана. Вже 16 серпня 1729 р. до Ніжинської полкової канцелярії з Генеральної військової канцелярії надіслали указ, згідно якого полковник та полкова старшина з сотниками мали до

1 вересня привезти матеріали Генерального слідства про маєтності. 3 вересня того ж таки року до Глухова були терміново викликані генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний бунчужний Іван Борозна та генеральний осавул Федір Лисенко. Генеральна комісія перевіряла зібрані у полках відомості, визначала долю володінь та приймала рішення про детальне обстеження деяких маєтків. Зокрема, 11 вересня 1729 р. Яків Маркович повідомив тітці, що маєтності Гамаліївського монастиря "отнимаются приговором старшины Малороссийской". 2 жовтня 1729 р. він записав у щоденнику, що ніжинський полковник Іван Хрущов замирився з Яковом Жураховським, поступившись йому 4-а полковими маєтностями. 14 жовтня представники генеральної старшини полковники та сотники зібралися у резиденції князя Олексія Шаховського "и о следствии сел войсковых, урядовых, и ратушных, не учинивши ничего крайнего, приговорили разъехаться по домам, а для конечного определения приехать сюда 15 декабря". 15 листопада 1729 р. з Генеральної військової канцелярії до воронезького сотника був надісланий ордер, за яким той мав зібрати відомості, засвідчені підписами опитуваних про Полевицьку сіножать, яка призначалася на утримання Генеральної артилерії, або надіслати свідків до Глухова [16].

3 січня 1730 р. князь Олексій Шаховський, а днем пізніше й гетьман вирушили до Москви для участі в урочистостях з приводу шлюбу імператора Петра II. Перед від'їздом Данило Апостол призначив наказним гетьманом генерального обозного Якова Лизогуба. За розпорядженням останнього, 9 січня того ж таки року до усіх полкових канцелярій були надіслані ордери з вказівкою, аби полковники й полкова старшина з матеріалами Генерального слідства про маєтності негайно зібралися у Глухові. Вже за 10 днів з Генеральної військової канцелярії гетьмана поінформували, що деякі полковники прибули до Глухова й привезли "ревізійні" книги, втім дехто, зокрема ніжинський полковник, не приїхав і книг не надіслав. 3 лютого Івана Хрущова викликали до гетьманської резиденції для участі у розгляді зібраних матеріалів й підпису ревізійних книг. 25 лютого з Генеральної військової канцелярії знову надіслали розпорядження до ніжинського полковника, аби він зразу після отримання ордеру разом з книгами про маєтності надіслав до Глухова чотирьох осіб з числа полкової старшини, серед яких мав бути ніжинський полковий писар Леонтій Грановський [17]. У цей час у Російській імперії відбулася зміна правителів. Після раптової смерті у ніч з 18 на 19 січня п'ятнадцятирічного імператора Петра II російський престол зайняла його тітка Анна Іоанівна. Втім, робота по обстеженню маєтностей та система-

тизації даних тривала. 19 березня 1730 р. з Генеральної військової канцелярії знову надіслали листа до ніжинського полковника, "абы на Мироносичной неделе с книгами о маетностях или сам приездил, или писаря полкового з товарищи прислал в Глухов непременно". Вже 22 квітня того ж таки року ніжинського полковника Івана Хрущова поінформували, що представники ніжинської полкової старшини з матеріалами Генерального слідства прибули до Глухова, відомості були розглянуті й урядовців відпустили додому [18]. Тим часом Данило Апостол отримав від імператриці підтверджувальну грамоту на гетьманство, ідентичну отриманій від Петра II у 1729 р., та маєтності "на булаву" й 4 червня разом з старшиною та почтом повернувся до Глухова [19].

Восени 1730 р. розпочався новий етап Генерального слідства. Згідно указу імператриці й гетьманського універсалу власники знову були зобов'язані надати до полкових канцелярій оригінали документів, з яких мали виготовити відповідні копії. Члени Ніжинської полкової комісії приймали копії документів, засвідчені підписами власників або їхніх представників, звіряли їх з оригіналами та зводили за власниками, після чого оригінали поверталися власникам. Матеріали Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку свідчать про активну участь у збиранні копій та перевірці їх відповідності оригіналам представників полкової та сотенної старшини, бунчукових та значкових товаришів [20]. До власників, які з різних причин не надали документів (головним чином через їхню відсутність), належали комендант Ніжинського гарнізону Пилип Толбухін, комендант Глухівського гарнізону Богдан Скорняков-Писарев, граф Гаврило Головкін, генерал фон Вейсбах, колишній івангородський сотник Василь Дмитрович [21]. Не надали копій документів на деякі маєтності з Борзнянської, Конотопської, Кролевецької ратуш та Ніжинського магістрату [22].

Монастирі також мали надати у розпорядження Ніжинської полкової комісії автентичні документи та їх копії. Ще у травні 1729 р. чернігівський архієпископ Іродіон Жураковський словістив архімандрита Новгород-Сіверського Преображенського монастиря Гедеона Трохимовича про лист від князя Олексія Шаховського, в якому йшлося що під час здійснення офіцерами-росіянами Глухівського гарнізону у 1726 р. не були надані документи на маєтності, які належали архієрею та монастирям Чернігово-Сіверської єпархії. Князь вимагав зібрати й надіслати автентичні документи "в Глухов, в канцелярию министерскую правления малороссийских дел для списания с них копий" [23]. Крім Новгород-Сіверського Спаського монастиря свідчення та копії документів на

маєтності надали з Чернігівського Єлецького Успенського, Батуриного Свято-Миколаївського Крупицького, Максаківського Спаського, Глухівського Петропавлівського, Новомлинського Бобрниківського жіночого монастирів [24]. Втім, деякі монастирі проігнорували заходи з надання документів. Зокрема, не зробив цього Києво-Печерський монастир, а ієромонах Чернігівського кафедрального Борисо-Глібського монастиря – ушанський городничий Кипріяна на запит повідомив, що "архиерей едучи в Глухов з собою все крепости побрал" [25].

Наприкінці 1730 – на початку 1731 рр. збирання та систематизація даних про маєтності на території Ніжинського полку були завершені. Матеріали офіцерської ревізії 1726 р. та Слідства, проведеного у 1729 – 1730 рр., були записані у вигляді паралельних стовпців і розділені за статтями, які містили інформацію про маєтки кожного власника на території певної сотні. 7 січня 1731 р. усі полковники разом з полковою старшиною та з матеріалами Генерального слідства з'їхалися до Глухова для остаточної апробації відомостей та визначення подальшої долі кожного володіння. Тоді ж гетьман і князь Олексій Шаховський отримали з Колегії іноземних справ імператорську грамоту про виклик до Москви для наради з імператрицею. Перед відбуттям гетьман передав правління генеральному обозному Якову Лизогубу та доручив останньому здійснення контролю над завершенням Генерального слідства про маєтності та пересилку матеріалів до Москви. Між Данилою Апостолом і наказним гетьманом Яковом Лизогубом у подальшому з цього приводу відбувався обмін інформацією [26]. Тим часом тривала перевірка матеріалів, зібраних полковними комісіями. Генеральна старшина та полковники заслуховували зібрану інформацію та виносили резолюцію стосовно долі кожної маєтності. Вирок підписувався під статтями, які містили відомості про ці маєтки. 14 січня 1731 р. князь Олексій Шаховський навідався до гетьманської резиденції, де в цей час "при собрании всех, читали оконченное следствие полка Нежинского" [27].

За підсумками апробації матеріалів Генеральна комісія та полковники склали "Екстракт" з матеріалів Генерального слідства. На відміну від "Екстракта" Генерального слідства Чернігівського полку, в якому володіння були розподілені на 6 категорій – "статей" (рангові, приватні, ратушні, вільні, спірні та монастирські) у витягу з Слідства про маєтності Ніжинського полку володіння були згруповані у 4 "статті". До першої групи були вміщені дані про володіння, які належали власникам (приватним особам та монастирям) на підставі царських жалуваних грамот і гетьманських універсалів, та маєтки, відписані на російських монархів.

Друга стаття "Екстракта" містила відомості про маєтки, які призначалися на утримання генеральної і полкової старшини та державних установ. Тут же подавався список урядів полкової старшини та сотників, на утримання яких маєтностей бракувало. У третю статтю були згруповані маєтності, на які висували претензії інші власники та маєтки, підстави володіння якими з певних причин викликали сумнів. Долю цих володінь мали вирішити гетьман, князь Олексій Шаховський, або імператриця. Сюди ж були віднесені відомості про магістратські та ратушні маєтки. До останньої, четвертої статті у витягу з матеріалів Генерального слідства Ніжинського полку були занесені вільні маєтності, які підпорядковувалися сотенним правлінням. Ці маєтки утворювали своєрідний резерв, за рахунок якого здійснювалися винагороди за службу та забезпечувалося утримання урядовців [28]. Така специфічна композиція витягу з Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку, ймовірно, була зумовлена значною перевагою рангових маєтностей на території полку над усіма іншими категоріями. Після складання та апробації "Екстракта" його дані були засвідчені підписами генеральної старшини та полковників. Потім до основного тексту додали копії актів, які підтверджували їх законність. Копії були засвідчені підписами власників або їхніх представників, осіб, які перевіряли їх відповідність оригіналам.

Структура матеріалів Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку відрізняється від відомих нам аналогів, створених для інших полків Гетьманщини. Зокрема, на відміну від матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку, у рукописі Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку відсутня частина, яка містила відомості ревізії 1726 р. та текст самого Слідства (перевірки даних ревізії 1726 р. полковою та генеральною комісіями). Зберігся лише "Екстракт", складений на початку 1731 р. генеральною старшиною разом з полковниками. У ньому також відсутні дані офіцерської ревізії 1726 р. та у більшості випадків не вказана кількість дворів у маєтностях. До "Екстракта" додані копії документів, які мали підтвердити права власників на володіння маєтностями, але вони систематизовані за власниками, а не сотнями, на території яких ці маєтності знаходились.

20 січня 1731 р. генеральна старшина та полковники завершили апробацію матеріалів Генерального слідства про маєтності. 25 січня Яків Маркович у "Щоденнику" зробив запис, що "Молявка Черниговский послан в Москву от п(ана) обозного генеральнаго с ведомостями о маєтностях и экстрактами из следствия, старшиною генеральною и полковниками чиненного" [29]. Тоді ж з полкових канцелярій мали

надіслати до Генеральної військової канцелярії копії матеріалів Генерального слідства. Однак, виявилось, що ніжинський полковник не надіслав матеріалів і його листом звідти зобов'язали терміново це зробити. 18 лютого 1731 р. матеріали Генерального слідства про маєтності у супроводі клопотання до імператриці про затвердження рангових і приватних маєтностей надіслали до Колегії іноземних справ [30]. Ці так звані "офіційні" рукописи матеріалів, зрештою, були відправлені до Колегії іноземних справ. Згодом матеріали потрапили до Московського архіву Міністерства юстиції, до Московського Рум'янцевського "древлехранилища". Нині вони зберігаються у Російському державному архіві давніх актів, у Москві. 1966 р. з них були виготовлені мікрофільми, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві [31].

Копію з "офіційної" редакції матеріалів Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку, виготовлену канцеляристом Генеральної військової канцелярії Федором Данилевським, доправили на збереження до Генеральної військової канцелярії. Після скасування полково-сотенного устрою Гетьманщини, наприкінці XVIII ст. цей рукопис у складі архіву колишньої Генеральної військової канцелярії потрапив до чернігівських архівосховищ. У 30-х рр. XIX ст. ці матеріали опинилися у зібранні історика Миколи Маркевича, а на початку 70-х рр. того ж таки століття разом з частиною його колекції рукописів та стародруків – у бібліотеці Колегії Павла Галагана [32].

Деяку неповноту матеріалів Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729–1731 рр., на нашу думку, можна пояснити не досить відповідальним ставленням ніжинської полкової старшини до проведення цього заходу або втратою первинної копії, ймовірно, під час пожежі 1748 р. у Глухові. Збереглися відомості, що до Москви для відновлення матеріалів відряджався канцелярист Генеральної військової канцелярії [33]. Втім, зазначені недоліки аж ніяк не применшують інформаційної цінності матеріалів для вивчення адміністративно-територіального устрою, історії земельних володінь та генеалогії козацько-старшинських родів Ніжинського полку.

Література

1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1731 г. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901 (Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П. Василенка. – Вып. I.). – С. 74.

2. Мякотин В. А. К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв. Рецензия на книгу А. Лазаревского "Описание Старой Малороссии". - Т. II. Полк Нежинский. – СПб., 1896. – С. I–V.

3. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 75–83.

4. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 116–117; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. І, од. зб. 13 (II) 53763, арк. 104 зв., 108.

5. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 81.

6. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 13 (II) 53763, арк. 103.

7. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Ред. А. Маркович. – М.: Типография В.Готье, 1859. – С. 324.

8. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. – Т. II. Полк Нежинский. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – С. VI; Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 8, 37–41, 60, 61, 83.

9. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 35, 39, 60, 82.

10. Там само. – С. 1, 3, 10, 19, 22 – 33, 43, 46–51, 54, 56, 58–59, 62–64, 82, 84–85.

11. Там само. – С. 37, 39–40.

12. Дневные записки... – С. 325, 327.

13. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 33–35, 37, 40, 44, 136.

14. Там само. – С. 33–39.

15. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка. – С. 36, 50–52, 81–82, 83.

16. Дневные записки... – С. 331–333, 340; ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 13 (II) 53763, арк. 148 зв., 154, 178 зв., 240 – 241.

17. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 13 (II) 53763, арк. 229–231, 243, 247 зв., 254 зв., 255, 262 зв., 263 ав., 342–343.

18. Там само. – С. 288–289.

19. Дневные записки... – С. 352–353; ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 13 (II) 53763, арк. 325–330.

20. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 97–417.

21. Там само. – С. 1, 4, 7, 9, 10, 11, 16–17, 28.

22. Там само. – С. 79–82, 84.

23. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – №1/ 2. – С. 109–110.

24. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 40–46, 49–52, 112, 199, 216, 222–233, 286–288, 318, 356, 386.

25. Там само. – С. 34–40, 41–42, 46–49.

26. Дневные записки... – С. 361–362; ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 13(II) 53763, арк. 434, 465–466, 476 зв.

27. Дневные записки... – С. 361–362.

28. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... – С. 1–85.

29. Дневные записки... – С. 362–363.

30. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 13(ІІ) 53763, арк. 439 зв. – 440, 448 зв., 454 зв., 456, 459 зв., 474, 476.

31. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 85; ЦДІАК України, ф. КМФ. 7, оп. 2, спр. 35–41; Российский государственный архив древних актов в Москве, IV. Фонды Московского архива Министерства юстиции, ф. 248. (Архив Правительствующего Сената), оп. 1 (Дела Малороссийской экспедиции 1730 года), д. №1814.

32. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка... – С. VIII – IX; Волерт Я.Л. М.Василенко – дослідник і видавець матеріалів Генерального слідства про маєстності 1729–1730 рр. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Суми: Видавничий будинок "Еллада", 2008. – С. 149–150.

33. Багалеї Д. Новый историк Малороссии. Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1889. – С. 25; Волерт Я.Л. Назв. праця. – С. 149.

██████████ **Олександр Тригуб**

НОВІ ВІДОМОСТІ ДО БІОГРАФІЇ В.Г.ТУМАНСЬКОГО

Постать останнього генерального писаря Гетьманщини Василя Григоровича Туманського (бл. 1723 – бл. 1808–1809 рр.) здавна приваблювала увагу дослідників. У 1858 р. історик і генеалог Г. Милорадович оприлюднив на сторінках часопису "Черниговские губернские ведомости" ґрунтовну статтю про В.Г.Туманського та його родину [1]. Діяльність В.Г. Туманського досить докладно схарактеризовано у книзі О.Оглоблина "Люди старої України" [2]. Водночас, нововиявлені документи дозволяють уточнити деякі факти його біографії.

Підвалини майбутнього сімейного домену Туманських у с. Чорториги Глухівського повіту почали закладатися ще у 1753 р. Саме тоді до Генеральної військової канцелярії надійшла скарга від глухівського козака Івана Лисенка "на старшого войскового канцеляриста Василя Туманского о том, что он Туманский у него Лысенка взял в с. Чарториги двор с строениями" [3]. Потерпілий зазначав, що кілька місяців тому він придбав у козацького підсусідка Ф.Махлая "плец, колодезь и огород по договоренной цене 12 рублей и на том же плече построил жилое строение. И с того грунта войсковую козацкую службу отбывал" [4]. Проте внаслідок подання В.Туманським "в Глуховское сотенное правление челобитной" було ухвалено рішення про передачу йому спірних земель. У постанові суду, зокрема, йшлося про універсал, "где ему истцу Туманскому селом Чорторигами с принадлежащими владеть" [5].

Наступного року Генеральна військова канцелярія знову розглядала справу про спірні ґрунти в с. Чорториги [6].

Після ліквідації Гетьманщини, козацька старшина намагалась пристосуватись до нових соціально-політичних реалій і примножити свої статки. Не становив винятку і В.Туманський. У 1764 р. за ним остаточно було "утверджено в вечно потомственное владение с. Черториги со всеми в нем жительствоющими посполитыми" [7]. Показово, що 1782 р. у Глухівський повітовий суд надійшла справа про закріпачення жителів с. Березне Лістраненка і Бузовського поміщиком В.Туманським [8]. Позивачі намагалися довести своє козацьке походження, мотивуючи це тим, що "прадеды и деды наши будучи издревле звания козачого отбувши воинскую службу и по жительству их Нежинского полку сотни Глуховской в с. Березе, они, отцы наши, записаны по старым козачьим статутам" [9]. Але ці аргументи не переконали суд, який відмовив позивачам "козачество не доказавшим" [10].

Того ж таки року на ім'я графа П.Румянцова-Задунайського надійшов лист "от козака сотни Глуховской Ефимия Махлая на действительного статского советника В.Г.Туманского о записании им его Махлая и отца его к подданным г. Туманского" [11]. Позивач повідомляв, що предки його споконвіку були глухівськими козаками, про що є відповідний запис у ревізії 1764 р. Але внаслідок зубожіння сім'я протягом останніх 16 років змушена була проживати у підсусідках по різних дворах, а в 1771 р. переселилася до маєтку В.Туманського, котрий під час ревізії 1782 р. вніс їх до складу своїх посполитих. Проте будь-яких доказів свого козацького походження позивач не надав. Тому за рішенням Глухівського суду від 31 січня 1784 р. "истцу Махлею, яко ничем не доказавшим своего козачества в иску отказать. Оставаться ему за ответчиком г. Туманским в подданстве" [12].

Загалом, станом на 1782 р. "наместничества Новгород-Северского уезда Глуховского владения действительного статского советника, вице-губернатора Новгород-Северского Василия Туманского с. Черториги 241 душ мужского пола и 243 женского" [13]. Крім того "за ним Киевского наместничества, Городисского уезда в с. Клишинцах мужского 304 и женского 298 душ [14]. До цього слід додати ще й придбаний раніше (9 вересня 1760 р.) у М.Затиркевич хутір у с. Пальчиках.

Вийшовши у відставку 1785 р., В.Туманський повністю присвятив себе господарській діяльності, перетворюючись поступово на звичайного поміщика. У 1791 р. він подав скаргу до суду на нібито незаконну

вирубку лісу підданими його сусіда поміщика Д.Карпеки. Проте суд не задовольнив цей позов, мотивуючи це браком доказів. У цій справі показовим є факт, що суд спочатку взагалі не міг винести ніякого рішення, адже головою суду був рідний брат Д.Карпеки, а головним засідателем близький родич В.Туманського [15].

У 1793 р. до Глухівського Нижнього земського суду надійшла скарга козака с. Чорториги О.Парасочки, який скаржився на те, що "2 октября господина действительного статского советника В.Г.Туманского дворовые люди разбойничьим образом набежали на дом мой, разорили его, а меня самого и детей моих немилосердно побили" [16]. Проте розгляд справи затягнувся, а сам потерпілий у своєму черговому листі до суду писав, що "оная ссора а между тем и драка произошла без вины людей г. Туманского", просячи при цьому суд "дело это предать вечному забвению" [17]

Таким чином, за життя В.Г.Туманського були закладені надійні підвалини економічної стабільності роду, що згодом дозволило його нащадкам посісти гідне місце у середовищі соціально-політичної еліти старої України.

Література

1. Милорадович Г. Василий Григорьевич Туманский: Биографический очерк // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – Часть неофициальная – №28. – С. 213-214; № 29. – С. 221-222; № 30. – С. 229-232; № 31. – С. 235-239; № 32. – С. 243-246.
2. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 220 – 239.
3. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 1150, арк. 2.
4. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12493, арк. 5.
5. Там само, арк. 6.
6. Там само, арк. 1–8.
7. ЦДІАК України. ф. 1826, оп. 1, спр. 15, арк. 12.
8. ЦДІАК України, ф. 1826, оп. 1, спр. 12 – 37 арк.
9. Там само, арк. 2.
10. Там само, арк. 34.
11. ЦДІАК України, ф. 1826, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
12. Там само, арк. 17.
13. ЦДІАК України, ф. 1826, оп. 1, спр. 238, арк. 326.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. ф. II, №16894, арк. 6.
15. ЦДІАК України, ф. 1826, оп. 1, спр. 148, арк. 33.
16. ЦДІАК України, ф. 1826, оп. 1, спр. 202, арк. 3.
17. Там само України, арк. 33.

СТРАТЕГІЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ КАНАДИ, 1931–1947 РР.

Питання зовнішньоекономічної та політичної орієнтації Канади, її відступу від традиційного принципу автоматизму при вирішенні найважливіших питань отримали відображення в історичних дослідженнях В.Хенкока, Д.Гранаштейна, С.Стейсі, Ф.Скота, Д.Брауна, Н.Мансерга та ін. [5]. Першоджерелами історіографії стали монографії британських і канадських дослідників, документи та матеріали парламентських слухань, конференцій.

Канада, найбільший домініон Великобританії, з часів першої світової війни вів активну боротьбу за зміцнення та розширення свого державного суверенітету. Вестмінстерський статут 1931 року, який набув чинності 11 грудня 1931 року, став відображенням рішень імперських конференцій 1926 та 1930 років та підвів певні підсумки тривалої боротьби домініонів на чолі з Канадою проти панування Великобританії.

Питання зовнішньоекономічної орієнтації Канади мало першорядне значення, оскільки головною специфічною рисою розвитку економіки Канади стало проникнення монополістичного капіталу США. На 1930 рік доля США в іноземних інвестиціях Канади становила 61%, тоді як Англії – 36% [1, с. 112, 118].

Все це викликало занепокоєння правлячих кіл Великобританії, які намагалися обмежити подальше проникнення американського капіталу в Канаду та інші домініони шляхом встановлення високих податкових бар'єрів. Оттавська конференція (22 липня – 20 серпня 1932 року) стала спробою створити імперську економічну систему, яка б об'єднала та закріпила інтереси її учасників [4, с. 9-10]. Система Оттавських угод стала результатом бажання Канади скористатися англо-американськими протиріччями в інтересах посилення власних позицій на ринку Англії [2, с.188].

У 1930–1935 роках Канада слідувала, головним чином, британським курсом, головним гарантом якого було перебування при владі в домініоні традиційно пробританської партії консерваторів. Суттєвою особливістю періоду була відмова Канади від активної опозиції принципу імперської єдності, причиною якої стало загострення проблеми зовнішніх ринків.

Американський капітал проявляв значну зацікавленість у зміцненні та розширенні своїх позицій у Канаді. 24 жовтня 1935 року Кінг відвідав американського посланника в Оттаві Н.Армоура та підняв питання про торгові угоди, даючи зрозуміти, що для Канади відкриті два шляхи, але він би хотів обрати американський [8, с. 28–29]. Договір було підписано 15 листопада 1935 року.

Наступним кроком на шляху до зближення з американським бізнесом стало підписання 17 листопада 1937 року у Вашингтоні другого канадсько-американського торгового договору, який набув чинності 1 січня 1939 року. Новим договором Канаді надавався статус найбільшого сприяння на ринках США.

Поштовхом для зближення Канади з США стало прагнення уряду Кінга знайти впливового союзника на випадок війни. В міжнародній ситуації другої половини 30-х років ХХ століття традиційний воєнний альянс між Англією та Францією вже здавався недостатньо надійним. На думку Кінга “Воєнна міць Німеччини вже настільки вагома, що Англія та Франція навіть спільними зусиллями ледве чи зможуть протистояти їй” [6, с. 12].

18 серпня 1938 року Рузвельт, перебуваючи в канадському місті Кінгстоні на урочистій церемонії з нагоди присудження йому місцевим університетом наукового ступеню доктора права, виступив з промовою, яка вплинула на подальший розвиток канадсько-американських відносин. Політика США щодо Канади у виступі президента була сформульована наступним чином: “Народ США не залишиться осторонь у разі, якщо будь-яка... імперія буде загрожувати канадській землі” [3, с. 56].

Зовнішня політика Канади напередодні другої світової війни мала одну визначальну особливість: так чи інакше вона передбачала включення в сферу старих імперських відносин нового партнера – США. В своїй основі вона виглядала наступним чином: використати державу, зацікавлену у економічному та політичному зближенні з Канадою, як противагу британській опіці.

Основна мета Оттави полягала не у абсолютному входженні у сферу американського чи британського панування. Задум уряду Канади полягав у тому, щоб проникнути в нове панамериканське суспільство та одночасно зміцнити свої позиції на ринку США, залишатися повноправним членом Британської Співдружності та користуватися всіма його привілеями.

Характерною особливістю останніх передвоєнних років стало посилення канадсько-американського економічного співробітництва. Нова

угода між Канадою та США від 17 листопада 1938 року сприяла взаємному зниженню тарифів. На думку канадського дослідника Ф.Скотта, американо-канадська торгова угода 1938 року стала подальшою суттєвою модифікацією Оттавських угод (15.11.1935) в інтересах зростання торгівлі з США [6, с. 44]. Підводилася зовнішньоторгова база під воєнно-політичне співробітництво між Канадою та США.

У 1939–1940 роках посилилося значення Канади як мосту з'єднання Англії та США. Воєнно-політичного союз між США та Канадою був оформлений 17 серпня 1940 року в Огденсберзі, вже після вступу Канади. Відповідно до Огденсбергської угоди США фактично отримали право розміщувати свої збройні сили на території Канади.

Огденсбергська угода розглядалася як важливий етап на шляху оформлення блоку англосаксонських країн, в якому Канада сподівалася отримати певні пільги. В своїй заяві щодо даної угоди Кінг підкреслив особливу роль Канади у створенні такого блоку та підготовці нового світового порядку, оснований на лідируючих позиціях США та Співдружності Націй [3, с. 57–58].

В області імперських відносин Канада представляла центробіжні тенденції. В дискусіях 1944–1945 років щодо майбутньої ролі Британської Співдружності Націй канадська сторона висловлювалася проти концепцій блокової політики імперії та Співдружності. З іншого боку, виходити з Співдружності, втрачати важливі економічні пільги (інвестиції, торгівля, імперська преференція) Канада не хотіла. Уряд Канади був зацікавлений у збереженні свого членства у Співдружності Націй і тому, що розглядав її як противагу тиску з боку США [7, с. 203, 436, 518].

З початком другої світової війни зовнішня політика Канади щодо США та Великобританії не змінилася. Війна стала для Канади поштовхом у справі політичного відособлення від метрополії та значного зміцнення своєї економіки в цілому. Зовнішньополітичним інструментом реалізації даного завдання в умовах війни уряд Кінга намагався створити північноатлантичний трикутник, в створенні якого Канаді належала б провідна роль. Це завдання правлячих кіл Канади перебувало в протиріччі з іншим, більш вагомим для домініону в період війни – наданням максимальної воєнної допомоги воюючій метрополії.

Аналіз документів, науково-монографічних досліджень, інших друкованих праць з даної проблематики дають підстави зробити наступні висновки: використовуючи створену війною ситуацію, британські замовлення та американські капітали, багаті національні ресурси та віддаленість від театру воєнних дій, Канада зуміла форсувати розвиток націо-

нальної промисловості, особливо її воєнних галузей. Курс на розширення зв'язків з США як засіб зміцнення незалежності від британської метрополії призвів до глибокого проникнення монополій США в Канаду, економічного та політичного підкорення країни США. Юридично зберігаючи статус британського домініону, Канада все більше ризикувала перетворитися на протекторат США.

Література

1. Канада 1918–1945: Ист. очерк / Отв. ред. Л.В.Поздеева. – М.: Наука, 1976. – 504 с.
2. Трухановский В.Г. Новейшая история Англии. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 592 с.
3. Canada. House of Commons Debates. – 1941. – Vol. 1. – P. 56.
4. Documents on Canadian External Relations, 1931–1935. – Ottawa, 1973. – Vol. 5. – P. 9–10.
5. Hancock W. K. Survey of British Commonwealth Affairs. Problems of Economic Policy. 1918–1939 / W. K. Hancock – Oxford, 1940. – Vol. II. – 324 p.; Granatstein J.L. Canada's War: the Politics of the Mackenzie King Government, 1939–1945 / J.L.Granatstein. – Toronto, 1975. – 436 p.; Stacey C. P. Mackenzie King and the Atlantic Triangle / C.P.Stacey. – Toronto, 1976. – 74 p.
6. Scott F.R. Canada Today. A Study of Her National Interests and National Policy / F.R.Scott. – Toronto – London – New York, 1939. – 448 p.
7. The Mackenzie King Record, 1939–1944. – Toronto, 1960. – Vol. 1. – 726 p.
8. USA Department of State: Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1935. – Washington, 1952. – Vol. 2. – P. 28–29.

Михайло Ярошенко

КОРУПЦІЯ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ДО 1914 РОКУ)

Суспільно-політичні перетворення, які відбулися в країні після 1991 року, зумовлюють необхідність всебічного та поглибленого вивчення такого негативного явища як корупція, що поряд з іншими причинами і факторами роз'їдало бюрократичний механізм Російської імперії, і, врешті решт, привело її до занепаду та зникнення.

Кінець XIX – початок XX століття в світі характеризується наявністю континентальних та колоніальних імперій. Найбільша в світі Британська імперія, яка за своєю суттю була колоніальною, де існувала чітка межа

між метрополією та колоніями. За нею по розмірах ішла Російська імперія, яка за своєю організацією була континентальною, що наближувало її з Австро-Угорською та Турецькою імперією. Континентальна Російська імперія мала єдину централізовану державу, єдиний склад підданих.

У період після відміни кріпосного права до початку XX століття українське населення подвоїлося. На 1897 рік 6 млн. українців володіли 4010 тис. десятин землі, а 7 тисяч землевласників, як правило – це поляки, росіяни, незначна кількість українців (нащадки козацької старшини), як правило, в Лівобережній Україні – 6500 тис. десятин.

Специфіка Правобережної України полягала саме в тому, що існував сильний, відносно заможний прошарок землевласників-поляків, значна частина з яких мріяла про відродження польської держави. В містах і невеликих селищах проживали євреї для яких в Російській імперії була визначена зона осілости. Російський елемент посилювався, внаслідок зростання кількості чиновників, торговців, робітників, але становив незначний відсоток. Більшість населення складали українці, але вони були в непривілейованому становищі, в основному селяни. У зазначений період збільшується населення, кількість робітників, державно-адміністративний апарат.

Нездатність царського уряду забезпечувати своїх посадовців достатньою винагородою породжувала корупцію. Боротьба з нею велася несистемно та неефективно. Процвітала корупція на місцевому рівні.

Термін корупція походить з латинської мови (*corruptio*) і означає підкуп; підкупність, продажність політичних і громадських діячів, державних чиновників і посадових осіб. Термін корумпований (лат. *corruptore*) – підкупати кого не будь грошима або іншими матеріальними благами. В римському праві означало пошкоджувати, руйнувати та інші протиправні дії в судовій практиці.

Різноманітність точок зору на визначення корупції свідчить про складність та багатогранність цього неоднорідного явища та вимагає його всебічного вивчення та дослідження. Корупція – правова та соціально-економічна категорія, що виражає відносини між посадовими особами та членами суспільства з метою отримання посадовцями особистої користі на шкоду третій стороні. Третьою стороною може виступати держава, суспільство, виробнича структура, окремі громадяни і т.д.

У Російській імперії існування корупції в сфері державного управління мало тривалу історію. Була наявна можливість державного служ-

бовця розпоряджатися державними ресурсами та приймати рішення, виходячи з своїх власних спонукань, а не в інтересах держави і суспільства. В залежності від становлення в державній ієрархії корупція охоплювала чиновників вищої та середньої ланки, а також службовців, які своїми функціональними особливостями наближені до населення.

Корупція негативно впливала на політику, економіку, соціальну сферу, що гальмувало прогресивний розвиток суспільства та напряму загрожувало інтересам безпеки країни.

З початку XVIII століття, коли Московське царство поступово перетворилося в Російську імперію, на зміну "кормління", "мздоїмству" та "лихоїмству", як явищам притаманним чиновникам прийшла фіксована заробітна плата. З 1715 року отримання хабара в будь-якому вигляді стало вважатися злочином. Але при російському імператорові Петрі I кількість чиновників почала зростати швидкими темпами, тому утримання чиновникам виплачувалося нерегулярно. Все це привело до швидкого зростання хабарництва, особливо це стосувалося чиновників нижчих рангів. Після смерті Петра I система "кормління" була відновлена, і лише Катерина II повернулася до фіксованих виплат чиновництву. Існувала різниця між паперовими та металевими грошима. Паперові гроші швидко знецінювалися, особливо з початку XIX століття, а винагорода чиновникам виплачувалася саме ними. Знову почала зростати корупція.

Граф О.Бенкендорф – глава Третього відділення, який очолював корпус жандармів, отримав значні повноваження в боротьбі з посадовими злочинами. Вже після придушення повстання декабристів, у 1828 році він писав: "Влада зосереджена в руках негідних суб'єктів, що зросли шляхом лихоїмства та ціною нещастя населення".

Значний резонанс викликала "справа флігель-ад'ютанта Миколи I князя Дадіанова, який перебував на посаді командира полку, що знаходився під Тіфлісом (сучасна столиця Грузії Тбілісі). Князь Дадіанов вчинив багато злочинних діянь, а саме: примушував особовий склад полку працювати для задоволення власних потреб, побудував замість казарми млин, утримував свійських тварин та винокурню на території військової частини. Окрім зловживань в полку його люди крали ліс, сіно в чужих маєтках і продавали в Тіфлісі. Князь Васильчиков виявив ці зловживання та доповів імператорові. Микола I власноручно зідрав з князя Дадіанова еполети та відправив на суд у Бобруйську фортецю.

Під час Кавказької війни, яка в силу певних обставин затягувалася, виявилось зловживання декількох генералів-снабженців, що були віддані під військовий суд. Так, при бойових діях князя Воронцова проти загонів Шаміля для поповнення російської армії було направлено 17 тисяч рекрутів. Рекрути не були забезпечені одягом та продовольством, тому не всі зуміли дійти до своїх військових частин, а ті що дійшли, були "голі та босі".

"Справа про рекрутський набір" виявила, що за хабарі, відповідальні особи за набір вносили дані в особову справу майбутніх солдат про непридатність до військової служби. Те ж саме робили і лікарі – за висновки про різні хвороби, отримували немало суму хабарів.

Прославилися також чиновники вищої ланки, а саме, більше десяти посадовців Міністерства фінансів, які були заарештовані. В той час митниця належала до сфери компетенції Міністерства фінансів, а спритні чиновники продавали купцям і торговцям фальшиві печаті для проставлення на вантажах, які нібито пройшли митницю.

Свавілля, хабарництво процвітали і в державному апараті. Продавалися посади в органах державної влади, бралися хабарі за видачу ліцензій на продажу алкоголю, за тендери на поставку продовольства в збройні сили і т.і.

Доповідь Третього відділення Миколі I містила цікаву інформацію, що лише два російських губернатори: Київський – Фундуклей та Ковенський – Радищев, не брали хабарів. Справа закінчилася нічим, губернатори залишилися на своїх посадах, корупція продовжувала існувати.

Наприкінці XIX – на початок XX століття Правобережна Україна не стала виключенням. В Одесі, що на той час була значним транзитним та портовим центром Південної частини імперії, в 1890 році у судовій палаті розглядалася кримінальна справа, яку називали "Вінницькою". Справа мала 11 епізодів звинувачення, в яких переконливо доводилася провина та умисел голови Вінницького з'їзду суду мирових суддів Волкова, судового пристава Іванова, письменника Луценка. Так, Волков отримував хабарі по 500 рублів, гарантуючи вирішення справи на користь хабародавців. Брали хабарі його підлеглі Іванов і Луценко.

Місто Київ – важливий центр Правобережної України, де зосереджувалися імперські органи влади, концентрувалися фінансові та економічні інтереси підприємців і торговців у контексті корупції не був виключенням. На початку XX століття Київський поліцмейстер В'ячеслав Цихоцький відзначився хабарництвом, привласненням значних сум грошей. Після скандалу з приводу зловживань за власним бажанням пішов у відставку

в чині генерал-майора на державну пенсію і придбав невелику маєтність на Полтавщині вартістю 100 тис. крб.

У 1908 році, знову ж таки в Києві виник скандал, пов'язаний з керівником київського розшукового відділення міської поліції Спиридоном Аслановим. Репортери назвали кримінальну справу за звинуваченням у хабарництві та за службовими зловживаннями "Аслановщина". Громадськості стало відомо, що Спиридон Асланов мав тривалі та "плідні" зв'язки з відомими представниками злочинного світу, утримувачами кубла розпусти.

За матеріалами кримінальної справи стало відомо, що керівник розшукового відділення приїхав до Києва бідною людиною, ночував у службовому кабінеті, а через десять місяців став власником значного статку. В якості речових доказів до кримінальної справи були долучені паспортні бланки, документи, вексельні цінні папери на суму до 10 тис. крб.

У 1914 році розпочинається перша світова війна (1914-1918 роки). Правобережна Україна перебуває на межі воюючих сторін, коли три континентальні імперії – з одного боку Австро-Угорська та Німецька, з іншого боку Російська, виборюють свої власні загарбницькі інтереси. Корупція в Російській імперії зростає, набуває небачених форм, посилюються центробіжні тенденції, загострюються політичні, економічні та соціальні проблеми, що врешті приводить до розвалу держави.

В Україні на даний час існує законодавча база щодо боротьби з корупцією. Закон України "Про боротьбу з корупцією" від 5 жовтня 1995 року визначає правові та організаційні засади запобігання корупції, виявлення та припинення її проявів, поновлення законних прав та інтересів юридичних та фізичних осіб, усунення наслідків корупційних діянь. В державі існує правова регламентація діяльності державних органів, служб і осіб, уповноважених на виконання функцій держави у сфері боротьби з корупцією.

Відповідно до українського законодавства корупція – це діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Законодавство визначає, також, суб'єктів корупційних діянь та інших правопорушень пов'язаних з корупцією:

- а) державні службовці;
- б) члени Уряду;
- в) народні депутати України;

г) депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
д) депутати регіональних та місцевих рад; посадові особи місцевого самоврядування, військові посадові особи Збройних Сил України та інших військових формувань.

Боротьбу з корупцією уповноважені вести наступні органи:

- 1) Міністерство внутрішніх справ України;
- 2) Податкова міліція Державної податкової адміністрації України;
- 3) Служба безпеки України;
- 4) Органи прокуратури України;
- 5) Військова служба правопорядку у Збройних силах України.

Література

1. Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга четверта. – К.: Купола, 2005.
2. Куракин А.В. История предупреждения и пресечения коррупции в системе органов государственной службы Российской империи // История государства и права. – Москва, 2003. – №3. – С. 9–15.
3. Мельник М.І. Корупція / Юридична енциклопедія / Ю.С.Шемшученко та ін. – К.: Українська енциклопедія імені М.П.Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 369.
4. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ підросійської України в XIX – на початку XX ст. - К., 2007.
5. Молчанов В.Б. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. – К., 2008.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бартош Іван Миколайович – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Гаврик Віктор Григорович – аспірант кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Галич Наталія Василівна – викладач історії Городищенського коледжу Уманського державного аграрного університету, здобувач кафедри спеціальних історичних дисциплін, історіографії та джерелознавства Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького

Галушко Олександр Євгенович – викладач Чернігівської філії Європейського університету

Горбонос Тетяна – студентка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Страшко Євгенія Матвіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Дудченко Геннадій Миколайович – старший викладач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; **Коваленко Євген** – студент IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ілин Любомир Михайлович – аспірант кафедри історії України Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Кедун Іван Станіславович – асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Клименко Нінель Павлівна – аспірантка кафедри історії України і методики навчання Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д.Грінченка

Коваленко Людмила Іванівна – викладач Сумського технікуму харчової промисловості Національного університету харчових технологій

Ковальов Євген Аркадійович – викладач кафедри історії України і методики навчання Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д.Грінченка

Косіненко Олександр Володимирович – аспірант кафедри
всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету

Крапив'янський Станіслав Миколайович – старший викладач
кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя

Лесик Людмила Василівна – магістрант історико-юридичного фа-
культету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Лясковська Світлана Петрівна – кандидат історичних наук, доцент
кафедри теорії та історії політичних вчень Національної академії СБУ

Мазур Інна Віталіївна – аспірантка кафедри історії України
Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного
університету ім. М.Коцюбинського.

Мицик Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент,
декан історико-юридичного факультету Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

Нюх Віра Анатоліївна – магістрант історичного факультету Чер-
нігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Отрох Наталія Володимирівна – аспірант кафедри етнології Інсти-
туту історичної освіти Національного університету імені М.П.Драго-
манова

Прудько В'ячеслав Олександрович – аспірант кафедри історії
України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Рига Данило В'ячеславович – викладач кафедри міжнародних
відносин Київського славістичного університету (Чернігівська філія)

Самойленко Олена Володимирівна – аспірант кафедри загальної
та соціальної педагогіки і соціальної роботи Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя; **Самойленко Олександр Григо-
рович** – кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педаго-
гічної та методичної роботи Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя

Семенова Марина Валентинівна – старший викладач кафедри
історії України Ніжинського державного університету імені Миколи
Гоголя

Слободянюк Петро Якович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник культури України, директор Державного архіву Хмельницької області

Тарасов Андрій Валерійович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету

Тимченко Тетяна Миколаївна – старший викладач кафедри англійської мови та методики викладання Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Токарев Сергій Анатолійович – аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка; **Волерт Ярослав Леонідович** – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка

Тригуб Олександр Олександрович – методист Позашкільного навчального закладу “Центр роботи з дітьми та молоддю за місцем проживання” Чернігівської міської ради

Христюк Світлана Борисівна – аспірант КСУ, старший викладач кафедри практичного курсу іноземних мов ДРППР КСУ

Ярошенко Михайло Олексійович – старший викладач кафедри правознавства Інституту політології та права Київського Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Для нотаток

РЕКЛАМА

Наукове видання

**ЗНАКИ ПИТАННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ОСОБА І СУСПІЛЬСТВО В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ**

Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції

Відповідальний за випуск – Самойленко О.Г.
Технічний редактор – Лисенко М.М.
Верстка, макетування – Приходько Н.О.

Видання друкується за авторським редагуванням.

Підписано до друку 09.09 р.
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення №

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 13,0

Папір офсетний.
Тираж 55 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru